

مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى

پەللىلار شۇنداق ئۆتۈرگەن

ئىسلامىيەت ۋە خەلق ئىشلىرى بىناسى

مەمەتجىن ھوشۇر

پىللار شۇنداق ئۆتكەن

(بىئوگرافىك قىسسە)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى جارىللايۇپنىڭ ياش ۋاقتى

1937 - يىل سانائى نەپسە ئىزالىرى

ھاسان تەمبۇر

ئەنۋەر ناسىرى

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىلىدا ئۆتكەن بىر قىسىم چالغۇچىلار

روزى تەمبۇر 30 - يىللاردا

قاسىمجان قەمبىرى 30 - يىللاردا

1910 - يىل ئەتراپىدا ئىلىمدا ئۆتكەن چالغۇچىلار
(ئىككىنچى رەت سولدىن بىرىنچى كىشى كارۇشاڭ ئاخۇنۇم)

1935 - يىل بىر قىسىم سەنئەتچىلەر
بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئەزالىرى ۋە ئىلىدىكى
مەشھۇر زىيالىيلار

ئابدۇۋەلى جارىللايۇپ
(1984 - يىل)

مۇقەددىمە

يىراق سەپەردىن كېلىۋاتقان يولۇچى ئېگىز بىر تۆپە-
لىككە يېتىپ چىقىپ، ئارام ئېلىش ئۈچۈن قۇرام تاش
ئۈستىدە ئولتۇرۇپ پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتكەچ ئار-
قىسىغا قارىغىنىدا، يىراقلاردا قالغان دالىلار، ياپيېشىل
بوستانلىقلار، كۈمۈشتەك يالتىراپ تۇرغان دەريا سۈلىرى،
ھەر تەرەپكە قاراپ كەتكەن چىغىر يوللار ئۇنىڭ كۆز
ئالدىغا بىردىنلا تاشلىنىدۇ - دە، شۇنچىۋالا مۇساپىنى
بېسىپ تۈگەتكىنىگە ئۆزىمۇ ھەيران قالىدۇ. ئەنە شۇ ئۇزۇن
سەپەردە بۇ يولۇچى ئالاي جاپالارنى بېشىدىن كەچۈردى،
نۇرغۇن شادلىقلارغا شېرىك بولدى، چاپچىنىڭ رەڭگى تو-
پىلىق يوللارنىڭ ئاچچىق چېگىدا ئۆگىدى، تاشلىق سايلار
ئۇنىڭ ئاياغلىرىنىڭ چەمىنى تەپقالدى، ھەر بىر ئۆتەڭ،
ھەر بىر قونالغۇلاردا ئۇ ياققان كۈلخاننىڭ ئىسسىق كۈل-
لىرى قەپقالدى؛ شۇ يولدا ئۇ يەنە ئالاي قەھرىمانلارنىڭ
داستانلىرىنى ئاڭلىدى، قانچە - قانچە دەردمەنلەرنىڭ دەر-
دىگە قۇلاق سالدى، قانچە - قانچە ئاشىقلارنىڭ ناخشى-
سىنى تىڭلىدى...

خەلق ناخشىچىسى، ئاتاقلىق دراما ئارتىسى — ئاب-
دۇۋەلى چارۋىلايىپ ئەنە شۇنداق بىر يولۇچىغا ئوخشىشىدۇ.
ئۇنىڭ يېشى ھازىر سەكسەنگە يېقىنلاپ قالدى، يېرىم ئەسىر-
دىن ئوشۇقراق ئۆمرى سەھنىدە ئۆتتى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە

ئۇرغۇن مەشھۇر كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتى، قانچە - قانچە مۇھىم ۋەقەلەرگە شاھىت بولدى، سەنئەت ئىشىدا ئاجايىپ شۆھرەتلەرنى قازاندى... ئادەم ھامان قېرىيدۇ، ئۇرغۇن ئىشلار ئۇنتۇلىدۇ، بەزى كەچۈرمىشلەر خۇددى قاچاندۇر بىر چاغلاردا كۆرگەن چۈشتەك خىرەلىشىپ كېتىدۇ، بەزى كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرنى كىشى ئەسلەشنى خالىمايدۇ، بەزى شۇنداقمۇ ئىشلار بولىدۇكى، ئۇ ئۆز ئىگىسىنىڭ قەلبىدە سىر بولۇپ لەھەتكە بىللە كېتىدۇ...

جارۇللايىپ ئەزەلدىن ۋاقىتقا ئىنتايىن رىئايە قىلىدىغان ئادەم، ئۇ ھەر دائىم دەل بەلگىلەنگەن سائەتتە يېتىپ كېلىتتى. سۆھبەتچىمىز غۇلجىنىڭ باغلىق قورۇلىرىنىڭ بىرىدە - بىر ئۈستەل، بىر تەبىئەت بىرەنچە ئورۇندۇق قويۇلغان ئاددىي بىر ئۆيىدە داۋاملىشىتتى. ئورۇق كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ ۋۇجۇ-دىدا بىر غەيرەت، غۇرۇر ئۇرغۇپ تۇراتتى، خېلى ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ زېھنى يەنىلا ئوچۇق ئىدى... ئادەم ھاياتىنىڭ ئۆزى بىر تارىخ، ئەمما بۇ تېخى قەغەز بېتىگە چۈشكەن تارىخ. ئۇنى يېزىق بىلەن ئىپادىلەپ ئەسەر قىلىش ئۈچۈن بىر قەلەم ئىگىسىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى لازىم.

ئابدۇۋەلى جارۇللايىپنىڭ ئۆز ھاياتى ھەققىدىكى ھېكايىلىرى بەزىدە مېنىڭ خىيالىمنى يىراق ئۆتەۋاتىدۇ. ئېلىپ كېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا مەن دېھقاننىڭ تۈۋىدە چېچەكلەپ تۇرغان ئۆرۈك، چېچەكلەر ئەتراپىدا غوڭغۇلدەپ شىپ تۇرغان ھەرىسلەرنى ئۇنتۇپ كېتەتتىم. كۈنلەر ئۆتۈپ، چېچەكلەر ئورنىدا ئاچچىق غورىلار پەيدا بولدى، غورىلار تاتلىق ئۆرۈكلەرگە ئايلاندى، ئاندىن يوپۇرماقلار سارغىيىپ تۆكۈلدى. ئۇزاق قەش كېچىلىرىدىن گېيىم يەنە باھار

كەلدى... مېنىڭ چارۋىلايوپنىڭ ھاياتى ھەققىدە يازغانلىق-
رىمىمۇ ئاستا - ئاستا كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ خاتىرىلەرنى
كىتاب قىلىپ تۈزۈشتە ئەسەرنىڭ پاكىتىلىق قىممىتىنى ساق-
لاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا بەدىئىي بويلاقنى ئىلاج بار
ئار سۈركىدىم. ئابدۇۋەلى چارۋىلايوپنىڭ بېسىم ئۆتكەن
يوللىرىنى يېزىش ئارقىلىق ئەينى يىللاردىكى تۈرمۈشنى
يۈرۈتۈپ بېرىشكە تىرىشتىم.

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم بالىلىق دەۋرى

1	توغرىكۆۋرۈكلۈك بالالار.....	بىرىنچى باب
9	قوشنىلار.....	ئىككىنچى باب
20	قەستىن چىقماي خاتىرىلەر....	ئۈچىنچى باب
30	ھەيىرۇللا ئاكا.....	تۆتىنچى باب
40	مەكتەپ.....	بەشىنچى باب

ئىككىنچى قىسىم تەرىكىچىلىك يولىدا

49	تاڭكازىچى بالالار.....	ئالتىنچى باب
61	موزدۇزلار ئارىسىدا.....	يەتتىنچى باب
75	سەنئەت مەكتىپى.....	سەككىزىنچى باب

ئۈچىنچى قىسىم تۇرمۇش قاينىمىدا

88	ناخشىچى يىگىت.....	توققۇزىنچى باب
110	ئۇنتۇلماس ئۇستازلار.....	ئونىنچى باب

تۆتىنچى قىسىم سەھنە ھاياتى

133	قايسى ناخشىنى ئېيتاي.....	ئون بىرىنچى باب
145	جۇنۇن.....	ئون ئىككىنچى باب
156	ھەقىقىي غەرىپ.....	ئون ئۈچىنچى باب
168	ئىنقىلاب يىللىرىدا.....	ئون تۆتىنچى باب

دەشىنچى قىسىم سەپەر

278	مۇقام ئۇستازى بىلەن بىللە ..	ئون بەشىنچى باب
186	جەنۇبقا سەپەر	ئون ئالتىنچى باب
195	پايتەختكە سەپەر	ئون يەتتىنچى باب
201	ئوقتۇرا ئاسىياغا سەپەر	ئون سەككىزىنچى باب

ئالتىنچى قىسىم ئاخىرقى سۆزلەر

	رول ئالغۇچىلار ۋە ياراتقۇچىلار	ئون توققۇزىنچى باب
214		
223	سەنئەتكە ئىشتىياق	يىگىرمىنچى باب
233	ئۇنىڭ تۆھپىسى	يىگىرمە بىرىنچى باب

بىرىنچى قىسىم

بالىلىق دەۋرى

بىرىنچى باب

توغرىكۆۋرۈكلۈك بالا

1910 - يىل سەھەر.

غۇلجا شەھىرىنىڭ توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى
«ئاقدەڭ مەسچىتى» نىڭ ئىمامى — جارۇللا ئىمام بۈگۈن
بامدات نامىزىنى ئەڭ قىسقا ئايەتلەر بىلەنلا ئوقۇپ تا-
ماملاپ، ھەر كۈنى بامدات نامىزىدىن كېيىن نامازخانلار
بىلەن بولمىدىغان كىتابخانىلىقنىمۇ قىسقارتىپ، مەسچىتتىن
ئالدىراپ چىقتى - دە، جامائەت بىلەن خوشلىشىپ، مەس-
چىتتىن ئانچە يىراق بولمىغان ئۆز قورۇسىغا قايتىپ يول
تالدى. ئىمام ئوتتۇرا بوي، ئاپئاق ساقال ئۆزىگە ياراش-
قان، قىزىل يۈزلۈك ئادەم ئىدە، پەلەمپەيلىك پۇتلىرىدىكى
كەشىسى تاپىنىغا ئۇرۇپ، يېنىك شاقلىدىغان ئاۋاز
چىقىراتتى.

جارۇللا ئىمامنىڭ بەش ئوغلى بولۇپ، ئىمام ئوغۇل-
لىرى بىلەن بىر قورۇدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ياز

كۈنلىرى دېھقانچىلىق قىلىپ، قىش كۈنلىرى خاڭدىن كۆ-
مۇز ئىكەنلىپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىشاتتى. مەسچىتتىن
قايتقان ئىمام توپتوغرا ئىككىنچى ئوغلى ھەبىشۇللانىڭ ئۆي-
گە كىرىپ باردى. ئۆي ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى تېغىز،
ئاددىي توپا تام ئۆيلەردىن ئىدى. ئىمام «بىسىمىلاھىر-
رەھمانىررەھىم» دەپ بوسۇغا ئاتلاپ دالان ئۆيگە كىرىپ،
ئادەم كەلگەنلىكىنىڭ بىشارىتى ئۈچۈن يۆتىلىپ قويدى.

جارۇللا ئىمامنىڭ كېلىنى ھەلىمىخان ئىچكىرىمكى ئۆي-
دىن چىقىپ، قېيىن ئانىسىغا ئېگىلىپ سالام بەردى. ئىمامنى
ساراي ئۆيگە باشلاپ، تۈرگە ئۆتكۈزۈپ، ئاستىغا كۆرپە
سالدى. بۇ ئۆينىڭ تالاغا قارىغان بىرلا دېرىزىسى بولۇپ،
دېرىزە فەغەز بىلەن چاپلانغان، ئازراق بولسىمۇ يورۇق
چۈشسۇن، دەپ كۆزىگە كىلىك ئۆيەر - بۇ يېرىگە قەيەرلەر-
دىندۇر تېپىپ كېلىنكەن ئىيىنەك پارچىلىرى يېپىشتۇرۇپ
قويۇلغانىدى. ئۇ زامانلاردا يولۇچىغا توپىلىق يولدا
بىرەر پاي ئات تاقىسى ئۇچراپ قالسا «تۆمۈرچىگە ئاپىرىپ
بىرنېمە ياسىتىشقا لازىم بولۇپ قالار» دەپ، پۇۋلەپ قويىد-
ىغان سالاھىتى. ئىيىتەكلىك يورۇق دېرىزىلەرنى پەقەت بايلار-
نىڭ ئۆيلىرىدىلا ئۇچرىتىشقا بولاتتى ... تاشنىڭ قەغەز
چىلانغان بۇ دېرىزىدىن چۈشكەن يورۇقنى تېخى ئۆيىنى
تولۇق يورۇق بوشىقىگە چىكە، تەكچىدە «شامچى مەھەللە» ①
نىڭ يولغان ئاق شەھىرىدىن بىرى ئەتراپقا قويۇق ماي
پۇرمىقى چېچىپ، پاراسلاپ كۆيىپ تۇراتتى. ئىمام بىر
قاراپلا نامرات بولسىمۇ كېلىنىنىڭ بۇ ئىنى ناھايىتى

① شامچى مەھەللە - خۇلجا شەھىرىدىكى شام - سوپۇن ياسايدىغان
مۇنەۋۋىلەر ئولتۇراقلاشقان بىر مەھەللە.

پاكىز تۇتقانلىقىنى كۆرۈپ سۆيۈندى. سۆيىدىكى بۇرا ئۇس-
تىگە بىر پارچىلا بوز كىگىز سېلىنغان، ئۆيىنىڭ كىگىز
ياپالىغان ھەممە يېرى — تاكى ئوچاق باشلىرىغىچە سې-
ھىز توپىدا پاكىز سۇۋالغانىدى. يۇقىرىغا سېلىپ قويۇل-
غان ئاپئاق جايىناماز يېنىدىكى يۈگەكتە بىر بوۋاق تاتلىق
ئۇخلاۋاتاتتى.

— ھەبىرۇللا تېخى كەلمىدىمۇ، نېمە؟ — دەپ سورىدى
ئىمام دۇئادىن كېيىن.

— شۇنداق دادا، تۇرۇگۈن ئەتىگەن خاڭغا چىقىپ
كەتكەنچە، قايتىپ كېلەلمىدى.

— كۆمۈر بېسىقمىدۇ، قانداق؟

— يولمۇ يامان دېسەلەر...

— خۇدايىم ساقلا! بالىنىڭ ئىسمىنى نېمە قويۇشنى
مەسلىھەت قىلىۋىدىڭلاركىن؟

— ئۆزلىرى بىلىمىلەر دادا، سىلى نېمە ئىسىم قويۇپ بەر-
سىلەر بىز شۇنى خۇش كۆرىمىز.

— ئاكىسىنىڭ ئىسمىنى «ئابدۇلئەزىز» قويۇۋىدۇق —

— ھە؟ بۇ مېھماننىڭ ئىسمىنى «ئابدۇۋەلى» قويايلى. بۇ —
ئاللاننىڭ بەندىسى دېمەك بولىدۇ. — دەپ ھەلىمخانغا

قارىدى چارۇللا ئىمام.

— قۇلاققىمۇ يېقىشلىق ئاڭلىنىدىكەن، — دەپ تەس-

مىقلىدى كېلىن.

— قېنى ئەمىسە، بىسىمىللاھىررەھمانىررەھىم! —

دەپ جايىناماز تەرەپكە ئۆتۈپ بوۋاقنى قولغا ئالدى
ئىمام، — ئاللاھۇ ئەكبەر! ئاللاھۇ ئەكبەر! ... ئوغۇلنىڭ

ئىسمى «ئابدۇۋەلى» بولىسۇن!

ئىمام يۆگەكتىكى بوۋاقنى چاپناماز ئۈستىگە قويۇپ
دومىلىتىۋەتتى. چۆچۈپ ئويغانغان بوۋاق كۆزلىرىنى يوغان
ئېچىپ، چىرقىرات ئاۋاز بىلەن يىغلىۋەتتى.

— ئاماي! — دەپ زوقلىنىپ كۈلۈپ كەتتى ئىمام، —
قارا بۇنىڭ ئۆزى كىچىك بولغىنى بىلەن ئاۋازىنىڭ سەزىلە
قىنى. خۇدا خالىسا مەن بۇ ئوغلۇمنى قارىي قۇرئان
قىلىمەن.

مانا بۇ قۇتلۇق سەھەردە ئىسىم قويۇلغان بوۋاق
كەلگۈسىدىكى ئاتاقلىق ناخشىچى ئابدۇۋەلى چارۇللايىپ
ئىدى.

*

*

توغرىكۆۋرۈك — غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى
زىسى سىرتىغا جايلاشقان مەھەللە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا،
بۇ يەر ئىلگىرى بۈككىدە دولان دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغان
خان جاي ئىكەن، شۇڭا شەھەر سېپىلىنىڭ بۇ تەرەپكە
چۈشكەن سېپىلىنى خەلقلەر «دولان دەرۋازىسى» دەپ
ئاتاشقان ئىكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە: پۇرۇن بۇ دەرە-
ۋازىنىڭ سىرتىدىكى توغرىكۆۋرۈك ئېتراپىغا كېلىپ ئىكەن.
تۇراقلاشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى دولانلىقلار بولغاچقا بۇ تەرە-
پكە ئېچىلغان دەرۋازا «دولان دەرۋازا» دەپ ئاتىلىپ قالغان.
ئىكەن. بۇ سۆز مۇ ئېتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىدى. ئاب-
دۇۋەلنىڭ ئىسمىنى قويغان بوۋاقنى چارۇللا ئىماممۇ جە-
نۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا چىققىنىغا ئۇزۇن يىللان بولغان
كونا دولانلىقلاردىن ئىدى.

شەھەر سېپىلىنىڭ ھەر بىر كىرىش ئېغىزى ئىچكىرى-

تاشقىرى ئىككى دەۋۋازىدىن قۇرۇلغانىدى. ئىككى دەۋۋازىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەگىدە ھۆكۈمەتنىڭ دەۋۋازىغا قارايدىغان قاراۋۇللىرى تۇرىدىغان ئۆيلەر بولاتتى. ھەر كۈنى كەچلىكى ئۈچ پو ئېتىلىشى بىلەن دەۋۋازىنىڭ قارا سىرلانغان يوغان قاناتلىرى مەھكەم يېپىلاتتى،^① ئاڭ يورۇشى بىلەن بۇ مەۋەتلىك دەۋۋازىلار يەنە غەپىرلاپ ئېچىلاتتى. توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ سېپىل ئەتراپىدىكى كۆچىلىرىدا «ئاقىدە»، «موللا ئۆمەر دېڭى»، «زىلاۋدۇن ھاجىنىڭ دېڭى» دېگەندەك چوڭ - كىچىك دەڭلەر جايلاشقاننىدى. دەڭلەرگە يىراق - يېقىن سەھرالاردىن كىرگەن ئات ئۇلاغلىق دېھقانلار، يولۇچىلار، مۇساپىرلار چۈشەتتى. بەزى دەڭلەرنىڭ ئىچىدىكى قاتار كەتكەن ھۇجرىلارنى شەھەر مەدىكارلىرى، ھۈنەرۋەنلەر، بويساق يېتەمچىلار ئىجارىگە ئېلىپ، يىلاپ ئولتۇرۇپمۇ قالاتتى.

مەھەللىنىڭ شەرق تەرىپىدە «نۇر ئاقساقال»^① مەسچىتىنىڭ ئېگىز راۋىقى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. شۇ تەرەپتە يەنە «لۆلۈزى دەڭ» دەپمۇ بىر دەڭ بولىدىغان، بۇ بىر خەنزۇ ئاچقان دەڭ بولۇپ، بۇ دەڭگە ئادەتتە ئېشەكلىك يولۇچىلار، ئېشەك ھارۋىلىرى كۆپرەك چۈشكەچكە، كىشىلەر ئۇنى «لۆلۈزى دەڭ» دەپ ئاتىشىۋالغانىدى. يەنە بەزىلەر بۇ دەڭنى «قارا يۇپاڭ» مۇ دەپ قويايتتى. چۈنكى بۇ دەڭ ئىچىدە جۇۋازخانا بار ئىدى، دەڭنىڭ دەۋۋازىسى يېنىدىكى دەڭغا ئاچقان دۇكاندا ھاراق - شاپ، ھارۋىكەشلىككە لازىم بولىدىغان ئۇششاق - چۈشەك

① نۇر ئاقساقال - خۇيزۇ، ئىلىدىكى روسىيە پۇتزالىرىغا ئاقساقال بولغان، ئۆلىمىدىكى چوڭ ئاقساقاللارنىڭ بىرى.

ماللار ۋە ھارۋا ئوقىنى مايلايدىغان قارا ماي سېتىلاتتى. ھەر كۈنى تاڭ ئېتىپ شەھەر دەرۋازىسى ئېچىلىش بىلەن تەڭ بۇ دەرۋازىدىن قوزغالغان ئات - ھارۋىلار شەھەر ئىچىگە قاراپ ئاقاتتى. ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئايغىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ، ھارۋىكەشلەرنىڭ «پوش! پوش!» دەپ ۋارقىراشلىرى، كاسپىلارنىڭ ۋاراڭ - چۈرىڭى بىلەن دولان دەرۋازىسىنىڭ ئالدى جانلىنىپ كېتەتتى.

غۇلجا شەھەر سېپىلى ① ئىچىگە ئاساسەن ئۇيغۇرلار، ھاكىمبەگىنىڭ ئوردىلىرى ۋە دوتەي يامۇل، شەنگەن، يامۇل ئوخشاش ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، ھەربىي گازىمىلار جايلاش قاندى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شەھەر سېپىلى سىرتىغا يەنە جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان ھۈنەرۋەنلەر، روسىيە تەۋەسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇر، خۇيزۇ، رۇس، ئۆزبېك، تاتار كۆچمەنلىرى، چىڭ خانىدانلىقى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئادەم يۆتكىگەندە كېلىپ يەرلىكلىشىپ قالغان خەنزۇلار ئۆي - جاي سېلىپ، شەھەرنى كېڭەيتىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ كۆپ مىللەتلىك قىياپىتىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

بىز سۈرەتلەۋاتقان توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ سېپىل تەرىپىدە ئۇ يىللاردا تېخى ئۆي - جاي يوق ئىدى. سېپىل تۈۋى ئەسلى چوڭقۇر خەندەك بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا يولنىڭ پاتىقى ئېقىپ چۈشۈپ تىنىشقا باشلىغانىدى. خەندەكنىڭ تىنماي قالغان يەرلىرىگە يامغۇر سۇلىرى يىغىلىپ كۆلچەك ھاسىل قىلاتتى. بۇ توختام سۇلارنىڭ يۈزىنى ياپىيىش لەش قاپلاپ كەتكەنىدى. ئۇ يەردىن

① تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا غۇلجا شەھىرى جەنۇبىي 1760 - يىلدىن باشلاپ سۈرۈلگەن.

يازىچە پىاقلارنىڭ كۆركىراشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. سېپىلنىڭ شەرقىي دوقمۇشىغا تۆمۈرچىلەرنىڭ ئاددىي چېدىر قىلىپ يېپىۋالغان دۇكانلىرى ئورۇنلاشقان، ھەر بىر دۇكان ئالدىغا ئات تاقىلايدىغان دارلار قۇرۇلغانىدى. مەھەللە ئاساسەن سېپىل قارشىسىدا تۇراتتى. بۇ يەردە «مىرقاسىم ھاجىم مۇنچىسى»، «چېكۆپ مۇنچىسى» دېگەندەك بىر قانچە مۇنچىلار تىجارەت قىلاتتى. شۇ يىللاردا سېپىل ياقىلاپ ئۆتىدىغان قايسىبىر شوخ يىگىتنىڭ:

سېپىل ياقىلاپ ماڭىم.
چېكۆپ باينىڭ مۇنچىسى
كىچىككىنە يارىم بار،
قىزىلكۈلنىڭ غۇنچىسى...

دېگەن ناخشىلىرى تارقالغانىدى.

مەھەللىنىڭ شىمال تەرىپىدە باۋۇدۇنباينىڭ ① شىپاخلىق كاتتا بېغى ② بار ئىدى. باۋۇدۇنباينىڭ يۇڭ - تېرە پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان مويكىسىمۇ مۇشۇ باغ ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتەدىغان سۇ بويىغا جايلاشقانىدى. ئۇ يەردىن يۇڭ يۇيۇۋاتقان ئىشلەمچىلەرنىڭ ۋاراڭ - چۈرەڭى، كىمدۇ بىرلىرىنىڭ ھەسرەت بىلەن سوزۇپ ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ باغنىڭ قارشىسىدا زۇس تۆرىلىرى، چارروسىمىنىڭ ئىلىدىكى بانكا خىزمەتچىلىرى

① باۋۇدۇنباي — ئىلىدىكى چوڭ باي مۇسەبباي ھاجىمنىڭ ئىسمى، ئۇ ئەسلى نېرە زاۋۇتىنى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى.

② ھازىرقى ئىلى ئوبلاستلىق پارتكوم ئورۇنلاشقان جايغا توغرا

تۈرىدىغان چوڭ قورۇ ① بار ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىماي،
 خاندان، قورۇ ئىچىدىكى ئۈستى قاتلام بىلەن يېپىلغان
 ھەشەمەتلىك ئۆيلەرنى ئىسلىتىدۇ ۋېلىباي ② روسىيىدىن
 ئۆتكەن پەخىرىدىن ئاقساقال، نادىر تامچى، ھەببۇللا نامچى
 دېگەن ئاتاغلىق ئۈستىلارغا ياساتقۇزغانىكەن. بۇ قورۇ-
 رۇنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى كۆچىدە ئولسۇنناھىم دېگەن
 كىشىنىڭ يەنە بىر يېغى بولىدىغان، بۇ چوڭ باغنىڭ
 ئەتراپىدا ھەر تەرەپكە شاخ تارتىپ ئۆسۈپ كەتكەن بو-
 غان قارىياغاچلار كۆپ ئىدى. ھەركۈنى كەچلىكى بۇ قارىيا-
 غاچلارغا سانسىزلىغان قانچىلار كېلىپ قونۇپ، قاقلىنىپ
 كېتەتتى. كىشىلەر بۇ باغنى «قانچىلىق باغ» دەپ
 ئاتىشاتتى.

ئاشۇ باغلار بىلەن شەھەر سېپىلى ئوتتۇرىسىدىكى
 چوڭ - كىچىك كوچىلاردا ئولتۇراقلاشقان كاسىپلار، ئۇش-
 شاق تىجارەتچىلەر، نىمىكالىرنىڭ ئاددىي توپا تام ئۆيلى-
 رى بىلەن بىر قاتاردا چوڭ باي، چارۋىدارلار ۋە ئىلىدا
 تەسىرى بار ئاتاقلق كىشىلەرنىڭ ھەشەمەتلىك قورۇ-
 جايلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى... كۆكۈم چۈشۈشى بىلەن
 توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ بىر يەرلىرىدە تاتارلارنىڭ
 جىرلىغىنى ئاڭلىسا، يەنە بىر يەردە رۇس بالىلىرىنىڭ
 گارمونى ياڭرايتتى؛ يەنە قايسى كوچىلاردىندۇر ئۇيغۇر

① ھازىرقى ئىلى ھەربىي رايون جايلاشقان نورۇنغا ئوغرا كېلىدۇ.
 بۇ قورۇنىڭ ئورنى ئىلى چوڭ باغ بولۇپ «روشنباغ» دەپ ئاتىلاتتىكەن.
 ② ۋېلىباي يولداشوپ ئىلىدا ئۆتكەن بىر يايلاقتا، ۱۸۹۵ -
 ۱۸۹۵ - يىلى يەتتىنچى قورۇ چىقىپ تېخىمۇ چوڭ ئىقتىساد ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
 ئىكەن بولغان.

يىلتىلىرى ئىلى ناخشىلىرىغا توۋلاپ ئۆتەتتى. ئابدۇۋەل
نىڭ بالىلىق ھاياتى ئەنە شۇنداق مەھەللە مۇھىتىدا
ئۆتتى.

ئىككىنچى باب

قوشنىلار

ئابدۇۋەلنى بۇ مەھەللىدىكى قاسىم تاشچى دېگەن
ادەم ناھايىتى قىزىقتۇراتتى. بېشخا ئاق قالپاق، ئۈچ-
سىغا ئاق بۆزدىن كۆڭلەك - تامبال، پۈتتە چاققانغىنا
چۈپۈش كىيىپ، گۈجەي يۆگەپ يۈرىدىغان بۇ ئادەم
ئولمىمۇ خۇشخۇي ئىدى. ئۇ مەسۇم تاشچى، بارات
تاشچى دېگەن ئاغا - ئىنىلىرى بىلەن بىر قورۇدا تۇرات-
تى. بۇ تاشچىلارنىڭ دەرۋازىسىنىڭ يانلىرىدا داشۇگۈر،
نوغايتۇ غوللىرىدىن توشۇپ كېلىنگەن كارامەت يوغان
تاشلار تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار تۈگمەن تېشى، تۇلۇق
تېشى، ھەرخىل قەبرىە تاشلىرىنى چېپىپ جاھاندارچىلىق
قىلاتتى. قاسىم تاشچى گۈل ئۆستۈرۈشكە ھېرىسمەن ئادەم
ئىدى، ياز كۈنلىرى بۇ كەمبەغەل تاشچىلارنىڭ ھويلىسى
دەڭمۈرەڭ گۈللەر بىلەن جۇلالىنىپ كۆڭۈللۈك بولۇپ
كېتەتتى. قوشنىلاردىن كىم بولمىسۇن بىرەرى بۇ ھويلىغا
كىرىپ قالسا، قاسىم تاشچى بىرنەچچە تال گۈل ئۈزۈپ
بېرىپ كۆڭلىنى ئالاتتى.

تاشچىلار يوغان تاشلارنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ، مۇم
با - بولقىلىرىنى جاراڭلىتىپ، گويا شۇ قاتتىق تايىلار
ئۈستىگە ئاشۇ رەڭدار گۈللەرنىڭ نۇسخىسىنى چۈشۈرمەنچى
بولغاندەك نازۇك سىزىقچىلارنى چىقراقتى. قاسىم تاشچى
بولقىسىنىڭ توكۇلىدىغان ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ ئۆز ناخشىسى
نىمىز باشلىۋېتەتتى. ئۇنىڭ ناخشىسىدىمۇ دائىم گۈللەر
تىلىغا ئېلىناتتى.

ئۇ كۈچىدا سەن بولساڭ،
بۇ كۈچىدا مەن بولاي.
يوپۇرمىقى سەن بولساڭ،
قىزىڭگۈلى مەن بولاي.

ئۇ گۈلىدىمۇ كېيىنەك،
بۇ گۈلىدىمۇ كېيىنەك.
ياش بالىلارنى كۆيدۈرگەن
قاراقاشلىق سېكىلەك.

گۈل تېرىساق مويلىغا،
ئېيىلىپتۇ چىرايلىق.
گۈلنى كۆرسەم — سېنى كۆرسەم،
يۈرىكىمدە خۇشاللىق...

ئاشۇنداق بېيىتلار بىلەن ناخشا ئېيتىۋېتىپ، بىر چاغدا

ئۇنىڭ كۆزى تاشقا يۆلەنىپ، ئۆزىگە قىزىقىشىنى قاراپ تۇرغان بالغا چۈشەتتى - دە؛

— ھە، جارۇللا ئىمامنىڭ نەۋرىسىمۇ سەن؟ چوڭ بولسام ئۇستا بىر تاشچى بولاي دەپ قاراپ تۇرامەن؟— دەپ سوراپتتى.

— ناخشا ئاڭلاۋاتمەن قاسىم دادا، ناخشا...

— ھە، مېنىڭ ئاغىل - ئاغىل ئاۋازدا ئېيتقان ناخ-

شىلىرىمغا ھەيران بولۇۋېتىپسەن - دە!؟

قاسىم تاشچى ئابدۇۋەلىگە قاراپ كۈلۈپ، كۆڭلىگە نىڭ ئېتەكلىرىنى قېقىپ، كۈللۈككە قاراپ مىخاقتى. بىر تۇتام گۈلنى ئۈزۈپ چىقىپ بالغا تۇتقۇزۇپ؛

— ئۆيۈڭگە كەت ئوغلۇم، ئاپاڭ ئەنسىرەپ قالىدۇ،—

دەيتتى. ئابدۇۋەلى گۈلنى ئېلىپ، قاسىم تاشچى ئېيتقان ناخشىلارنىڭ ئاھاڭىنى دوراپ دېمىسىدا ناخشا ئېيتىپ، ئۆيىگە يۈگۈرەيتتى.

قاسىم تاشچىنىڭ قىزىق مىجەزلىرى بولىدىغان. بەزىدە تاش چېكىپ ھارغان چاغلىرىدا ئۇ قەپەستىكى كەكلىكىنى ئېلىپ چىقىپ كۈللۈكنىڭ يېنىدىكى مەيدانغا قويۇپ ۋېتىپ، كەكلىكنىڭ سايىرىدىن ھۇزۇر ئېلىپ ئولتۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ زامانلاردا ئوغايتۇنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلىق سايالارنىڭ كەكلىكى بىلەن ئورغىيى ناھايىتى داڭلىق ئىدى.

ئوغايتۇنىڭ تولا سايىرىدۇ،

ئوغايتۇنىڭ غولىدا،

ئۆلەيمەن دېگەن بىلەن

جان خۇدانىڭ قولىدا.

دېگەن خەلق قوشاقلارمۇ بار ئىدى. بەزى كۈنلىرى قاسىم
 تاشچىنىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى مەيداندا قەپەس كۆتۈرگەن
 بىرقانچە كەكلىكۋازلار پەيدا بولاتتى - دە، كەكلىك سو-
 قۇشتۇرۇش باشلىنىپ كېتەتتى. مۇنداق چاغلاردا تەرەپ - تە-
 رەپتىن تاماشا كۆرگۈچىلەر يىغىلىپ، دۈپدۈگىلەك دائىرە
 بولۇپ ئەتراپنى ئورنىۋېلىشاتتى. ئادەتتە كەكلىك سوقۇش
 تۇرغۇچىلار قەپەستىكى كەكلىكنى بېشى بىلەن تەڭ ئې-
 گىزلىكتە كۆتۈرۈپ، مەيدانغا تەنتەنىلىك ئېلىپ كىرەتتى.
 بىرىنچىچە بىلەن ئوتتۇرىغا چۈشۈپ «قىنى، مەيدانىنى
 ئېچىۋېتىڭلار» دەپ ۋارقىراپ، تۈپلاشقان تاماشچىلىرىنى
 ئارقىغا سۈرۈپ رەتلىگىلى تۇراتتى. ئىككى قەپەس مەيدان
 خىڭ ئىككى بېشىغا قويۇلاتتى. قەپەستىكى كەكلىكلەر بىر-
 بىرىگە قاراپ ۋاقىلاپ سايىراپ، قەپەس تاملرىغا ئۆزىنى
 ئۇرۇپ، تاقەتسىزلىنىشكە باشلايتتى. شۇ چاغدا كەكلىك
 ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا «كەكلىكلەرنى سالامدۇق، سالامدۇق»،
 «ئۇتتۇرغۇچى نېمە تۆلەيدۇ» دېگەندەك ئىشلار ئۈستىدە
 سۆزلىشىش باشلىناتتى. تاماشچىلار ئارىسىدىكى قىمار-
 ۋازلارمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ: «سەن قايسى تەرەپ بول-
 ىەن؟ سەن قايسى!...» دېيىشىپ بىر - بىرىگە دو چىقىش-
 قا باشلايتتى... سوقۇشتۇرۇلىدىغان كەكلىكلەر قەپەسلىرىد-
 ىن تەڭ قويۇپ بېرىلەتتى. كەكلىكلەر يورغىلاپ كەلگە-
 نىچە ئاتلىشىپ كېتەتتى. بەزىدە قەپەستىن چىقىپ دانلاپ
 تۇرۇپ، قارشى تەرەپ كېلىپ بىر - ئىككىنى تەپكەندىن
 كېيىن ئاندىن كىرىشىدىغان كەكلىكلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى.
 بەزى كەكلىكلەر خورازدەك بازغىيىتى، ئوچى كەكلىكلەر
 بىر - بىرىنىڭ تۈمشۈقى ئەتراپىدىكى پەيلەرنى چىشەپ

يۇلۇۋالاتتى - دە، بىر تەپكىنىچە ئارقا - ئارقىدىن بىرقانچە
 نى تېپىپ بىر - بىرىنى دوكلاتىۋېتەتتى. قاياققا چىدىمەن،
 بەزى كەڭلىكلەر توپىنىڭ ئىچىدە يورغىلاپ پىرقىراپ كېتەتتى،
 «جەڭ» نىڭ ئاخىرىدا كەڭلىكلەرنىڭ بىرەرى قاچاتتى
 ياكى بولمىسا كەڭلىكلەر «بولدىمۇ، بولدىمۇ؟» دېيىشىپ،
 ھاسىراپ كەتكەن كەڭلىكلەرنى تەڭ ئاجرىتىۋالاتتى. قاسىم
 تاشچىنىڭ كەڭلىكى مۇنداق بىر - ئىككى قەبەس ئېلىشىپ
 تىن كېيىن دائىم مەيداننىڭ ئىچىدە ئۇزاققىچە يورغىلاپ
 ۋاقىتلاپ سايىراپ، قانات - قۇيرۇقىنى تۈزەيتتى.
 ئەتىيازنىڭ غۇر - غۇر شامىلى ئۇرۇشى بىلەن توغ-
 رىككۆرۈكنىڭ بالىلىرى لەڭلەك چىقىرىشقا باشلايتتى.
 كۆپكۆك ئاسماننى ھەر خىل رەڭدىكى لەڭلەكلەر بېزەيتتى.
 سا لەڭلەك، قاقىر لەڭلەك، پاقا لەڭلەك، قۇيرۇقسىز
 دەڭكە، خەنزۇلارنىڭ ئۇزۇن ئەجدىھا لەڭلەكلىرى، پادۇس
 لەڭلەكلەر بىر - بىرىدىن ئېگىز ئۆرلىشەتتى. داڭراتمىلىق
 تال لەڭلەكلەر قۇيرۇق سوقۇپ سايىراپ كەتسە، چوڭ ئا-
 دەملەرمۇ يولدىن توختاپ ئۇزاققىچە ئاسمانغا قاراپ تۇرۇپ
 قېلىشاتتى. مۇنداق لەڭلەكلەرنىڭ بىرەرى ئولجا كېتىپ
 قالسا قىزىقچىلىقنىڭ باشلانغىنى شۇ ئىدى. لەپەڭشىپ
 چۈشۈپ كېتىۋاتقان لەڭلەكنى كۆرۈش بىلەنلا بالىلار ئۆلەر -
 تىرىلىشىگە قارىماي ئۆگۈزمۇ ئۆگۈز يۈگۈرۈشەتتى. بىر-
 تىلىپ ھالى قالمايغان لەڭلەك ئۈچۈن بەزىدە ئۆزئارا مۇشت
 لىشىپ، قاپاقلىرىنى يېرىشىپ، كۆزلىرىنى كۆكەرتىۋېلىشاتتى.
 مۇنداق چاغلاردا ئابدۇۋەلى بىرەر ئورام يېپىنى بولسىمۇ
 قولغا يۆڭمۈالسا خۇددى شەھەر ئالغاندەك خۇشال بولۇپ
 قايتاتتى.

لەگەك پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن قاسىم تاشچى بالىلىرىغا چىنە كۆتمىكى قېلىپ بويلاپ لەگەك ياساپ بېرىتتى. ئەلۋەتتە ئۇ بالىلىرى قاتارىدا ئابدۇۋەلىگىمۇ بىرەر لەگەك ياساپ بېرىشنى ئۈنۈملۈك ئىزدەيتتى. باھار شامىلى كۈچەيگەن مەزگىللەردە قاسىم تاشچىنىڭ ئۆزىمۇ قىزىپ كېتىپ لەگەكچى بالىلار قاتارىغا قېتىلىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ لەگەكچى ھەممىسىگىمۇ چوڭ، قۇيرۇقمۇ ئۇزۇن بولاتتى. مۇنداق لەگەكچى ئۇ پىششىق كاناپ يېپتا ئۈچۈراتتى. بەزى كېچىلىرى ئۇنىڭ لەگەكچى يۇلتۇزلۇق ئاسماندا تۇن يېرىمىدىن ئۆتكۈچە سايلاپ تۇراتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى قاسىم تاشچىدىن: — قاسىم چوڭ دادا، چوڭ ئادەممۇ لەگەك ئوينىمايدۇ؟ — دەپ ھەيران بولۇپ سورىغانىدى، تاشچى كۈلۈپ: — ۋاي بالام، بۇمۇ بىر بالىلىقتىن قالغان ھەۋەس دېگەنە. كۆك ئاسمانغا قارىساڭ كۆزۈڭ روشەن بولىدۇ. — دېدى.

*

*

شۇ ئەتراپتا يەنە قادىر پادىچى دېگەن ئادەمنىڭمۇ قورۇسى بولىدىغان. قادىر پادىچى ھەللىنىڭ كالىلىرىنى سېپىل يېلىمىدىكى بوشلۇققا يىغىتتى. كالىلارنىڭ مۇرەشلىرى، كالىلىرىنى ھەيدەپ كەلگەن بالىلارنىڭ چۇقانلىرى بىلەن ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى بۇ يەر ناھايىتىمۇ ئاۋات بولۇپ كېتەتتى. ئابدۇۋەلىگە ئاجايىپ ئاڭلىنىدىغىنى قاتتىق يادى چىنىڭ دەيدى. پادا-كالاڭنى!... دەپ سوزۇپ ۋارقىرىش

ئىدى. پادىچىنىڭ بۇ تونۇش ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن قورۇدىكى كالىلارمۇ ئېغىلدا تىپىرلاپ تۇرالماي قالاتتى. كەچكە يېقىن قادىر پادىچى يەنە پۇشقىنىنى تىزىغىچە تۈرۈپ، يولنىڭ يۇمشاق تۈپسىنى يالىڭايىق دەسسەپ، چېكىمگە دالا گۈللىرىنى قىسقىنچە كالىلارنىڭ ئارقىسىدىن خۇش خۇي چىقىپ كېلەتتى. ئانىسىنى سېغىنغان موزايىلارنىڭ مۆرەشلىرى، بالىلارنىڭ ۋاڭ - چۇڭىدىن ئابدۇۋەلى تەسىرلىك بىر سەمپونىيىنى ئاڭلاۋاتقاندا زوقلىناتتى. پادىدىن قايتقان كالىلارنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق چاڭ كەچكى قويۇشنىڭ قىزغۇچ نۇرى بىلەن قوشۇلۇپ ئەستىن چىقماس ئاجايىپ بىر مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى.

✽

✽

ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە مەھكەم ساقلىنىپ قالغان يەنە بىر ئادەم ساۋۇر ھارۋىكەش ئىدى. بۇ ھارۋىكەشنىڭ ئۆيى جارۇللا ئىمامنىڭ قورۇسىدىن بىر - ئىككى ھويلا نېرىدا ئىدى. ساۋۇر ھارۋىكەشنىڭ ئاق ھالخابىنى قىرلاپ كىيىپ، ھارۋىدا قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ ئېيتىدىغان تۈگمەس ناخ ھىلىرى بار ئىدى. كىمرا ياخشى بولغان كۈنلىرى ئۇ:

تەلكىنىڭ غولى دەيدۇ،

باش، تەرەپلىرى ئاردۇر.

ئاغىنلەر غەم قىلما.

پاراتقان ئېگەم باردۇر.

ئىلى يولى چەيلەنمە،
داخىيەنمە — يودەنمە،
ئۈرۈمچىگە يول ئاچقان
سەندەك - مەندەك خوشەنمە.

دەپ ناخشا ئېيتىپ، قامچىسىنى ئوينىتىپ چىقىپ كېلەتتى.
ئۇنىڭ ھارۋىغا قاتقان ئېتىمۇ ئىگىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەن-
گەندەك توغغۇزاقلىرىنى ناخشا ئاۋازىغا كەلتۈرۈپ جاراڭ-
لىتىپ قەدەم تاشلايتتى. بەزى كۈنلىرى بۇ ھارۋىگە بىشىنى
ئېمىشقىدۇ خىيال باسقاندەك بولاتتى - دە،

ھارۋىگە شىننىڭ ئاتلىرى،
دەڭگە قاراپ تارتىدۇ.
خەجلىي، دېسە پۇلى يوق،
خىجالتى تارتىدۇ.

مەلىگە چېرىك چىتسا،
يۈگۈرۈپ قاچتىم دالغا.
ھارۋىگەش بولۇپ قېلىپ،
خۇيمۇ قالدىم بالغا.

ئېمە چارەم بار مېنىڭ،
لەنەت ئېيتماي زامانغا.
ھارۋىگە شىننىڭ ئاتلىرى
بىر تويىمسا سامانغا...

دېگەندەك ھەسرەتلىك بېيىتلار بىلەن ناخشا ئېيتاتتى.
«ئوسمان پاقا» دەپ غەلىتە لەقىمى بار بىر ئادەممۇ

بولىدىغان. بۇ ئادەم ئايچە - مۇلچە سازمۇ چالاتتى. دائىم قىزىقچىلىق چىقىرىپ ئادەملەرنى چاقچاق بىلەن كۆلدۈرۈپلا يۈرەتتى. ئوسمان ئاكىنىڭ زادى نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ جان باقىدىغانلىقىنى ئابدۇۋەلى بىلمەيتتى. ئۇنىڭ ئېسىدە قالغىنى، ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ئوسمان ئاكا تۇخۇم لارنى ھەر خىل بويلاپ، پىشۇرۇپ چىقىپ ساتاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ ئىشىكى ئالدى تۇخۇم چېكىشتۈرىدىغانلار، قاتار ئويىنايدىغانلار ۋە پىقىش يېگەچ تاماشا كۆرىدىغانلار بىلەن ئاۋات بولۇپ كېتەتتى. تۇخۇم تېنىلىپ ئاخىرلىشىپ قالغاندا ئوسمان ئايانچۇقىدىن تاللىۋالغان ئەڭ قاتتىق تۈ - خۇملىرىنى چىقىرىپ ئۆزىمۇ ئويىناپ چۈشۈپ كېتەتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى تۇخۇملار ئىككى، ئۈچ، بەزىدە ئونغا يېقىن تۇخۇمنى پىقىش قىلاتتى. كىشىلەر: ئوسمان پاقا بۇ تۇخۇملىرىنى پايىنىكىنى يىگنە بىلەن تېشىپ زەمچە قۇيۇپ، ساقىتىپ پىشۇرۇپ قاتتىق قىلىۋالىدۇ، - دېيىشەتتى.

*

*

ئابدۇۋەلىنى ھەممىدىنمۇ جەڭ جەلپ قىلىدىغان پەر باۋۇدۇنباينىڭ بېغى ئىچىدىكى مويكا ئىدى. شەھەر بازارلىرى ۋە سىرتلاردىن كەلتۈرۈلگەن تاي - ئاي يۇڭلار بۇ مويكىنىڭ شارقىراپ سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان تۆت چوڭ نوسىغا تاشلىنىپ يۇيۇلۇپ چىقاتتى. ھەر بىر ئودا يۇڭ چاقپىدىغان مەتتە - سەككىزدىن خوتۇن ئىشلەيتتى. ھەر ئونىڭ بېشىدا "يەنە يۇڭ دەسسەيدىغان قاۋۇل ئەر كىشىلەر بولاتتى. ئونىڭ ئاياغ تەرىپىگە سېتىكىدىن ئۆتۈپ كەتكەن ئۇششاقى

يۇڭلارنى سۈزۈۋالدىغان بالا ئىشلەمچىلەرمۇ قويۇلاتتى. يۈل-
 يۇلغان يۇڭلارنى ئىشچىلار زەمبىلىگە سېلىپ ئۇدۇللۇق توشۇپ
 كېتەتتى... بۇ يەردە ئىشلەيدىغان ئاياللار شەھەر كەمبەغەل
 لىرى، جەنۇبتىن چىققان مۇساپىر ئاياللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ
 كۆپىنچىسى شۇ ئەتراپتىكى دەرەخلەردە يېتىپ قوپۇشاتتى،
 بۇلارنىڭ ئىچىدە ناھايىتى كەچى ئاياللار بار ئىدى.
 ناۋاتخان ئاچام دەستىخان ئاچام دېگەن ئاياللار ئۇستى
 ناخشىچىلاردىن ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ يەرگە ئويناپ كېلىپ،
 ئاشۇ ئاياللارنىڭ ناخشىلىرىنى تىڭشاشقا ئامراق ئىدى. ئۇ
 لارنىڭ ئەتراپىنى پىرقىراپ يۈرگەن بۇرۇتلۇق گۈڭتۈ سەللا
 كۆزدىن نېرى بولۇشى بىلەن خوتۇنلار پاراڭغا چۈشۈپ، بىر-
 بىرى بىلەن چاقچاقلىشىپ كېتىشەتتى. ياكى بولمىسا بىرەرى:
 — ھوي-ي-ي ناۋاتخان ئاچام ئىچىمىز ئەجەبمۇ
 سىقىلىپ كەتتى. كېلىشتۈرۈپ بىر ناخشا ئېيتىۋەتسەممەۋ! —
 دەپ تەلەپ قىلاتتى. ناۋاتخان ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى:

ئۇشاق بالا ئوينايدۇ،
 تال چەۋىقنى ئات ئېتىپ،
 مۇساپىرلار يىغالايدۇ،
 ئۆز يۇرتىنى ياد ئېتىپ.
 ئەجەب بولدۇم، ئەجەب بولدۇم،
 ئەجەب بولغانغا يىغلايمەن.
 كېشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ
 غەرىپ بولغانغا يىغلايمەن.

بەزى چاغلاردا ناۋاتخان بېيىت باشلاپ:

ئېگىز - ئېگىز تاغ بېشىدا
 چىراغ كۆيەدۇ،
 چىراغ ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
 يۈرەك كۆيەدۇ.
 تال چىۋىقتەك بويلىرىغا
 زوقۇم كېلەدۇ.
 ئەتە - ئاخشام بىراي دېسەم،
 قورققۇم كېلەدۇ.
 ئۇ مەلەدىن - بۇ مەلەگە
 يولى بارمىكىن؟
 بار ئاغرىقى بولۇپ قالدىم،
 دورا بارمىكىن؟...

دەيتتى - دە، يەنە بىر نوغا قاراپ:
 — ھوپت - ت دەستىخان، خۇش كەتتى. ئەمدى سىلەدىن
 بولسۇن! — دەپ ۋارقىرايتتى. دەستىخان بىر پۈتمەۋېلىپ:

يار ئاغرىقى بولغانلارنىڭ
 دورىسى مەندە.
 ئەتە قوپۇپ، تالغا سەھەردە
 يارنى - ۋېگەندە.
 ھەرگىز قورقماڭ، ئالغان تايلاق
 قامچىڭىز بولسۇن.
 مۇشۇ يولغا تاتلانغاندا
 يۈلىڭىز بولسۇن...

دەپ جاۋاب بېرەتتى - دە، يۈڭ دەسسەۋاتقان ئەر كىشىلەر -
گە قاراپ؛

... موي. - ي ئوغاۋالار، شۇنچىۋالا بەزمە قىل-
ۋەتتۇق. بىر - ئىككى مۈچەنلىك ئالسا ئېلىپ مېھمانىمۇ
قىلاي دېمەيسلەرغۇ! - دەپ چاقچاق قىلاتتى.
شۇنىڭ بىلەن نو بېشىغا ئالسا سېتىپ كەلگەن بالى-
لارنىڭ سودىسى قېزىپ كېتەتتى.

ئۈچىنچى باب

لەستىن چىقماق خاتىرىلەر

بارات ئايلىرى يېتىپ كېلىشى بىلەن مەھەللە ئىچى
ئالامدە جاللىنىپ كېتەتتى. ئاي تولغان كېچىسى مەھەللە
بالىلىرى كىچىلەرنىڭدۇ ئۆگزىلىرىدىن ئوغرىلاپ چۈشكەن شاخ
پاخاللىرىنى كۈچىنىڭ ئوتتۇرىغا دۆۋىلەپ ئوت ياقاقتى. قۇب-
دۇق ئوتتۇن پاراسلاپ كۆيۈپ، يالقۇن بالىلارنىڭ كۆزلىرى
نى قاماشتۇرۇۋېتەتتى. يالقۇن ئازا ئەۋجىگە ئالغاندا بالىلار
بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چۇقان سېلىشىپ ئوت ئۈستىدىن
سەكرەپ ئۆتۈشەتتى. چوڭراق بالىلاردىن بىرەرى بارات
ئۈچۈن ساقلاپ قويغان ياغلىق قاپقىنى ئاچقىپ ئۇزۇن
ياغاچقا بېكىتىپ ئوتقا تۇتاتتى. يەللەردىن بېرى مايغا چى-
لىنىپ قارىداپ كەتكەن بۇ كونا قاپاق مەشەلدەك لاۋۇل-
داپ كۆيۈپ ئەتراپنى يوپىيورۇق قىلىۋېتەتتى. ئاندىن
بالىلار قاپاق كۆتۈرگەن «قوماندان» غا ئەگىشىپ بارات
قوشىقىغا ۋارقىرىغىچە كۈچەۋ كۈچا يۈگۈرەيتتى.

بارات كەلدى كۆردۈڭلارمۇ؟
بىزگە پوشكال سالدىڭلارمۇ؟
بارات ئېيى ئۇلۇغ ئايدۇر،
ئويغاقلارغا جەننەت چاپدۇر...
توۋا قىلغىن بىر خۇداغا،
قۇلۇڭ تاپشۇر رەھنامىغا،
يانغىن بۈگۈن ئىسيانىڭدىن،
ھاجەت تىلە خۇدايمىڭدىن.

بالىلارنىڭ بۇ ۋاراق - چۆرۈڭمىدىن قاغىلىق باغنىڭ
قاغىلىرىمۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ قاقىلدەشپ كېتىشەتتى.

جۈملە ھاجەت راۋا بولغاي،
گادا بولما تېز ساقايغاي.
بۈگۈن كېچە مۇبارەك كۈن،
ئۆتكۈزەيلى بىدار بۇ تۈن.

.....

شۇنداق قوشاقلارنى ئېيتىپ كۈچمۇ كۈچا ئايلىنىپ
يۈرگەندە، باشقا مەھەللىنىڭ بالىلىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ
قالدىغان ئىشلارمۇ يۈز بېرەتتى. ئىككى تەرەپنىڭ
بالىلىرى بىر - بىرىنى ئۆز دائىرىسىدىن قوغلاپ چالماپ
سەك ئېتىشىپ، بەزىدە ئىشنىڭ ئاقىۋىتى مۇستەقىللىقىمۇ
ئايلىنىپ كېتەتتى.

بارات كېچىسىدىكى قىزلارنىڭ ئويۇنلىرىمۇ ئۆزگىچە
ئىدى. ئوغۇل بالىلار ئوت يېقىپ بارات قوشاقلرىنى ئېيىپ
تەۋاتقاندا، قىزلار كۈچىلاردىن ئالدىراش ئۆتۈپ دوستلىرى

نىڭ ئۆيلىرىگە يىغىلىشاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ مۇنداق تۈنەك سورۇنلىرىغا ھەدىسى ئىستىم بىلەن بىللە بارغانلىقى ئېسىدە. كۆكتە يافۇستەك ئېسىلىپ تۇرغان تولۇن ئاي ئەتراپىنى سۈتتەك يورۇتۇۋېتەتتى. ئۆيلىرىدىن چۈچۈرگەن ماينىڭ ئىسمى كېلەتتى. قىزلار ئۇيغۇشنى قاچۇرۇش ئۈچۈن كېچىچە ھېكايە، بېيىت ئېيتىشىپ، قۇسۇل ئويىناپ تۈننى تاڭغا ئۇلاش تۇراتتى. تاڭ سۈزۈلگەندە ئۇلار بىخەت ئىلەش قوشقىنى ئېيتاتتى:

بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
سەۋر - ئاقەت بەر ماڭا.
بەخت ئانا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
چىن ساداقەت بەر ماڭا.
بەخت ئاتا، بەخت ئاتا،
بەخت، دۆلەت بەر ماڭا.
بەخت، دۆلەت بەرمىسەڭ،
ياخشى ئىززەت بەر ماڭا.

*

*

ئابدۇۋەلىگە ھەممىنىمۇ كۆڭۈللۈك بىلىنىدىغىنى رامىزان ئايلىرى ئىدى. رامىزاننىڭ بىرىنچى كېچىسى ناغرا ئاۋازى، كىشىلەرنى زوفا ئويغاتتى. ناغرا بىر پەددىدىن يەنە

بىر پەددىگە يۆتكىلىپ بارغانسېرى ئەۋجىگە چىققاتتى. شۇنداق چاغلاردا ئويغىنىپ كەتكەن ئابدۇۋەلى ناغرا سا- داسقا قۇلاق سېلىپ يېنىپ ئاجايىپ خىياللارغا چۆپەتتى... ئەتىسىدىن باشلاپ شەھەرنىڭ ناۋايلىرى ئىپتىدائىي ئاتاپ مايلىق توقاچ، شېكەر نان، گۈللۈك چوڭ نانلارنى يېقىشقا باشلايتتى. مىرزىكام رىشالىچى ئۈستى ئاپئاق داكا بىلەن يېپىلغان چېلىكىنى كۆتۈرۈپ توغرىكۆۋرۈكنىڭ كۆچىلىرىدىن «ئىپتىدائىي، رىشالا!» دەپ ۋارقىراپ ئۆتەتتى. نامازىمىگەر- دىن كېيىنلا ئۇششاق بالىلار ئاقدەڭ مەسچىتىنىڭ ئالدىغا بىر - بىرلەپ يىغىلىشقا باشلايتتى. ئۇلار مەسچىت قارشى- سىدىكى سېپىل تۈۋىدە سېپىل تېمىدىن سىرغىپ چۈشكەن توپىلاردىن ھەر خىل شەكىللەرنى ياساپ ئويناپ، مەزىن ئاخۇنۇمنىڭ نامازىغا ئەزان ئېيتىشىنى تەقەززالىق بى- لەن كۈتۈشەتتى. مەزىن ئاخۇنۇم بەشتاققا چىقىپ، قۇلىقى- نى تۇتۇپ «ئاللاھۇ ئەكبەر! ...» دەپ ۋارقىرىشى بىلەن تەڭ جىمى بالا ئوينىۋاتقان ئويۇنلىرىنى تاشلاپ «ئەزان - ئەزان!» دەپ چۇقان سېلىشقىنىچە ئۆي - ئۆيلىرىگە قاراپ يۈگۈرۈشەتتى. بۇ بالىلارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋەلىنىڭ ئاۋازى ھەممىدىن ياڭراق چىققاتتى.

رامزانغا ئون بولغاندا رامزان ئېيتىش باشلىناتتى. ھېلىقى ئاغا - ئىنى ئۈچ تاشچىلارنىڭ بىرى مەسۇم تاش- چى دېگەن كىشى بارات ئېيىدىن باشلاپلا گۈللۈك كېمە، ھەر خىل پانۇسلارنى ياساپ تەييارلىق قىلاتتى. رامزان ئېيىدىن كۈنى كەچتە ئۇ گۈللۈك كېمىسىنىڭ ئوتتۇرىسى- ھا ئۆزى چۈشۈپ كېمىنى كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. چەتتىن قارى- غان ئادەمگە ئۇ خۇددى كېمىنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ كېمىنى

بىسالال ھەيدەپ كېتىپ بارغاندەك بىلىنەتتى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككى گۈلدەستىچى، ئەتراپىدا ئون - يىگىرمە پانۇسچى ئەگىشىپ ماڭاتتى. ئىچىگە شامچى ھەھەللىنىڭ يوغان شاملىرى يېقىلغان بۇ پانۇسلار ئىچىدە ئەتراپىغا ئۇششاق قەغەز گۈللەر يېپىشتۇرۇلغان چۆچۈرە پانۇس دەدەسىلەر، تېشىغا تاۋۇزنىڭ رەسمىسى سىزىلغان تاۋۇز پانۇس دەمىز، قاقىر پانۇس، گۈللۈك پانۇس دەمىمىز؟ ئىشقىلىپ ھەممە خىلدىكى پانۇسلار تېپىلاتتى. بۇنىڭغا يەنە ئۇششاق بالىلار، تاماشا كۆرگۈچىلەر قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك بىر رامانچىلار توپى ھاسىل بولاتتى. ئۇلار دەسلەپتە رامانچى ئېيتىشنى ھال - ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدا ئائىلىلەردىن باشلايتتى.

روزىنى ئون تۇتۇپ كەلدۇق سىزگە،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ سىزگە،
بۇ روزا ئوتتۇز ئىكەن، مېھمان ئىكەن،
روزىنى تۇتمىغانلار مايۋان ئىكەن،
رامانچى ئاللاشەھرى رامانچى،
خۇش نۇبارەك كەلدىلەر شۇ رامانچى.

ئاندىن ئۇلار كاتتا باي، چوڭ ئەمەلدارلارنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ ئوختايتتى.

ئەسالامۇ ئەلەيكنۇم ياتقان بايلار،
خۇدانىڭ پەرمانىغا ياتقان بايلار،
روزىنىڭ ئونى كۈنى — قەدىرى كۈنى،
روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ قېنى.

روزی تۆت، ناماز ئۆتە جانىڭ ئۈچۈن،
خەيرى قىل، زاكاتنى بەر مالىڭ ئۈچۈن،
رامىزان ئاللا شەھرى رامىزان،
خۇش مۇبارەك كەلدىلەر بۇ رامىزان.

رامىزانچىلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان باينىڭ خىزمەت-
چىلىرى ئالدىراش كېلىپ دەرۋازا قاناتلىرىنى ئاچاتتى.
رامىزانچىلار توپى ئۈزۈم باراڭلىق قورۇلارغا كىرىپ، پېشاپ
ۋاڭلىق ئۆيلەرنىڭ ئالدىدا توختاپ كېمە ئويۇنىنى باشلى-
ۋېتەتتى. ئاتاقلىق داپچى ھەيدەر ئاكا كېمىنى باشلاپ مې-
ڭىپ ئويۇنغا سالاتتى. كېمە ئىچىدىكى مەسۇم تاشچى ئال-
دى - كەينىگە مېڭىپ، ئېقىن سۈدەك ئىستىمەك يورغىلاپ
كېمىنى ھەيدىگەن، دەريادىن ئۆتكۈزگەن كۆرۈلۈشلەرنى
ئۈستىلىق بىلەن ئىپادە قىلاتتى. ئۆمەر دوققا دېگەن كى-
شى ھەرخىل قىزىقچىلىقلارنى چىقىرىپ ئەتراپتىكىلەرنى
كۆلدۈرەتتى. ئاندىن ئۈسۈل ناخشىسى باشلىناتتى:

تەقدىر ئاللا، تەقدىر ئاللا،

ھالىم قاللىدى.

يار قېشىغا بارار ئىدىم،

توخۇ چىللىدى.

سوراڭلارچۇ شۇ توخۇدىن

نېمە دەپ چىللىدى؟

قوللىقىدىن يىقىلدى ئۇ،

بويىنى سۈنىدى.

باردى دەيدۇ، ياندى دەيدۇ،

مېنىڭ يارىمنى،
 ئېگىز داۋان ئاشتى دەيدۇ،
 بويى قالمىنى.
 ئېگىز داۋان ئاشماغۇچە،
 قارا كۆرۈلمەس،
 قارا يورقا مىنە گۈلچە
 يوللار گېزىلمەس ① ...

داپ، دۇمباق سادالىرى ئەۋجىگە چىقاتتى. ناخشا
 بىلەن تەڭ ئۈسسۈلچىلار ئۈسسۈلغا چۈشۈپ كېتەتتى. باينىڭ
 خېنىلىرى پەتۈسلارغا رامزانچىلارغا ئاتىغانلىرىنى سېلىپ
 چىقىپ ئۈسسۈلچىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈشەتتى...
 ئايدۇۋەلى مۇنداق كېمىچىلەر ئويىغا ئەگىشىپ بەزى
 خە ناھايىتى يىراقلاپ كېتىپمۇ قالاتتى. قانچە قېتىم
 ئۇنى داخىسى ئارقىسىدىن ئىزلەپ بېرىپ، قولىدىن يېتىلەپ
 قلىتۇرۇپ كەلگەنىدى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ ئارقىسىغا قاراپ
 تارتىشىپ تەستە ماخاتتى. رامزانچىلاردىن يىراقلاپ كەتسەمۇ،
 ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۈسسۈلچىلارنىڭ پىرقىراشلىرى كەت-
 مەيتتى. قۇلىقى تۈۋىدە رامزانچىلارنىڭ قوشقى ئۇزاقىچە
 ياڭراپ تۇراتتى...

*

*

شەھەرنىڭ شىمالىي چېتىدىكى بۇلاق دادا تۇ مەھەللە

① ھازىرقى «قارا، بورغە» ئۇيۇلى خەلق ئىپتىدائىي مۇقىمىغا - ئۈ-
 سۇلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

AltunQ

سىگە چىقىپ كېتىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە «تاللىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر سەيلىگاھ بار ئىدى. پىلچىتىش غولىدىن ئاپ رىلغان سايىنىڭ سۈيى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە يېپىلىپ قاناتتى. قىيان كەلگەندە سۇ تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتەتتى. سۇ بويىدىكى تۈزلەڭدە مەجنۇنلار ئېزىپ بىرىگە چىرىمىشىپ ئۆسۈپ، بۇ يەردە بىر قەبىلىنى تاللىقنى ھاسىل قىلغانىدى. ياز كۈنلىرى شەھەر خەلقى بۇ يەرگە سەيلىگە چىقاتتى. ئاشۇ تاللىقنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى كىچىككىنە دۆڭلۈكتە ئايۇپ باشلىق ئۈچ قەلەندەرنىڭ گەمە ئۆيلىرى بار ئىدى. «قەلەندەر» ئاتالغان بىلەن ئۇلار ئادەتتە ھېچ كىمدىن سەدىقە سورىمايتتى. ئۇلارنىڭ قانداق يوللار بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغىنىنىمۇ چۈشىنىپ بولمايتتى. بۇ «سىرلىق ئادەملەر» مۇ ئابدۇۋەلىنىڭ بالىلىق قەلىمىدە ئۇنداق تۇلماس خاتىرىلەرنى قالدۇرغانىدى.

ئۇلار ھەر پەيشەنبە كۈنى ئۇزۇن كۈلاسنىڭ ئۈستىگە سەللىرىنى يۆگەپ، پۇتقا يېزماق مەسە، ئۈستىگە يوللۇق پەرىجە، ئىچىگە ئاپئاق يەكتەكلەرنى كىيىپ، يېنىغا بۇرغىلىرىنى ئېسىتىپ، شەھەرگە قاراپ قاچاتتى. توغرىكۆۋرۈككە كەلگۈچە باشلىرىنى تۆۋەن سېلىشىپ چىمچىت كېلىپ، توغرىكۆۋرۈك سۈيىنىڭ بويىدىكى زىلاۋۇدۇنھاجىم مەسچىتىنىڭ ئالدىدا بىردەم ئولتۇرۇپ دېھشى ئېلىشاتتى. دە، ئاندىن بىرى بۇرغىنىنى چىلىپ، قالغان ئىككىسى «ئاللاھۇ!» دېسە، «ھ-ۋا!» دەپ دولان دەۋرۋارىسىغا قاراپ ئىلگىرىلەيتتى. شۇ چاغدا ئايۇپ قەلەندەر ئۆزىنىڭ بوم ئاۋازى بىلەن تەللىق باشلايتتى؛

ھېقتانلا ئەمىر قىلدى، يائىلالا.
بېچىدە قىل ئادەمگە دەپ، يائىلالا.
سەجدە قىلغان قۇلىرىڭنى، يائىلالا.
جەننەتكە بېھمان ئەپلە دەپ، يائىلالا.
قادىرى قۇدۇزەت بىلەن، يائىلالا.
بىزنى ئەزىز جان ئەپلىدى، يائىلالا.
شۈكرى لىلا جان بېرىپ، يائىلالا.
نۇر بىللە ئىمان ئەپلىدى، يائىلالا.

شۇ يىللاردا توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدە قەمىخان مۇئا.
ھۇزۇر ئايلا، رانىخان موماي، خېنىم ئاغىچا، زۇدۇنىشىندەم
دەيدىغان، يېشى سەكسەنلەردىن ھالقىغان مومايلار بولمىدۇ.
خان، بۇ ئاياللار ھېلىقى ئۈچ قەلەندەرنىڭ تەلقە ئاۋاز-
نى ئاڭلىشى بىلەن بېشىغا ئاق ياغلىقلىرىنى ئارتىشىپ،
ياغلىق ئۈستىگە جىيەكلىك كىيىپ دوپپىلىرىنى بېسىپ
كىيىپ، نان - توقاچ سېلىنغان يەتتۇسلىرىنى كۆتۈرگىنىچە
ئۆي - ئۆيلەردىن چىقىپ كېلەتتى. ئۇلار قەلەندەرلەرنىڭ
ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە تەلقە ئاۋازغا كەلتۈرۈپ ساما
سېلىشاتتى. ئەتراپقا بىردەمدىلا ئادەملەر ئولمىشىپ كېتەتتى.
مومايلار ھەر بىر پىرقىرىغاندا قات - قات ئېتەكلىك ئۇ-
زۇن كۆڭلەكلىرىنىڭ ئېتىمى پۇتقا يۆگىشەتتى... قەلەندەر-
لەر مومايلارنىڭ سوزۇغىنى ئالغاندىن كېيىن يەنە «ھۇا»
قارتىپ مېڭىپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىپ كېتىشەتتى.

سەن - سەن دۇنيا سەن دۇنيا، يائىلالا.
كىمگە ۋاپا قىلىدىغىن؟ يائىلالا.

مەن - مەن دېگەن يارمەننى، يائاللا
يەر قوينىغا ئالدىڭىزەن، يائاللا...

قەلەندەرلەر دولان دەرۋازىسىدىن كىرىپ، ئۇدۇل ماڭ
غىنىچە بەيتۇللا نەسچىتىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، دەڭدەرۋازا ①
تەرەپكە قاراپ بۇرۇلۇشقا - دە، دەڭدەرۋازىنىڭ تېشى
دىكى تۆت كىچىك دوقمۇشقا بېرىپ توختايتتى. شۇ يەردە
ئۇلار چۈشكىچە تەلەپ ئوقۇشقا - كىشىلەر ئاتىغىنىنى
ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇشقا -

قەلەندەرلەر شاھىمەن، يائاللا،
ئالەم ماڭ ۋەيرانىدۇر، يائاللا.
پايتەخت گۈلخانم، يائاللا،
ئوردام — قەلەندەر خانىدۇر، يائاللا...

بۇ قەلەندەرلەر «توغرىگۈۋرۈك» كۆچمەنلىرىدىن ئۆتكەندە
ئابدۇۋەلى كىشىلەر توپىغا قىستىلىپ، شەھەر دەرۋازىسىغا
قەگىشىپ باراتتى. قەلەندەرلەرنىڭ غەلىتە قىياپىتى، كۆز
رىنى يۇمۇپ «ھۆۋ» تارتىشلىرى كېچىلەردە ئۇنىڭ كۆز
ئالدىدىن كەتمەيتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ سەيىي پالىلىق تۇيغۇسى
بۇ قەلەندەرلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىن كۈندۈزلىك تۇيغۇسىنىڭ ھە
لەكچىلىكىدە پالاقلاپ يۈرگەن ئادەتتىكى ئادەملەردە ئۇچىر
مايدىغان بىر روھنى ھېس قىلاتتى. بىر كۈنى ئۇ دادىسىدىن:
— دادا، ھېلىقى بىزنىڭ كۆچمەندىن ئۆتۈۋاتقان قەلەندەر

دەرلەر قانداق ئادەملەر؟ — دەپ سورىدى.
— ئۇلار قەلەندەر ئەمەس، ئاشىقلار. — دەپ چۈشەندۈرۈپ

① دەڭدەرۋازا - قەلەندەرلەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى.

دۇردى ھەبىمۇللا ئاكا ئوغلىنىڭ يېشىنى سىلاپ، — ئۇلار مال - دۇنيانى ئۆزىگە دوست قۇتسايدۇ، خۇداغا ئاشىق ... چوڭلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بۇ ئاشىقلار ھەريىلى باھار پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن شەھەردىكى بارلىق ئىمام - مەزىن، سوپى - ئۆلىما، يېشىم - يېسىرلارنى ئالماققا چاقىرىپ، يىل بويى يىغقان نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ، مەيمان قىلىپ تۈگىتىۋېتىدىكەن.

تۆتىنچى باب

ھەبىمۇللا ئاكا

ئابدۇۋەلىگە ئىزان قىچقىرىپ ئىسىم قويغان بوۋىسى جارۇللا ئىمام نەۋرىسىنى ئىنشائاللا ئېسىپ بولسا قارى قۇرئان قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بەختكە قارشى ئۇ ئابدۇۋەلى مەكتەپ يېشىغا يەتمەستىنلا ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ چاغدا جارۇللا ئىمامنىڭ يېشى سەككىزىدىن ھالقىغانىدى. ئابدۇۋەلىنىڭ دادىسى ھەبىمۇللا ئاكا بەستلىك كېلگەن، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. ئۇ كۆپرەك يېشىغا ئاق مالخاي، ئۈستىگە ياندۇن تۈگەيلىنىدىغان تىڭ ياقىلىق كۆڭلەك كىيىپ، يېنىغا چەندازا ئېسىپ يۈرەتتى. پۇتىغا گۈجەي ئوراپ، يېلىگە بەلباغ باغلايتتى. بىر ئادەمنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا توفۇش - بېلىشنى كۆپ ئىدى. باھاردا ئۇ ئاشۇ ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ بىنەم يېزىسىنىڭ يېنىغا ئاز - تولا بۇغداي چېچىپ قويۇپ، كۆزلىكى ئورۇپ - تېپىپ كىرىپ قېشلىق ئوزۇن قىلاتتى. كۆپرەك

ئۇ تۇرپانپۇزى يۇقىرىسىدىكى بىنەملىككە ئۇرۇق سالاتتى.
ئاندا - ئىنلار ئوتتۇرىسىدا چارۋىلار ئىمامدىن قالغان
بىر ئۆكۈز ھارۋا بار ئىدى. ھەببۇللا بۇ ھارۋا بىلەن ياز
كۈنلىرى تۇرپانپۇزىدىكى خۇددالاردىن بايلارنىڭ شەھەرگە
سېلىۋاتقان ئۆي - ئىجارەتلىرىگە ھاك، خىشى توشۇپتتى؛
قىش كۈنلىرى شەھەر ئەتراپىدىكى گاڭگۈل، لەنتەيزە، يىل
چى خاڭلىرىدىن كۆمۈر ئەكىلىپ ساتاتتى. ئۇ زاماننىڭ
ئۆكۈز ھارۋىلىرى تولىمۇ كېلەڭسىز ئىدى. چاقى چۆگىلىمەي
ئوقى چۆگىلەپتتى. يوللارنىڭ يامانلىقى ھارۋىكەشنى زار -
زار قاقشاتتى. ئۆزۈلمەي ماڭغان ئات - ھارۋىنىڭ چاقىلىرى
يول بويى چوڭقۇر كاتاڭلارنى ھاسىل قىلاتتى. ئەتىياز
يېقىنلاشقانسېرى بۇ كاتاڭلار تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ، يوللار
بىزەپلىشىپ كېتەتتى. خاڭدا كۆمۈر بېسىق چاغلاردا قۇدۇق
يېشىدىكى گۈلخان ئەتراپىدا كۈرەك چۆۋىنى غېرىبچىسىغا
يېپىنىپ كۈنلەپ تۇتەپ قالىدىغان ئىشلار پات - پات بو -
لۇپ تۇراتتى.

ھەببۇللا ئاكا كۆمۈرنى يېسىپ ماڭغاندا ئۆكۈزگە جاپا
قىلىپاسلىق ئۈچۈن پىياچە ماڭاتتى. بەزىدە ئۆكۈزگە يان
دېشىپ ھارۋىنى تەڭ سۆرەيتتى. ئۇ چاغلاردا خاڭنىڭ
داۋانلىرى ھارۋىكەشنىڭ جېنىنى ئالاتتى. ھارۋىنىڭ چاقى
كاتاڭلارغا ھەر بىر قېتىم چالاقلاپ چۈشكەندە، ھارۋىكەش
نىڭ يۈرىكىمۇ تەڭ ئېچىپ، خۇدا ئۆزۈڭگە ئامانەت! دەپت
تى. داۋانلاردىكى يولنىڭ تارلىقى ۋە خەتەرلىكىدىن ئات -
ئۇلاغ بىلەن تۆۋەنگە بىراقلا غۇلاپ چۈشۈپ كېتىش خېۋ -
پى قاش بىلەن كىرىپكىنىڭ ئارىلىقىدىلا تۇراتتى... تۈز
يولغا چىققاندا ھەببۇللا ئاكا خۇداغا شۈكرى! دەپ ھار -

ۋىسىنى يانداپ مېگىپ، ئۆكۈزگە يېنىك قامچا ئۇرۇپ قويۇپ
ناخشىسىنى باشلىۋېتەتتى:

ئىلىغۇنىڭ تاغلىرى،
تاغلىرىدا خاڭلىرى.
خاڭلىرىدا ئىشلەيدۇ
يوقۇللارنىڭ بالىلىرى،
ئىلىنىڭ داۋانىدىن
ئورۇق ئات ئۆتەلمەيدۇ،
خاڭدىكى مۇساپىرلار
بۇلى يوق كېتەلمەيدۇ،
قەشقەردىن چىققان بالىلار
قەندىن تولسى - خاڭدا،
يۇرتىغا كېتەي دېسە،
بىردىن چاپىنى داڭدا...

ھەبىبۇللا ئاز گەپ قىلىدىغان ئېغىر - بېشىق ئادەم ئىدى.
ئابدۇۋەلى دادىسىنى ئەتىسى - ناخشىنى جۈزىدا ئولتۇر-
غاندا - تاماق ئۈستىدىلا كۆرۈپ قالاتتى. ئاندىن بۇ ئادەم
يەنە كۈن بويى تىرىكچىلىك بىلەن سىرتتا يۈرەتتى. ھەبىبۇللا
جۈزى يېنىدا چاپىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇپ قالغان
چاڭلىرىدىنمۇ ئۇلچىقماي، گۇيا ئۆزىنىڭ پۈتۈن كەچۈرمىش
لىرىنى ناخشا بىلەن بايان قىلماقچى بولغاندەك، جۈزىنى
چېكىپ ئولتۇرۇپ «گۈلزارەي» ئاھاڭىدا غىمگىشىپ ناخشا
ئېيتاتتى:

ئامان بولسۇن، ئامان بولسۇن،
 دوستلىرىم ئامان بولسۇن.
 دوستلىرىمغا قەست قىلغان
 يەر بىلەن يەكسان بولسۇن،
 قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالدۇق
 ئولتۇرغۇچى ئاپىرىپ ساتسۇن.
 غېرىدارىم يېتىپ كەلسە،
 غېرىپ بىچارە، دەپ ساتسۇن...

ئابدۇۋەلى دادىسىنىڭ ناخشىسىنى جۈزىنىڭ گىرۋىكىگە
 ئىگىلىكىنى يۆلەپ ئولتۇرۇپ تىڭشايتتى. ناخشىنىڭ سېمىرلىك
 ئاھاڭى ئۇنىڭغا تۇرمۇشتىكى، كىشىلەر قەلبىدىكى نۇرغۇن
 سىرلارنى ئېچىپ بەرمەكچى بولغاندەك قىلاتتى.

*

❦

ئاز ئۆتمەي ئاغا - ئىنىلار موھتاجلىقتىن ئۆكۈز
 ھارۋىنى سېتىپ، پۇلىنى بۆلۈشۈپ خىراجەت قىلىشتى.
 ھەبىۋىلا دەڭدەرۋازىنىڭ ئەتراپىدىكى كۆمۈر بازىرىدا ①
 سەeralاردىن كۆمۈر ئەكىرگەن ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆمۈرىنى
 ئېلىپ پارچىلاپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولدى. بۇ
 بازاردا پەنجىملىكلەرنىڭ كۆمۈر باسقان ھارۋىلىرى قاتارلا
 شىپ قۇرۇپ كېتىشەتتى. تاپقان پۇلى كۈندىلىك خىراجىتىگە
 ئاران يېتىدىغان شەھەر كەمبەغەللىرى سېۋەتلىرىنى كۆتۈرۈپ
 شۈپ كېلىپ پارچە كۆمۈر سېتىۋالاتتى. ھەبىۋىلاغا ئوخشاش
 ① بۇ بازار ھازىرقى دىئى ئىيالىتىمىز كۆلۈبى، ئورنىغا نوپۇز كېلىدۇ.

پارچە كۆمۈر ساتقۇچىلارنى «مېيپەنزىلەر» دېيىشەتتى. ھەببۇللا بەزىدە ھارۋىكەشلەرنىڭ كۆمۈرىنى خېرىدارلارغا سودا قىلىپ قويۇپ ئانچە - مۇنچە چاي پۇلىمۇ ئالاتتى. مېيپەنزىلەر چۈشلۈك تامىقىنى ئادەتتە بازاردىلا يەيتتى. ئەينى يىللاردا خەنزۇ بازىرىدىكى ئاشخانىلارنىڭ قاتارىدا خۇيزۇلار ئاچقان «تېمەنجىن گەنزە» دېگەن بىر داڭلىق ئاشخانا بار ئىدى. ھەببۇللا ئەنە شۇ ئاشخانىنىڭ خېرىدار-لىرىدىن ئىدى.

ھەببۇللا يېرىگە داپ چېلىشقا ئۇستا ئىدى. توغرى-كۆۋرۈك تەتراپىدا يېرى ئوينالسا ئۇ چاقىرىلماي قالمايتتى. ئۆكۈز ھارۋىدىن ئايرىلىپ قالغان ھەببۇللا ئەمدىلىكتە قىشنىڭ ئۇزاق كېچىلىرىنى يېرىلەرگە بېرىپ داپ چېلىپ ئاز - تولا تاپاۋەت قىلىپ ئۆتكۈزۈۋاتىدىغان بولدى. ئاغرىقلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا داۋالاش بولمىغان ئۇ زامانلاردا مۇنداق يېرى ئويۇنى تازىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتكەنىدى. توغرىكۆۋرۈك، ساي مەھەللىلىرىدە ئاۋۇت باخشى، مەخپىر باخشى، ھاشىم باخشى دەيدىغان داڭلىق باخشىلار بار ئىدى. «چوكان باخشى» دەيدىغان يەنە بىر ئايال باخشىمۇ بولىدىغان. قەدىمكى شامان، ئاتەشپەرەسلىك ئەقىدىلىرى تەسىرىدىن قالغان بۇ «يېرى ئويۇنى» غەلىتە ۋە قىزىق بولاتتى. بۇ ئويۇن كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندە شۇ زاماننىڭ ناخشا-ئۇسۇللىرىنىمۇ ئۆزىگە ئارىلاشتۇرۇپ ئۆزگىچە تۈس ئالغانىدى. ئۇششاق بالىلار قورقۇش ۋە قىزىقىش ھېسسىياتى بىلەن يېرى بولغان ئۆيلەرنىڭ پەنجىرلىرىگە يامىشاتتى. ئابدۇۋەلى تۇنجى قېتىم دادىسىغا ئەگىشىپ يېرىگە بارغان كۈنىنى زادى ئۇنتۇمايدۇ. بۇ كېچە ئۇنىڭغا ئاجايىپ سىرلىق خاتىرىلەرنى

ھەربىيە قىلغانىدى ... ئۇ دادىسىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇپ، پېرى بولىدىغان ھويلىغا كىرىش بىلەن بۇلۇڭ - پۇچقاق، تام تۇۋىلىرىگە يېقىۋېتىلگەن نۇكچىلارنى كۆردى. ئىشنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ئىسرىقچىلاردىن قويۇق ئىس كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ھاۋانى ماي ۋە ئادىراسماننىڭ ھىدى قاپلىغانىدى. نېرىداقلا داپچىلارنىڭ داپ قىزىتىش ئۈچۈن يېقىپ قويۇلغان گۈلخان كۆيۈپ تۇراتتى.

پېرى بولىدىغان ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئارغامچىدىن تۇغ بېكىتىلىپ، تۇغ بېشىغا يەتتە ئۆيدىن تىلەپ كېلىن گەن ئالامىشىل بىرۇغۇچىلار باغلىۋېتىلگەنىدى. پېرىگە چا - قىرىلغان قولۇم - قوشنىلار تام ياقىلاپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇشاتتى. كېسەل كىشىنى ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقا ئېسىلدۈرۈپ، قىيامگە قارىتىپ يۈكۈندۈرۈپ قويغانىدى. باخشى تەردەت ئېلىپ، يالماڭياغ بولۇپ، كېپەندەك كەڭ، ئۇزۇن ئاق كۆڭلەكنى كىيىپ، داپنى ئاستا شىرىقلاقتىنچە كېسەل نىڭ بېشىغا كېلىپ بىر نەپەسلىرىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

ئىشنىڭ بېشى بىسىمىلا،
ئىشى باشلىدىم بىسىمىلا،
قۇرئان بېشى بىسىمىلا،
يولغا كىردىم بىسىمىلا،
ياسىن بېشى بىسىمىلا،
بىسىمىلانىڭ ھۈرمىتىدىن،
ياسىنلارنىڭ دېمىدىن،
قۇرئانلارنىڭ نۇرىدىن،
تىلەك تىلەي سېشىڭدىن.

ئىجازەت قىل خۇدايىم.

.....

ئاللاھۇ مۇتەئەللىمىدىن،

جاپايى ئالەمدىن،

چىشىكى لەشكەرلەردىن،

ھەزرىتى زامانەمدىن،

قۇدرىتى خۇدايىمىدىن،

جاپايى ئالەمدىن...

ياخشى ئەنە شۇنداق سىرلىق سۆزلەر بىلەن ئۇزاق
ئىمىن - ئۇزاق ئوقۇغاندىن كېيىن، داپنى داپچىلارغا چۆر
رۇپ بېرىپ، تۇغنى چۆگىلەپ پىرقىراشقا باشلىدى. داپچىلار
قىزىتىلغان داپلىرىنى بولۇشقا داراڭلىتىپ، چۈشىنىپ بول
مايدىغان ئېھرى ئاخشىلىرىنى باشلىۋەتتى.

زۇلىمى - زۇلىمى ھەسسىۇلتان غوجام،

زۇلىمى - زۇلىمى ھەق ساساق غوجام،

زۇلىمى - زۇلىمى خان پاشا غوجام،

زۇلىمى - زۇلىمى غوجا سەت غوجام،

زۇلىمى - زۇلىمى غوجاخەت غوجام،

زۇلىمى - زۇلىمى مېھىت ئاپتاق غوجام،

زۇلىمى - زۇلىمى شاھزادە غوجام،

زۇلىمى - زۇلىمى تۇغلۇق تۆمۈرخان غوجام،

زۇلىمى - زۇلىمى شەيخ بۆزىمكۆ غوجام.

.....

بىر تەلىپىم چىلاردىن،
Altunq

بىر تەلىپىم سىلەردىن،
بىر تەلىپىم تۇغلاردىن،
بىر تەلىپىم پىرلاردىن،
پىرلار ھەققى تىلەيمەن،
تۇغلار ھەققى تىلەيمەن...

باخشى قولغا خەنجەرنى ئېلىپ «ئاللا، دە!» دەپ ۋار-
قىراپ تېخىمۇ تېز پىرقىراشقا باشلىدى. داپچىلار داپنى تېخى-
مۇ قاتتىق داراڭلىتىپ ئاۋازىنىڭ بارسىچە ۋارقىراشقىلى تۇردى:

چىلىنىلىرىڭ چىل بولدى،
باسقان ئىزىڭ كۈل بولدى،
ئەننىمىيا ھەققى تىلەيمەن،
ئەۋلىيا ھەققى تىلەيمەن،
يېتىملار ھەققى تىلەيمەن،
شېھىتلار ھەققى تىلەيمەن،
يا ئاللا يەي، يا ئاللا،
يا ئاللا يەي، يا ئاللا...

باخشى چوڭ ئويۇنغا چۈشۈش بىلەن داپچىلار تېخىمۇ
قىزىپ كەتتى. باخشى بۇرىدەك ھۇۋلاپ، «ئاللا، دە!» دېسە،
«ئاللا، دە!» دەپ قۇيۇلدەك پىرقىرايتتى. ئۇنىڭ كەڭ كۆڭ-
لىكىنىڭ ئېتەكلىرى پۇتى ئېتراپىدا دۈپدۈكىلەك دائىرە
ھاسىل قىلاتتى. بۇ — ئەلنەغمەمۇ، كېسەلنى داۋالاشمۇ
ياكى جىق - شەپتانلارنىڭ تەسەببىلىكىمۇ؟ ھېچنەنى پەرق
ئېتىپ بولمايتتى. ئابدۇۋەلىگە جىق - ئالۋاستىلار نەق بېرى

بولۇۋاتقان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسى ئۈستىدە دۈكۈزۈلەپ ئۈسۈل
ئوينىشۋاتقاندا ك بىلىنىپ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. باخ
شىنىڭ كۆزلىرى ئالەپپ، ئاغزىدىن چىققان كۆپۈكلەر ھەر
تەرەپكە چاچرايتتى. ئۇ خەنجىرىنى شاراقلىتىپ ھەر بىر
ئادەمگە ھەيۋە قىلىپ، پىرقىراپ كېلىپ كېسەلنى خەنجەر-
لەيتتى. ئادەملەر قورقۇنۇپ ئىچىدە «ئاللا!» دەپ چوقان
سېلىشاتتى...

ئادەتتە مۇنداق چوڭ پېرىلەرنىڭ ئاخىرى كېسەل
غولىغا كەتمەننى قىزىتىپ بېسىش، توخۇ بوغۇزلاپ قېنىنى
ئېقىتىشقا ئوخشاش رەسمىيەتلەر بىلەن ئاخىرلىشاتتى. سە-
ھەرگە يېقىن كېسەلنى باش - كۆزىنى چۆمكەپ تالغا ئېلىپ
چىقاتتى، بۇ «كۆچۈرۈش» دەپ ئاتىلاتتى. جىنلارنى
قاچۇرۇش ئۈچۈن قايتا ئوت يېقىپ، ئىسرىق سېلىپ كېسەل
بېشىدىن ئۆرۈپ تاشلىۋەتكەندىن كېيىن، كېسەلگە «ئىددەت»
سېلىپ قوياتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئاغرىق ئۈچ كۈندىن
يەتتە كۈنگىچە تالا - تۈزگە چىقمايتتى. ئىددىتى ئىچىدە
يات كىشىلەرنىڭ بۇ ئۆيگە كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايتتى.
بەزى ئېغىر كېسەللەرنى ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە دا-
ۋاملىق ئوينىتىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى. مۇنداق پېرىلەردە
داپچىلار پېرى ناخشىلىرى تۈگەپ قالسا، خەلق ناخشىلىرىنى
ئۇلاپ، داۋاملاشتۇرۇپ ئېيتىۋېرەتتى، بەزىبىر تېرۋا خى-
راكتېردىكى كېسەللەر ئاشۇ ناخشا - سار، چۈشتىكىسىز ھە-
رىكەتلەرنىڭ سېھىرلىك كۈچى بىلەن ساقىيىمۇ قالاتتى؛
بەزى كېسەللەر ھارغىلىق يېتىپ جەھەننەمگە بىراقلا سە-
يەو قىلاتتى.

تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىدىنمۇ ياكى تەقدىرنىڭ بۇي-
رۇقى شۇنداقمۇ، ئاز كۈنلەردىن كېيىن ھەبىپۇللا ئۆزى
ئاغرىپ يېتىپ قالدى. ئۇ پات - پات بالىلىرىنى ئەتراپىغا
يىغىپ، جۈزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ھەسرەتلىك ناخىلارنى
ئېيتاتتى.

مەن ئۆزۈم ناھات يىگىت،
بالىلىرىمنىڭ تەڭرى يوق،
ئائىلە يەردىن ئۇن تىلەپ،
ئەگەلەكنى تاپسام، تەڭرى يوق،
دەرد - ئەلەملەر كېلىدۇ،
ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا،
بايدا قۇكمەن چۆكەلەيدۇ،
كۆۋدىن ئاققان يېشىغا.

سەيپالام ئابدۇۋەلى ئاڭلىدىغۇمۇ؟ — دەپ سورىدى بىر
كۈنى ھەبىپۇللا، — ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا ھەر كۈنلەر
كېلىدۇ، سەن چوڭ بولساڭ نېمە ئىش قىلارسەن؟
— ناخشىچى بولىمەن! — دېدى ئابدۇۋەلى
ئويلىنىپلا.

— ھەي جېنىم بالام! — دېپ كۈلۈپ كەتتى ھەبىپ-
بۇللام، — ناخشا ئېيتىپ جان باققىلى بولامدۇ؟! ناخشا
دېگەن ئىچ، پۇشۇقدا كۆڭۈلدىكى ھەسرەتنى يېنىكلىتىش
ئۈچۈن ئېيتىپ قويىدىغان نەرسە. سېنى ئوبدانراق بىر ھۇ-

ئەركە بەرسەك بولاتتى.

ھەبىبۇللا كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلاپ بالىلىرىغا ئاغ-
شىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى.

— ھەلىجە! — دەپ ئايالىنى چاقىردى بىر كۈنى ئە-
تىگەنلىكى ئۈچۈن. — قاسىمنىڭ قېشىغا بالىلاردىن بىرىنى
ئەۋەتسەڭ، ئازراق يارماق ئۆتسە ئېلىپ كەلسۈنمىكەن.

قاسىم تاشچى ھەبىبۇللانىڭ ئەڭ يېقىن ئاغىنىسى
ئىدى. ھەلىمىخان ئابدۇۋەلىنى ئۇنىڭ ئۆيىگە يولغا سالدى.

ئۇ كەملەردە سېرىق مايلىق قەغەزدىن ئىشلەنگەن گىۋازا
پۇللار، يېپىق ئۆتكۈزۈلگەن مىس يارماقلار، بامبۇك ياكى

مىتالدىن ياسالغان پەيزى، لىگىياۋ ئوخشاش يەرلىك ۋە
مەركىزىي ھۆكۈمەتلىرىنىڭ خىلمۇ خىل پۇللىرى خەجلى

نەتتى. قاسىم تاشچى ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئابدۇ-
ۋەلىنىڭ بىلىمىگە ئىككى تىرىق يارماقنى تارتىپ قويۇپ:

— ئوغلۇم، ئاز بولسىمۇ ماۋۇ پۇلنى خىراجەت قىلىپ
تۇرۇڭلار، كېيىن يەنە ئەۋەتىپ بېرەرمەن، — دېدى.

ھەبىبۇللا پۇلغا ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن ماقا ئالغۇزدى.
بىلگەندەك ئاز كۈندىن كېيىنلا ئۇ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ

يىلى ئۇ ئەللىك ئالتە ياشقا كىرگەنىدى.

بەشىنچى باب

مەكتەپ

ئابدۇۋەلىنىڭ ئانىسى ھەلىمىخان ئوتتۇرا بوي، زىلۋا
ئايال ئىدى. ھەبىبۇللانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ يەنى

بالا بىلەن قالدى. ئابدۇۋەلىنىڭ ئابدۇلئەزىز ئىسىملىك ئاكىسى، ئىمىنەم دېگەن ھەدىسى، غوپۇرجان دەپ ئىسمى ۋە شەرۋاننىم ئىسىملىك بىر سىڭلىسى بار ئىدى. بۇ بەش بالا بىلەن تۇل قالغان ئانا بالىلىرىنى بېقىش ئۈچۈن پۈتۈن مەھەللىدىكىلەرنىڭ ئىشى - كۈشىنى قىلىدىغان بولدى. ھە - ئىمىنخان ساڭزا سېلىشقا ناھايىتى ئۈستى ئىدى. ھېيت - ئا - يەنەلەردە ئۇ ئۆيىمۇ ئۆي يۇرۇپ ساڭزا سېلىپ ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كېتەتتى. ياشقا چاغلاردا ئۇنىڭ ساڭزا سالغاندا ئىشلىتىدىغان مايدا قىزارغان بىر چۇپ ياغىچى تو - رۇستا قىستۇرۇقلۇق تۇراتتى. ھەلىمىخان يەنە مەھەللىدىكى ئوغۇت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشاتتى. كۈندۈزلىرى خەقلەرنىڭ ئىشىكىدە پالاقلاپ، كېچىلىرى بالىلىرىغا تاماق ئېتىپ، ئۆ - لارنىڭ يىرتىقىنى يامايىتتى. مۇشۇنداق تىنىمىز پالاقلاشلار سەۋەبىدىنمىكەن، ئۇ ئولمۇ ئورۇق، ئاجىز ئىدى. بەزى كېچىلىرى ھەلىمىخان بالىلىرىنى ياتقۇزۇۋېتىپ، چىراغ تۇ - ۋىدە ياماق ياماپ ئولتۇرۇپ ئاستا ناخشا ئېيتىپمۇ قوياتتى.

گۈلمۇ خوب، غۇلجىمۇ خوب،
ئېپىلدۇرۇپ قىسقانىمۇ خوب.
چوڭ بولۇپ دەرد تارتقۇچە
كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنمۇ خوب...

مۇنداق چاغلاردا قاتار ياتقان بالىلار ئىچىدە بىرلا بالا يەنى كۆزلىرىنى تورۇسقا تىككەنچە ئويغاق ياناتتى. ئاپىسىنىڭ ناخشىسى ئابدۇۋەلىنىڭ خىيالىنى چىراغنىڭ ئاجىز نۇرى يورۇتۇپ تۇرغان بۇ ئۆيىدىن يىراقلارغا ئېلىپ

كېتەتتى. قاسىم تاشچىنىڭ ھويلىسىدا ئېچىلىپ تۇرغان ۋەگە
مۇرەڭ گۈللەر، باھار قۇشلىرى ئۇچۇپ ئۆتەدىغان تەننىق
ئاسمان، بارات كېچىسى سۇۋادان تېرەكلەر ئارىسىدا ئېلىپ
تۇرغان تولۇن ئاي، تۇغنى پىرقىراپ ھۇلاۋاتقان باخشى،
مۇدەھش ئۆلۈم، گۈزەللىك - خۇنلۇكلۇك، يارىلىش -
پوقىلىش ھادىسىلىرىگە تولغان بۇ دۇنيا بالغا تولىمۇ سىرلىق
كۆرۈنەتتى... تۇرۇپلا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاپئاق يوپۇرۇق
يېپىلغان تاۋۇت كېلەتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ دادىسى دەينە
قىلىنغان كىۋى يىز - يىز ئاپتاپلىق ئىسىق بولغانىدى.
جامائەت تاۋۇتىنى كۆتۈرۈپ ئالتۇنلۇققا ① ئېلىپ چىقىشتى.
تۇپراق بېشىغا كەلگەندە، كىمدۇ بىرى ئابدۇۋەلىنى قولىدىن
يېتىلەپ تامنىڭ تۈۋىدىكى سايگە ئەكىلىپ قويدى. ئابدۇ-
ۋەلى ئەنە شۇ يەردە تۇرۇپ مەھەللە ئىمامىنىڭ سوزۇپ
ئوقۇغان ئايىتىنى ئاڭلىدى. تېخى بىرنەچچە كۈننىڭ ئال-
دىدىلا جۈزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتقان مەھرىبان
دادىسىنىڭ ئەمدى مەڭگۈ قايتىپ كەلمەيدىغان بولۇپ قارا-
يەرنىڭ قوينىغا كىرىپ كېتىپ بارغانلىقىغا ئۇ ئۆزىنى
ھەر قانچە قىلىپمۇ ئىشەندۈرەلمەيتتى...

— ئابدۇۋەلى ئويغاقمۇ سەن؟

— ھە.

— يىغلاۋاتامەن نېمە؟

— دادام ئېسىمگە كېلىپ قالدى، ئاپا.

— ئۆلۈم دېگەن ھەممىنىڭ يېشىدا يار بىلام...

— سەنمۇ ئۆلۈپ كېتەمسەن؟ مەنمۇ قۇلىمەنمۇ؟

— خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق، ۋاقتى كەلگەندە

① ئالتۇنلۇق - ۋەلىنىڭ شەخىسى دەپ بىلىنىدىغان بىر تۈرلۈك ئىپادىدۇر.

ھەممىمىز ئۆلۈمىز. مانا مۇشۇ بىرنەچچە يىلنىڭ ئىچىدىلا
 بوۋاڭدىنمۇ، داداڭدىنمۇ ئايرىلىپ يېتىم بولۇپ قالدۇق.
 بوۋاڭ رەھمەتلىك ئىسمىڭنى قوپىتىغان چاغدا، يىغلىغان
 ئاۋازىڭنى ئاڭلاپ «كىچىككىنە تۇرۇپ ئاۋازىڭنىڭ يامانلىق
 قىلىشى قاراڭلار بۇنىڭ، خۇدايىم بۇيرۇسا ئۆزۈم ئوقۇتۇپ
 قارىي - قىسۇرئان قىلىمەن» دېگەنىدى. ئەتە سېنى پاكىز
 موللامغا ئاپىرىپ بەرسەم بولامدەككىن...

ئابدۇۋەلى ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى مەكتەپكە ماڭغان
 بالىلارنى كۆرگەندە «ئاپام مېنى قاچان مەكتەپكە بېرەر»
 دەپ ئۈزۈندىن بېرى ئارزۇ قىلىپ يۈرەتتى. ئاپىسىنىڭ
 ھازىرقى سۆزىنى ئاڭلاپ ئۇ خۇشال بولۇپ ئۇخلاپ
 قالدى.

*

*

پاكىز موللامنىڭ مەكتىپى دولان دەرۋازىسى ئىچىدە
 ئىدى. ئابدۇۋەلى بۇ يەردە بىرنەچچە ۋاقىت ئوقۇغاندىن
 كېيىن، ئۆيىگە يېقىنراق دەپ «ئاقدەڭ مەسچىتى» يېنىدىن
 كىى بۇرغان ھاجىم ئاچقان مەكتەپكە قايتىپ كەلدى. بۇ
 يەردە بالىلار قوپال تاختايلارنى مۇقلاپلا ياساپ قويغان
 جۈز - بەندىگەلدە قىستىلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئالدىدىكى گۈر-
 جەك چوڭلۇقىدىكى تاختاينى يېزىپ بېرىلگەن خەتلەرنى
 يادلىشايتتى. بالىلارغا ساۋۇت خەلىپىم، شەھەر ئىچىلىك
 تېپىپ قارىي دېگەن كىشىلەر ساۋاق بېرەتتى. بالىلارنىڭ
 زىر - زەۋەتلەرنى ھەجىلەپ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى مەكتەپ
 تىن خېلى يىراقلارغىچە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بالىلار ھەر

جۈمە كۈنى دەم ئالغىنى. پەيشەنبە كۈنى بالىلارنى ئازاد قىلىۋېتىشنى چاغدا مەكتەپنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ «ۋەشە شەمشى» ئوقۇيدىغان ئىش بار ئىدى. تەلپەت بۇ ئىشقا ئاۋازى ياخشى بالىلارنى بەلگىلەيتتى. ئابدۇۋەلىگە بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىش توغرا كېلىپ قالغان چاغلاردا ئۇ چوڭ بالىلارنى دوراپ ئاۋازىنى بولۇشقا قويۇپ بېرىپ: — ۋەشە شەمشى ۋەزىۋىھا، ۋەلىقەمىرى ئىزا ساچاھا!... —

جەپ ھەۋەس بىلەن ۋارقىرايتتى.

كېيىن، ئاقىدەڭ مەسچىتىنىڭ ئىمامى سەدىر ئىمام يەڭ تە - سەككىز يېتىم بالىنى يىغىپ، مەسچىت ئىچىدىكى ھۈجەردا ئوقۇتۇشقا باشلىدى. ئابدۇۋەلىمۇ بۇ مەكتەپكە كىردى. رامىزان، بارات ئايلىرىدا مەسچىتنىڭ ئىمام - مەزنىلىرى بۇ بالىلارنى ئەگەشتۈرۈپ يىت - پىشكال يىغاتتى. بالىلارغىمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر نېسىۋە تېگەتتى. رامىزان ئايلىرىدا مەسچىتتە قارىيلار خەتمىدىن ئۆتكەندە، خەتمە ئارىلىقتا تەسۋى ئوقۇيدىغان ئىش بار ئىدى. سەدىر ئىمام ئا - ۋازى ياخشى بىرنەچچە بالىنى تەسۋى ئوقۇشقا ئۆگەت كەنىدى. بۇ بالىلارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋەلىمۇ بار ئىدى. تەسۋى، سۈبھانەزىل مۇلكىمۇل مەلەكوت، سۈبھانەزىل ئىمۇزە - قۇمۇل، ئىمۇزە مەنۇمۇل، قۇدىرەتئۇل، كېيىرىدىا تۇمۇل جەبەرۇت... دېگەن سۆزلەر بىلەن ئوقۇلاتتى. ئابدۇۋەلى بۇ ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمىسىمۇ، تەسۋىنىڭ ئا - ھاكىمى ئاھايىتى مۇڭلۇق كەلتۈرۈپ، بېرىپ ۋارقىرايتتى. بەزىدە ئۇ ئەتراپتىكىلەرنىڭ «ھوي، مۇنۇ جارۇللا ئىمام نىڭ نەۋرىسىنىڭ نەپىزى قالىتىكەنالا» دېيىشكەنلىرىنى ئاڭلاپ قالاتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ تېخىمۇ روھلىنىپ كېتەتتى.

يوقىغۇلىق ئابدۇۋەلىنى ئاخىر نۇر ئاقساقال مەس-
چىتى ئىچىدىكى مەكتەپكە ئېلىپ كەلدى. ھەلىمخان: نۇر
ئاقساقال مەسچىتى ئىچىدىكى مەكتەپتە يېتىم بالىلارغا ئوب-
دان قارايدىكەن، ئوقۇش ھەققى ئالمايدىكەن، دەپ ئاڭ-
لاپ ئوغلنى شۇ مەكتەپكە ئەكىلىپ بەردى..

نۇر ئاقساقال مەسچىتى ئىلىدىكى مەيۋەتلىك سېلىن-
خان مەسچىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. مەسچىت مېھرابىنىڭ ئۈستى-
دىكى راۋاق بىلەن دەرۋازا ئۈستىدىكى راۋاقلارنىڭ ئۈچى
كۆككە تاقىشىپ تۇرغاندەك قىلاتتى. راۋاقلارنىڭ قارلىغاچ
قانىتىدەك كېرىلگەن لەمپىلىرى ئاستىدا سانسىز كەپتەرلەر
كۈگۈلدايتتى. مەسچىت قورۇسى ئىچىگە تۆت چاسا چوڭ
خىمىشلار تەكشى يېيىتىلغانىدى. مەسچىت ۋە راۋاقلارنىڭ
تۈۋرۈك، لىم، توغرا ياغاچلىرى ۋە تايلىرىغا خىلمۇ-
خىل گۈل - چېچەكلەرنىڭ شەكلى ماھىرلىق بىلەن نەقىش-
لەنگەنىدى. مەسچىت قورۇسى ئىچىدە قاتار كەتكەن ھۆج-
رىلار، قارىيلار ئۈچۈن سېلىنغان خاس تۆپلەر ۋە سەرراپ
بار ئىدى. پېشايۋانلاردا دائىم تەرەت ئۈچۈن سۇ تولىدۇ.
رۇلغان ئۇرىيلار ھازىر تۇراتتى. بۇ مەكتەپتە كۆپىنچە
خۇيزۇلارنىڭ بالىلىرى، شۇ ئەتراپتىكى بايلارنىڭ بايۇچ-
چىلىرى ئوقۇيتتى. يېتىم - كەمبەغەل بالىلارغا بايلارنىڭ
مەسچىتكە قىلغان سەدىقە - زاكات يۈلىدىن دەپنەر - قە-
لەم، ئالچە - مۇنچە كىيىم - كېچەكمۇ قىلىپ بېرىتتى. ئو-

قۇش شارائىتى ۋە تۈزۈمى ئابدۇۋەلى ئىلگىرى ساۋاق
ئالغان مەكتەپلەردىن خېلىلا ئالاھىدە ئىدى.

بۇ يەردىكى بەزى بالىلار ناھايىتى شوخ ئىدى.
خەلىپىم يوق چاغلاردا ئۇلار مەسچىتنىڭ ئوقۇشىغا ئۆ-
تۈپ دۇپۇرلىشىپ جاڭزا تېپەتتى. ئۇ چاغلاردا، پىراقىلار-
دىن كېلىدىغان سودىگەرلەر شەھەرگە تۈگە كارۋانلىرى بى-
لەن كىرىپ كېلەتتى. ئۇزۇن چۆل يوللىرىنى بېسىپ كەل-
گەن بۇ تۈگىلەر بويىنىدىكى كۈلدۈرەنلىرىنى ئېغىز كۈلدۈر-
تىپ، ھۇرۇنلۇق بىلەن قەدەم ئېلىپ شەھەر دەرۋازىسى
ئەتراپىدىكى دەرەخلەرگە قاراپ يىلىچىتى، مەكتەپتىن قايت-
قان بالىلار يۈگۈرگىنىچە بېرىپ تۈگىلەرنىڭ تىزىدىكى
ئۇزۇن يۇڭلارنى يۇلۇپ قاچاتتى - دە، ئاندىن بۇ يۇڭلار-
نى تۆمۈر يارماققا ئۆتكۈزۈپ جاڭزا ياسىشاتتى.

ئابدۇۋەلىنى ھەممىدىنمۇ بەك قىزىقتۇرىدىغىنى مەس-
چىت دەرۋازىسى ئۈستىدىكى ئاشۇ ئۈچ قەۋەتلىك ئېگىز
پەشتاق ئىدى. پەشتاق ئۈستىدە ھېيت - ئايەم كۈنلىرى
ناغرا چېلىناتتى. رامزان ئايلىرىدا ناغرا شەك كېچىسىدىن
باشلاپ بىر ئاي چېلىناتتى. زونىڭ ناغرىسى كېچە سائەت
ئىككىدىن باشلاپ كىشىلەرنى ئويغىتاتتى. كۈندۈزكى ناغرا
نامازىدىگەردىن كېيىن باشلىنىپ تاكى ئېيتار ۋاقتىغىچە
داۋام قىلاتتى. ھېيت ناغرىسى شەھەرنىڭ ئۈچ يېرىدە -
شەھەر ئىچى بېيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئالدىدا، قارىدۆڭ مەس-
چىتىنىڭ ئالدىدىكى پەشتاققا ۋە نۇر ئاقساقال مەسچىتى
ئۈستىدە چېلىناتتى. ھەر بىر ناغرىخانىلارنىڭ ناغرا
ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئوغ بەكلىرى بولاتتى. ئەنە ھېيت
دېگەن كۈنى ھەممە ناغرىخانىلاردا نامازنامىدىن

باشلاپ ئاغرا چېلىنىپ، ھېيتنىڭ ئىخەۋىدىكى يەتكۈزۈلەتتى.
ئۇ زامانلاردا توغرىكۆۋرۈك ئەتراپىدا يۈسۈپ قالماق،
ئىسرائىل پەش، ماماز، ھېيتاخۇن تاڭگازا، سادىق، ئاكا-
ئۇكا ئىسرائىل، ئىسمائىل قاتارلىق داڭلىق ئاغرىچىلار
يار ئىدى. ئۇلار سەپىل ئىچى — بەيتۇللا تەرەپتىن ئاكا
لىنىۋاتقان ئاغرا ئاۋازىنى ئېسىپ چۈشۈش ئۈچۈن بەش -
بەستە ئاغرا چېلىشاتتى. ئادەتتە ھەر بىر ئاغرىخاننىڭ
باش، ئوتتۇرا، ئاياغ ئاغرا بولۇپ، بىر جۈپتىن ئالتە
ئاغرا، بىر دۈمباق بولاتتى. ھېيت كۈنلىرى بۇنىڭغا يەنە
كاناي، سۇنايلار قېتىلىپ قالىتى قىزىپ كېتەتتى. ئاغرا
پەدىلىرى، قوش سەنەم، سەلەم مۇشاۋىرەك سەيلىگاھ، شا-
دىيانە، سەھەر يار دېگەندەك چوڭ پەدىلىرىگە بۆلۈنەتتى.
ھەر بىر پەدىلىرىنىڭ يەنە چوڭ - كىچىك سەيلىلىرى، چۈ-
شۈرگىلىرى بولاتتى. ھېيت كۈنلىرى يېرىم كۈن شادىيانە
چېلىنىپ، چۈشتىن كېيىن چوڭ پەدىلىرىگە چېلىش باشلىنىپ
تتى. ئاغرا چېلىشقا، زوقمەن، ئادەملەر مۇنار ئەمەس ئىدى.
ئۇستا ئاغرىچىلار باش ئاغرىدا ئولتۇراتتى. ئولتۇرۇپ، ئا-
ياغ ئاغرىلارنى چالغۇچىلار باش، ئاغرىقلىق ئىككىش
كەش قىلاتتى. يېڭى ئۆگەنگۈچىلەر ئىشنى دۈمباق تۇرۇش
تىن باشلايتتى.

ئاغرىخاننىڭ ئۈستى قالايمىقانلىشىپ كەتمەسلىكى
ئۈچۈن پەشتاقنىڭ ئاستىدا ئىشك تۈسەيدىغان ئادەم بو-
لاتتى. ھەۋەسەنلەر ئىشك تۈرۈمچىغا مىڭ قېتىمچە يال
ۋۇرۇپ، ئۈستىگە چىقىش پۇرسىتىگە ئارمان ئېرىشەتتى.
بەزىدە مۇنداق بەختكە ئابىدۇۋەلىمۇ مۇيەسسەر بولۇپ قا-
لاتتى. ئايھاي! ئاغرىخاننىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ تۆۋەنگە

قارىسىڭىز نېمىدېگەن ھەيۋەت دېيەمسىز. تاغرىخانا ئالدى-
 دىكى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ياتقان شەھەر شېپىلى، مەھەللە
 ئۆيلىرىنىڭ ئۆگزىسى ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان سانسىز
 تۇرخۇنلار، ئالسىپىشل كىيىنىپ، تاغرىخانا ئەتراپىدا
 ھېيت ئوينىۋاتقان سانسىز ئادەملەر، كۆڭۈللۈك پاراڭلار
 بىلەن ياشلىقنى ئىسلىشىپ ئولتۇرۇپ پەيزى ئېلىۋاتقان
 مويسىپىتلار، بىر - بىرىگە بېقىشىپ پىرقىراپ قىزىشىپ كەت-
 كەن ئۇسسۇلچىلار... ئاتلىرىنىڭ بوينىغا قوغۇزراق، خادىك
 ھارۋىلىرىنىڭ دوغىلىرىغا پەرەڭ ياغلىقلارنى ئېسىپ، قارى-
 دۆڭ بىلەن شەھەر ئىچى، نۇر ئاقساقال مەسچىتىنىڭ ئوت-
 تۇرسىدا گۈلدۈرلەپ ھېڭىپ تۇرغان ھارۋىلار... ناغرا -
 دۇمباقلارنىڭ گۈلدۈرلىگەن ئاۋازى، ئېلىپ ساتارلارنىڭ
 ۋارقىراشلىرى، شادلىققا چۆمگەن بالىلارنىڭ چۇقانلىرى...
 بۇلارنىڭ ھەممىسى ئابدۇۋەلىنىڭ خاتىرىسىدە چوڭقۇر تە-
 سىراتلارنى قالدۇراتتى... ئەنە شۇ يىللاردا ئۇ ناغرا پەند-
 لىرىگە قۇلىقىنى پۇشۇردى. چوڭلارغا ئەگىشىپ دۇمباق ئۇ-
 رۇشنى ئۆگەندى. كېيىنكى يىللارغا كەلگەندە ئۇ نۇر ئاق-
 ساقال مەسچىتىنىڭ ئاساسلىق تاغرىچىلىرىدىن بولۇپ
 قالدى.

ئىككىنچى قىسىم

تىرىكچىلىك يولىدا

ئالتىنچى باب

تاڭاڭزىچى بالا

تۇرمۇش ھەلەكچىلىكى ئابدۇۋەلىنى غەمىسىز ئوينىدى.
ئان بالىلىق تۇرمۇشتىن تېزلا قول ئۇزۇپ تىرىكچىلىك يولىغا كىرىشكە ئالدىراتتى.

20 - يىللارنىڭ بېشىدا توغرىكۆۋرۈكتە ئابدۇلغوجا دېگەن بىر كىشى تاڭپاڭ ① ئىچقاندى. ھەلىمخان ئوغلىنى «ئىشقا كۆزى پىشىپ قالسۇن» دەپ شۇ يەرگە ئاپىرىپ بەردى. راستىنى ئېيتقاندا بۇ تاڭپاڭخاندا كىچىك بالا قىلىشقا لايىق ئىشۇ يوق ئىدى. ھەممە ئىش كۈچ تەلپ قىلاتتى. تاڭپاڭخاننىڭ بۇلۇڭلىرىدا ئاشلىق ئېچىتىلىدىغان فايەت زور ياغاچ تۇڭلار بار ئىدى. يوغان داش قازاندا دائىم پورۇقلاپ قىيام قايناپ تۇراتتى. ئىشلەمچىلەر داش قازاندىكى قىياملارنى ئۇزۇن ياغاچلار بىلەن توختىماي چېلىپ، قۇيۇلغاندا ئەمەللىرىگە ئالاتتى. ئاندىن ئۇنى تار-

① تاڭاڭزا ھاسىدەمخان دۇكان تۇي.

تېپ پىشلىدۇرۇپ، ھەرخىل تاڭگازىلارنى ياسىشاتتى. بۇ يەردە ئاق تاڭگازا، باڭزا، پۇرچاق تاڭگازا، زىما تاڭگازا دېگەندەك تاڭگازىنىڭ ھەممە خىللىرى ئىشلىنەتتى.

تاڭپاڭخانىدا سەلىياخۇن ئىسىملىك بىر تاڭگازىچى ئۇس ئا بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ئابدۇۋەلىگە:

— بالام! سەن تېخى كىچىككەنمەن، تاڭپاڭخانىنىڭ ئىشى ئېغىر. ئازراق دەسمى سېلىپ، تاڭگازا ئېلىپ ساتساڭ بويىتىكەن. قاملاشتۇرالارسەنمۇ؟ — دەپ قالدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ كۆز ئالدىغا شۇ ئان بويىنغا تەنرە ئېسىپ، كوچا - كوچىلاردا «زىما تاڭگازا» دەپ ۋارقىراپ يۈرىدىغان بالىلار كەلدى. ئۇمۇ شۇنداق ۋارقىراپ مېلىنى پۇل قىللارمۇ؟ ... شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە يەنە بىر ئىش كەلدى:

مەھەللىلەرگە ئوسما سېتىپ كېلىدىغان سەپچى خەت زۇلار بولىدىغان، ئۇلار مەھەللە كوچىلىرىنى ئارىلاپ «ئوسما» ماي، ياخشى ئىچىدۇيا» دەپ ۋارقىراپ ئوسما ساتاتتى. بىر كۈنى ئابدۇۋەلى بىلىكىگە چىغ سېۋەتنى ئارتىپ، بىر قولىغا ھاسا تۇتۇپ، دەلدەڭشىپ ئارانلا كېلىۋاتقان بىر موماينى كۆردى. ئۇنىڭ سېۋىتىدە ئون نەچچە باغلام ئوسما تۇراتتى. ھالسىزلىقتىن بىچارە موماينىڭ ئاۋازى بىرنەچچە قەدەم يەرگەمۇ ئاڭلانمايتتى.

— ھەي موماي، مەن سېنىڭ ئوسمانى سېتىپ بەر - سە بولامدۇ؟ — دېدى ئابدۇۋەلى ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ. موماي: بۇ بالا مېنى ئەخمەق قىلامدۇ، قانداق؟! دەپ بىر مىنۇتچە ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى. دە، ئاندىن سېۋەتنى ئۇلىڭغا بېرىپ، ئۆزى يول چېتىدىكى ئېرىق بويى -

بىدا ئولتۇرۇپ قالدى. ئابدۇۋەلى سېۋەتنى بويىغا سېلىپ،
ئوسەيجىلارنى دوراپ «ئوسايا، ياخشى ئېچىدۇيا» دەپ
ۋارقىراپ، ئۆيىمۇ ئۆي كىرىپ، موماينىڭ ئوسمىسىنى
بىردەمدىلا پۇل قىلىپ بەرگەندى.
ئابدۇۋەلى شۇ ئىشلارنى ئەسلىدى - دە، دادىللىق
بىلەن:

— ساتسامغۇ ساتالايتتىم، بىراق، دەستىگە پۇل يوق.
تەسلىياخۇن دادا، — دېدى.

— قېنى، زىما تاڭگا زا! دەپ بىر ۋارقىراپ باققىنا،
ئابدۇۋەلى ھاۋانى ئىچىگە سۈمۈرۈپ تۇرۇپ «زىما
تاڭگا زا...» دەپ بىر ۋارقىرىغانىدى. تاڭچا ئىخانىنىڭ ئى
چى چاراكلاپ كەتتى.

— بولدى، بولدى! — دەپ كۈلۈپ كەتتى سەلىيا.
خۇن، — ئاۋازىڭ ھۈسەنباي ھاجىمىنىڭ زاۋۇتىدە كىلا چىقىدۇ.
كەنا، مەن سانغا خوجاچىغا دەپ ئىككى جىڭ تاڭگا زا قەرز
ئېلىپ بېرىي.

ئەتىسىدىن باشلاپ شەھەر كوچىلىرىدا يېڭى بىر تاڭ
كازىچى بالا پەيدا بولۇپ قالدى، ئۇ «زىما تاڭگا زا!» دەپ تو-
لىمۇ ياڭراق ۋە يېقىملىق ۋارقىرايتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى
ئانغان بولۇچى تاڭگا زا ئالغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا بۇ-
رلۇپ بىر قاراپ قوياتتى؛ مەھەللىدىكى قىز - چىۋاتلار
يۈكۈرۈپ چىقىپ: «ھوي - ي تاڭگا زىچى! دەپ ئۇنى چاقىرىپ
شاتتى، — ئاۋازىڭ ئىچىپ ئويىدا كەنا، قېنى يەنە بىر
قېتىم ۋارقىرىۋەتكەن» دېيىشىپ، ئىختىيارسىز ئىزدەنچە پار-
ماقلىق تاڭگا زا ئېلىشاتتى.

ئابدۇۋەلى بويىغا تەيزىنى ئېسىپ، غەھىز بالىلىق

ھاياتتىن چىن تۇرمۇش قاينىمىغا ئەنە شۇنداق كىرىپ
 كەلدى. ئۇ «زىيا تاڭگازا» دەپ كۈچىنىپ ۋارقىراپ، ئىسسىق
 ئانىنىڭ پۇردىنى بۇرۇنغا كۆيۈلدەپ ئۇرۇپ تۇرىدىغان قا-
 ۋايىخانلارنىڭ، ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇرىدىغان تۆ-
 مۈرچىلەر دۇكانلىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتەتتى؛ ئېلىپ-
 تارلارنىڭ قىيا - چىياسىغا تولغان بازارلارنى ئارىلايتتى؛ بۇ
 يەردە كۆرگەنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئاجايىپ قىزىق تۇيۇ-
 لاتتى؛ بىر يەردە ئۇ بويىنغا ئالىپشىل بونفۇچلار بىلەن
 قوغغۇراقلارنى ئېسىۋەتكەن ئاق ئوغلاننى ئەگەشتۈرۈۋالغان
 ئۆشكە ئويىناتقۇچىنى ئۇچراتسا، يەنە بىر يەردە «قۇيۇڭ قا-
 پاق! ھوي توختاڭ موخۇ قاپاق!» دەپ ۋارقىراپ ھۇنەر كۆر-
 سىتىۋاتقان سېھىرگەرلەرگە يولۇقاتتى. مەدداھلار سورۇنىمۇ كە-
 شنى ئاجايىپ جەلپ قىلاتتى. بېشىغا كۇلا، ئۈستىگە ئالا
 يوللۇق ئۇزۇن پەرىجە كىيىپ، قولغا ھاسا تۇتقان مۇنداق
 مەدداھلارنىڭ ئەتراپىغا ھەر دائىم بىر توپ بەكارچىلار ئو-
 لاشقان بولاتتى. ئۇلار بازاردا قىلماقچى بولغان سودا - سې-
 تىق، ئوقەتلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا مەدداھ ھېكايە قىلىۋاتقان
 جەڭنامە ۋەقەلىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىشەتتى. بەزىلىرى
 يانچۇقلىرىنى قېقىشتۇرۇپ ئابدۇۋەلىدىن بىرنەچچە موچە-
 لىك تاڭگازا ئېلىشاتتى - دە، كورسۇلدەتتىپ يەپ، ئاپتاپ
 سۇغۇپ ئولتۇرۇپ يەنە مەدداھنىڭ ئاغزىغا تىكلەتتى.
 ۋاڭ - چۇڭلۇق بازارلاردىن يىراقلاپ مەھەللە كوچى-
 لىرىغا كىرگەندە ئابدۇۋەلىنىڭ خېرىدارلىرى ھويلا - ھوي-
 لىلاردىن يۈگۈرۈشۈپ چىقىدىغان ئاياللار بولاتتى. ئۇ زامان
 نىڭ ئاياللىرىغا «دانىخان باسمى» دەيدىغان يوغان گۈل-
 لۈك رەختە كۆڭلەك كىيىش ھودا ئىدى. مۇنداق كۆڭلەكلەر

ئۇزۇن قوش ئېتەكلىك قىلىپ - تىكتۈرۈلەتتى. خېنىلار چې-
 چىغا جالا سېلىپ، چاچتەڭگىلەر ئېسىشاتتى، بېشىغا بۇر-
 مە شال ياكى چۈچۈلۈك چوڭ كەشمىر ياغلىق سېلىشاتتى.
 ئاياللارنىڭ «چۈلچۈن ياغلىق» دېگەن تېپىز يىپەك ياغلىق-
 مۇ ناھايىتى ئەتىۋارلىق ئىدى. ھاللىق ئائىلىلەردىكى يېشى
 چوڭ ئاياللار كىمغاپ دوپپا، كۆكسىگە ئۇقا تۇتۇلغان، ئىككى
 تەرىپىدە چېكى بار ئۇزۇن چاپان، پۇتىغا يۇمشاق كېپەش
 مەسە كىيىشەتتى. بايلارنىڭ ئاغىچىلىرى جىيەكلىرىگە ئالتۇن
 قاداق تۇتۇلغان مەخمەل دوپپا كىيىپ، دوپپىسىنىڭ ئالدى-
 غا ئالتۇن گۈل قاندۇرۇلىشاتتى؛ قۇلاقلىرىغا ئالتۇن يەيزە ياكى
 زىرە سېلىپ، بوپۇنلىرىغا يوغان كەھرىۋا مارجانلارنى ئې-
 سىپ، قولىغا خىنە، قاشلىرىغا ئوسما قويۇشاتتى. بەزىلىرى ئې-
 مىنى مەڭزىگە سۈنئىي مەڭگۈرنىڭ چېكىۋېلىشاتتى، قۇلقىنىڭ
 تۈۋىگە سېكىلەك چاچ چۈشۈرۈپ، چاچلىرىنىڭ ئۇنىغا چاچ
 پۇپۇكلەرنى قوشۇپ ئۇرۇۋېلىشاتتى، پۇتىغا قونجىغا نەقەش
 چېكىلگەن چېتىكلەر كىيىشەتتى. ياشانغان ئاياللارنى ھېساب-
 قا ئالمىغاندا بۇ ئاياللارنىڭ ھەممىسى سىرتقا چىققاندا
 پۈركەنچە ئارتىپ، يۈزىگە چۈمبەردە تارتىشاتتى. كۈچىغا چىق-
 قاندا بۇ بىچارە خېنىملارنىڭ ئەينەكلىك ئالدىدا ئولتۇرۇپ
 سائەتلىپ قىلغان بەردازلىرىنىڭ ھەممىسى ئېچىنىشلىق ھال-
 دا پۈركەنچە بىلەن چۈمبەردىنىڭ ئىچىدە قالاتتى ...
 ئۆيىدە ئولتۇرۇپ زېرىككەن مەھەللە ئاياللىرى ئاڭدۇ-
 ۋەلىنى ئۆيىگە چاقىرىپ ئەكىرىپ، تاڭكازا سۈپىسى قىلغۇچ
 ئەتەي پاراخۇغا تۇتاتتى. ھاللىق ئۆيىلەرگە كىرگەندە ئا-
 دۇۋەلى تاملارغا ئارقىۋېتىلگەن كىتەپلەر، ئۆي جابدۇقلى-
 رىنىڭ ئېسىلىقىغا، ئۆينىڭ ئىسسىق ۋە شۇنچىلىك يورۇق

لۇقنىغا قاراپ ئەيمىنىپ بوسۇغىدا توختاپ قالاتتى. كۆز ئالدىغا ئىختىيارسىز ئۆزلىرىنىڭ پاكاد، قاراڭغۇ ئۆيى، يىرتىق پەنجىرە ئىچىدە كۆيگەن ئۆتنىڭ يورۇقى يىقىندىرىدىكى تۈشۈكچىلەردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان كونا مەش كېلەتتى...
— ۋاي، ۋاي، ماۋۇ تاڭگازىچى بالىنىڭ ئوھلىقىغا قاراڭلار! — دەيتتى ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشقان خوتۇنلار.
يەنە بەزىلىرى:

— قوللىرى مۇزلاپ قىزىرىپلا كېتىپتۇ بىچارىنىڭ، مەشكە يېقىنراق كېلىپ ئىسىنىۋال.

— كىمنىڭ بالىسى سەن؟ — دېسە، بەزىلىرى:

— «زىيا تاڭگازا» دەپ يەنە بىر ۋارقىرىۋەتكەن، ھە

يەنە بىر قېتىم...

— پادىشاھ ئاۋازىڭ ناخشا ئېيتقاندا كىلا چىقىدىكەنە! —

دېيىشەتتى.

*

*

تاڭگازىنىڭ بازىرى بولمىغان جەزى كۈنلىرى ئابدۇۋەلى يىراق مەھەللىلەرگىچە كېتىپ قالاتتى. بىر كۈنى ئۇ «توپىدەڭ» ① گە يېقىن بىر كوچىغا كىرىپ قالدى. ئىپادىدۇۋەلدىن ئون-يىگىرمە قەدەمچە ئالدىدا بېشىغا قاما قۇلاقچا، ئايىغىغا قاچىلىداپ تۇرىدىغان مەسكاپ ئۆتۈك كىيگەن، قىلچەن موۋۇت چاپىنى ئۈستىدىن شايبى بەلباغ باغلىغان بىر كىشى كېتىپ باراتتى. شۇ چاغدا ئورۇق ئات مەنىۋالغان بىرى ئابدۇۋەلىنى يانداپ ئۆتتى. ئاتلىق ئادەم

① توپىدەڭ — مۇلازىمەتچى شەھىرىدىكى مەھەللىنىڭ نامى.

ھېلىقى يولۇچىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا «كۆپ» قىلىپ ئاتتىن ئۆزىنى تاشلىۋەتتى - دە، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا خار قىراپ يېتىپ قالدى. بۇنى كۆرگەن يولۇچى چۆچۈپ ئۆزىنى تام تۈۋىگە ئېلىپ، نېمە قىلارنى بىلمەي جەكچىيىپ تۇرۇپلا قالدى. ئارقىدىنلا قەيەرلەردىنمۇ بىر لەچچەيلەن دۇپۇرلىشىپ يېتىپ كەلدى. ھە، بېرىپ ھېلىقى شايى بەل باغلىق يولۇچىنىڭ يانىغا ئېسىلىپ، كۆزلىرىگە قولىنى سېلىپ، تەرەپ - تەرەپتىن ئوقۇشتۇرۇپ كەتتى.

— ھوي، قانداق نېمىسەن؟ ئاۋۇ ئادەمنى نېمە قىلىدىكەن؟

— خۇدا ھەققى مەن نېمە قېتىمەن؟

— يەنە مەن نېمە قېتىمەن دەيسەنمۇ، بىز كۆرمىز.

دوقۇمۇ؟ ئېتىنى ئۈركۈتۈپ بېقىۋەتتىڭمۇ.

— ھوي مۇسۇلمانلار، نېمە دەيدىغانسىلەر...

— ئوشۇ گېپىڭنى قوي، قارا ئەنە ئۆلىدىغان يول.

دى، ئەمدى قانداق قىلىسەن؟ ...

شۇ چاغدا ئارقىدىن يەنە بىرەيلەن كېلىپ:

— ھوي بۇ ئوسمان بايۋەمچىكەنمۇ؟ دەپ ئوسمان

بايۋەمچىنىڭ ياقىسىدىن باشقىلارنىڭ قولىنى ئاجراتتى،

بايۋەمچىگە قاراپ، — بولدى، بولدى يانچۇقلىرىدا پۇل

بولسا بۇلارغا پۇل بېرىپلا قۇتۇلسىلا. ئاۋۇ بىچارىمۇ خېلى

قالتىق چۈشكەن ئوخشايدۇ، تېخى قوپالمايۋاتىدۇ، — دېدى.

بايۋەمچى كۈپكۈندۈزدىلا ئۆزىگە يولۇققان بۇ بالا - قا -

زانى ئىچىدە مىڭنى تىللاپ، يانچۇقىدىن بىر تۇتام پۇلنى

ئېلىپ ھېلىقىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى - دە، چاچىنىڭ دۈپ -

پىسىنى قېقىپ كېتىپ قالدى. ئورۇق ئات تام تۈۋىدە يام

ۋاشلىق بىلەن بېشىنى سايىگىلىتىپ تۇراتتى. ئاتتىن يېقىپ

خان ئادەم تېخىچە يول ئۈستىدە ياتاتتى. بايۋەچچە يىراقلاپ كۆزدىن يىتكەندىن كېيىن مېلىقنلار توپىدا ياتقان ئا- دەمنىڭ قېشىغا كېلىپ:

— قوپىيەۋا ئۆلۈك، يېتىۋېرەمسەن! — دەپ ئورلىدىن تۇرغۇزۇشتى - دە، قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشتى. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرەيلەننىڭ كۆزى چەتتە ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرغان ئابدۇۋەلىگە چۈشتى.

— ئاغىنىلەر ھەي، مەيدەدە تاڭگازىمۇ بار ئىكەن، كېلىڭلار. ئازراقتىن يەيلى، ئاچقان يەرگە دال بولىدۇ.

ئۇلار قورقۇپ تۇرغان ئابدۇۋەلىنىڭ ئەتراپىغا ئولتۇرۇپ ھەش - پەش دېگۈچە باغزىلارنى يەپ تۈگىتىپ، قالغان تاڭگازىلارنى بۆلۈشۈپ يانچۇقىغا قويۇپ، تەنرىنى قۇرۇقداپ قويدى. ئاندىن مەردلىك بىلەن تاڭگازىنىڭ پۇلىنى ئۆلۈشۈپ دۆڭشوپاڭ تەرەپكە قاراپ يۈگۈرگەندەك ئىتتىك كېتىشتى. دۆڭشوپاڭ — شەھەردىكى ھاراق چىقىرىدىغان داڭلىق

شوپاڭلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ قاۋاقخانا شەھەرنىڭ شەرقىدە بولغاچقا خەنزۇلار ئۇنى «دۆڭشوپاڭ» دەيتتى؛ ئۇ تو- پىدەك مەھەللىسىگە كېتىدىغان دۆڭنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغاچقا، ئۇيغۇرلار ئۇنى «دۆڭشوپاڭ» دەۋالغانىدى. دۆڭشوپاڭ- نىڭ يېنىدا پارچە ھاراق ساتىدىغان دۇكان بار ئىدى. دۇ- كان ئالدىغا ئۇزۇن بەندىگىلەر قويۇۋېتىلگەن، بۇ يەر يې- زىلىقلار شەھەرگە كىرىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە بولغاچ، ھا- راقنىڭ بازىرىمۇ ئىتتىك ئىدى. خېرىدار كېلىشى بىلەن دۇكان خوجاىنى ھاراق كۈپىنىڭ ئاغزىغا باستۇرۇپ قوي- ىپ خان قۇم خالىنى كۆتۈرۈپ، خىدىك (كەمچەن) نى چولتۇك قىلىپ چۆكتۈرۈپ قارا مىجىزغا ھاراق قويۇپ سۇلتاتتى.

دۆڭشوپاڭنىڭ ھاراقى كۈچلۈك ۋە ئىچىشلىك ئىدى. ھاراق
نى ئىچىپ بولۇپ، ھىجرىنى يۈكەي ئۈستىگە قويغاندا ھا-
راقنىڭ يۇقى قانچا تۈۋىگە مايدەك ئېغىر ساقىيىتى. قا-
ۋاقخاننىڭ ئالدىدا يەنە كالا - پاقالچاق، ياڭكارۇ سا-
تىدىنلارەۋ بار ئىدى.

ئالامەت مېھمانلارنى خوجايىن دۇكان ئىچىگە باش-
لايتتى. ئۇزۇن قاراقچان، بېشىغا ئۈستىدە قارا توپچىسى
بار موزىلارنى كىيگەن ئىمەلدارلار دۇكاننىڭ ئىچىدە
پارقىراپ تۇرغان ئۇزۇن مىس غاڭرىلاردا تاماكا تارتىپ ئول-
تۇرۇپ ھاراقنىڭ بەيزىنى سۈرەتتى. بۇ يەردە يەنە كۆزنى
يىرتىپ ئىچىپلا قاۋاقخاننىڭ ئالدىدا پەيدا بولىدىغان ھاراق-
كەشلەر، ھەۋەسكە ھاراق ئىچىدىغان بايۋەچچىلەر، قىزارۋاز،
لۈكچەك دېگەندەك ھەر خىل ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى.
شۇ كۈنى كىچ ئابدۇۋەلى كۈندۈزى كۆرگەن ۋەقەنى
ئۆيىدىكىلەرگە سۆزلەپ بېرىۋىدى. ئاكىسى ئابدۇلئەزىز قاتتىق
كۈلۈپ:

— ھە، دۆڭشوپاڭنىڭ ئۇششۇقلىرىغا ئۇچراپسەندە،
ھاراققا پۇل تاپالمىسا ھەرقانداق قىۋۇلۇق - شۇملۇقنى
قىلىشتىن يانمايدىغان نېمىلەر ئۇ، ھېلىمۇ سېنىڭ تاڭگاۋاڭ-
نىڭ پۇلىنى بېرىپتۇ، — دېدى.

— ئاكا، خەقلەر نېمىشقا ھاراق ئىچىدۇ؟ — دەپ
سورىدى ئابدۇۋەلى.

— ساڭا نېمە دەپ چۈشەندۈرسەم بولار، — دېدى
ئابدۇلئەزىز، — ھەممىنى چوڭ بولغاندا بىلىمەن. بەزىلەر
دەرد - ئەلەم، ھەسرەتنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئىچىدۇ. بە-
زىلىرى ھاراققا تۆگىنىپ قېلىپ، پىكارچى بولۇپ، ھاراققا پۇل

تاپالمىغاندا ھەرقانداق ئەسكىلىكنى قىلىشتىن يانمايدىغان بولىدۇ. بەزىلەر تېپىشكە ھاراق ئىچىۋېرىپ، ئاخىرىدا ھەممە نېمىسىدىن ئايرىلىپ قەيىللىگاچمۇ بولۇپ قالىدۇ.

شوپاڭدا ھاراق ئىچسەم،
شەنىڭ داڭزىغا ئالدى.
ئۆت كۈنلۈك بۇ ئالەمدە
تويىنىۋالغىنىم قالدى.

دېگەن ناخشىنى ئاڭلىغانىمۇ سەن؟ مانا بۇ ناخشىلارنى ئا-
شۇنداق شوپاڭلاردىن ھەممە نېمىنى ئۇلتۇپ، كەيپ قايت-
قان ئادەملەر ئېيتقان. بۇقدىن كېيىن سەن ئاڭگازا ساتمەن
دەپ ئۇنداق يىراقلارغا كەتتە!

*

*

يەنە بىر كۈنى، ئابدۇۋەلى ئاجايىپ بىر ئىشقا يولۇق-
تى. شۇ كۈنى دولان دەۋۋازىسى ئالدىغا خېلى كۆپ ئادەم
تويلاشقانىدى. بىر چاغدا ئۇلار «چىقتى، چىقتى!...
كېلىۋاتىدۇ!» دېيىشىپ تەۋرەپ كېتىشتى. ئابدۇۋەلىنىڭ
كۆزى شەھەر دەۋۋازىسىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان ئەڭكى
يەمشۈك ھارۋىغا ① چۈشتى. ھارۋىنى ئىبراھىم بوتۇك،
مەرۇپ دېگەن ھارۋىكەشلەر ھەيدىگەنىدى. ھارۋىلارنىڭ
ئۈستىگە بىلىكتەك بادىرلاردىن توساق قىلىنغان قەپەس
ئورنىتىلغانىدى. ھە بىر قەپەسكە چاچ - ساقاللىرى ئۆسۈپ

① يەنى ھەشەك ھارۋا - ئەڭكى ئات قىلىنغان كىرا ھارۋىسى.

كەتكەن بىردىن «گۇناھكار» سولانغانىدى، ئۇلارنىڭ بويىنىغا قېلىن ياغاچ قوۋۇق، قولغا كويۇزا، پۇتىغا ئېغىر كىشەن سېلىنغانىدى. ھارۋىلارنى ئىككى تەرەپتىن يالاپ ئاتلىق ياپىلار كېلەتتى. ياپىلارنىڭ بەزىلىرى قىلىچ، بەزى لىرى ئىسپىغى چىقىپ كەتكەن كونا دىلىق ئېسىشۋالغان بولۇپ، قەپەستىكى «گۇناھكار» لاردىنمۇ ئاۋارە كۆرۈنەتتى. كىشىلەر غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى:

— ئېلاخۇن كۆككۆز دېگەن شۇ.

— ئۈرۈمچىگە ئېلىپ مېڭىپتۇ، ئۈرۈمچىگە!...

— ئارقىدىكى ھارۋىدا ئولتۇرغىنى سۇلايمان بولدى.

— سۇلايمان ئوغرىمىدا؟

— ئوغرى بولامدۇ؟ خەلقنىڭ قېنىنى ئىچكەن غوجام

لارنىڭ ئەدىبىنى بەرگەن ئەزىمەتلەر!

— ھەي، ياخشىغا كۈن يوق، يامانغا ئۆلۈم، دېگەن

شۇ...

ئالدىدىكى ھارۋىدا ئولتۇرغان ئېلاخۇن كۆككۆز توغرىكۆۋرۈكلۈك ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ توغرىكۆۋرۈك مەھەللەلىرىنىڭ كۈچلىرىدا ئويىناپ چوڭ بولغان نۇرمەھەممەت، تۇرسۇنمەھەممەت دېگەن ئوغۇللىرىنى ئابدۇۋەلى ئوبدان تولىۋېتتى. شۇ چاغدا ئېلاخۇن كۆككۆز خۇددى ئابدۇۋەلىنىڭ كۆڭلىدىن كېچىۋاتقان خىياللارنى بىلىپ قالغاندەك، مۇنداق دەپ ناخشا باشلىدى:

نۇرمەھەممەت بالام قالسۇن،

تۇرسۇنمەھەممەت بالام قالسۇن.

مەن ئۆلسەم ئۆلۈپ كېتەي،

ئەل يۇرتۇم ئامان قالسۇن.
ئوڭ يېنىمدا يۈز چېرىك،
سول يېنىمدا يۈز چېرىك،
بۇ جېنىم ئامان بولما
بەگلىرىڭ قالسا تىرىك ...

فاخشا ئاۋازى بىلەن تەڭ ياپىلار جىددەيلىشىپ قالىدۇ.
ئېلاخۇن كۆككۆزنىڭ ئاۋازىنى ئوچۇرۇش ئۈچۈن ئۈ-
لار بىر نېمەلەرنى دەپ ۋارقىرىشىپ كەتتى. بارغانسېرى ئۇلار
ھېسۋاتقان خەلق توپى كۈچلۈك گۈرۈلدەيتتى. ياپىلار ئاتلار
بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ يول ئېچىپ، ھارۋىكەشلەرنى قامچا
بىلەن چۆتۈپ تېز ھەيدەشكە بۇيرۇدى. ئابدۇۋەلى تەنزىسىنى
كۆتۈرگەنچە ئادەملەر ئارىسىدا ئۇياق - بۇياققا سوقۇلۇپ،
تاكى سايىنىڭ بويىغىچە ئەگىشىپ باردى - دە، ھارۋىلار
سايدىن ئۆتۈپ كۆزدىن يىتىكۈچە قاراپ قالدى. يىراقلار-
دىن يەنە ئېلاخۇن كۆككۆزنىڭ ناخشىسى ئاڭلانماقتا
ئىدى.

بۈگۈنچىدىن، ئەتىسىدىن
سوراقنىڭ ۋاقتى؟
بۇزالمىلار چاپان بولۇپ
تەجەبمۇ چاقتى.
زىندان قېمى ئېگىز ئىكەن،
چىنقىلى بولماس.

كۆككۆز جېنىم ئامان بولسا بەگلەر قۇتۇلسا

ئەنە شۇ قەپەسلىك ھارۋىدا ئولتۇرۇپ كۆزدىن
يىراقلاپ كېتىپ بارغان قەيسەر ئادەمنىڭ ئېيتقان ناخشىلىق
رى، قىلغان ئىشلىرىنىڭ بىر تارىخ بولۇپ قالدىغانلىقى.
ئۇنىڭ تەلەككە ئاغلاردىن ئۆتكۈچە ئېيتقان ئاجايىپ ناخ-
شىلىرىنى كېيىنكى چاغلاردا ئۆزىنىڭمۇ سەھنىلەردە قانچە
قېتىملاپ تەكرارلايدىغانلىقى ئۇ چاغدا تېخى ئابدۇۋەلىنىڭ
خىيالىنىمۇ كېلىپ ياقىغانىدى.

يەتتىنچى باب

موزدۇزلار ئارىسىدا

شۇ كەملەردە، دەڭدەزۋازدىن چىقىپ سول تەرەپكە
سېپىل ياقىلاپ ماڭغاندا «ئىلى ۋاڭھاجىمنىڭ دېڭى» دەپ
دىغان چوڭ بىر دەڭ بولىدىغان. دەڭنىڭ ئارخىمىدىكى
سېپىل تەرەپكە ياقۇپ دۇكاباي دېگەن كىشى قاتار دۇكانلارنى
سالدۇرغانىدى. ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان بۇ دۇكانلارنىڭ
بىر - ئىككىسىدە ئېگەر - جابدۇق ياسايدىغان ئۆس-
تىلار بار ئىدى. قالغان دۇكانلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك
موزدۇزلار ئىشلەيتتى. ھەر بىر دۇكاندا ئونغا يېقىن موزدۇز
قاتارلىشىپ ئولتۇرۇپ ئىش تىكەتتى. بۇ موزدۇزخانلار
دەمۇ ئابدۇۋەلىنىڭ دائىملىق خېرىدارلىرى بولىدى. دۇكان-
نىڭ بۆلۈڭىغا دۆۋىلەپ قويۇلغان قېلىپلار، تامدىكى

مىخلارغا ئېلىپ قويۇلغان ھەر خىل ئەندىزىلەر، مەشنىڭ ئۈستىگە قىزىتىش ئۈچۈن قويۇلغان داغباللار، ئۈستامىلارنىڭ ئالدىدا مىچ، قارىگۈل قاچىلىرى، ھەر خىل ئەسۋابلار، كىمدۇ بىرلىرىنىڭ باشلىتىش ئۈچۈن بەرگەن ئۆتۈكىنىڭ كونا قونجى. رەخت - پۇرۇچىلاردىن ئۇرۇپ تۇرغان ئاچچىق كۆن پۇرىقى بالىنى تولىمۇ قىزىقتۇراتتى، موزدۇزلار ئابدۇۋەلىنىڭ «زىما تاڭگازا» دەپ ۋارقىرىغان تونۇش ئاۋازىنى ئاڭلىشى بىلەنلا ئۇنى دۇكانغا چاقىرىشاتتى - دە: — ھە قېنى، «زىما تاڭگازا» دەپ يەنە بىردەم ۋارقىرىغىنا. — دېيىشەتتى.

ئابدۇۋەلى ھاۋانى ئىچىگە راسا تولدۇرۇپ «زىما تاڭگازا!» دەپ كېلىشتۈرۈپ ۋارقىرايتتى. بالىنىڭ ئاۋازىدىن ھۇزۇرلانغان موزدۇزلار قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشەتتى - دە، ئاندىن تاڭگازا سودىسى باشلىنىپ كېتەتتى. بەزى ئۇستامىلار تاڭگازىنى ئېلىپ، شۇ زامانلا ۋارىسلىدىتىپ يەپ مەزە قىلىشاتتى. بەزىلىرى «بالىلارغا ئالغاچ كېتەي» دەپ پەش-ماللىرىغا ئوراپ - بوغۇقراق يەرگە ئىستىرىپ قويۇشاتتى. بەزىلىرى «پۇلۇڭنى ئالدىمىزدىكى جۈمەدە ئىش ھەققى ئالغاندا ئالىسەن - ھە!» دەپ نېمىمۇ قىلىشاتتى.

بىر كۈنى مېھرىبان دېگەن ئۇستا ئابدۇۋەلىدىن سوراپ قالدى:

— ئېتىڭ نېمىدى، بالام؟

— ئابدۇۋەلى.

— ھە، ئابدۇۋەلى. خېلى زېھنىڭ بار كۆرۈنسەن.

نېمىشقا مۇنەز ئۆگەنمەيسەن؟

— ...

— كىمىنىڭ بالىسى سېن؟

— ھەممىڭىزنىڭ.

— ئۆيۈڭ نەدە؟

— تىغرىڭىزىڭىزگە.

— داداڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟

— دادام ئۆلۈپ كەتكەن.

— يېشىڭىز نەدە، ئاپاڭچۇ؟

— ئاپام ئۆيدە...

— بالام تاڭگازىچىلىقىنى قوي، ئاپاڭغا ئېيت، بىز.

نىڭ ئۈستام بىلەن سۆزلىشىپ، سېنى ھۈنەرگە بەرسۇن.

بۇ دۇكاندىكى ئۈستاملار ئاپ. دۇۋەلىنىڭ كۆزىگە

ئۆز ئورۇق - تۇغقانلىرىدەك ئىللىق كۆرۈنىدىغان بولۇپ

قالغانىدى. مېھرىبان ئۈستامنىڭ ئاتىلارچە مەسلىھىتى ئۈنى

ناھايتىمۇ خۇش قىلىۋەتتى. ئاپ. دۇۋەلى تاڭگازىنى سېتىپ

بولۇپ ئۆيىگە ئالدىراش ياندى - دە، ئانىسىغا ئۈستاملار.

نىڭ سۆزىنى يەتكۈزدى.

— قانداق بولار؟ - دەپ ئويلىنىپ قالدى ھەلىمخان.

— ماقۇل دېگەن ئاپا! - دەپ ئۈمىد بىلەن ئانىسى

غا تىكىلدى ئاپ. دۇۋەلى.

— ئوقتىڭ خېلى يۈرۈشۈپ قېلىۋىدى...

— بويىتۇ، دېگەن ئاپ. ئارىسىزدا ئاپ. دۇۋەلى بولسى

مۇ ھۈنەر ئۆگىنىپ قالسۇن، - دەپ سۆز قىستۇردى ئاپ.

دۇۋەلىنىڭ ئاكىسى ئاپ. دۇلئەزىز، - ئۆيىنىڭ چاي - تۇ.

زىنى مەن بىرىنچە قىلىپ تۇرارمەن.

— ماقۇل، رەھمەتلىك داداڭمۇ سېنى ھۈنەرگە بەر.

سەك» دېگەندەك قىلىۋىدى، مەن ئۈستاملار بىلەن سۆزلە

شىپ باقاي، — دېدى ھەلىمىخان بالىنىڭ رايسى قايتۇرۇشقا كۆڭلى قىيماي.

شۇ كەپتىن كېيىن ھەلىمىخان ھېلىقى موزدۇرخانىنىڭ باش ئۇستىسى — ئەيسا ئۇستىنى ئۆيگە چايرىغا چاقىردى. ئۇستام ئابدۇۋەلىنى بەش يىللىق مۇددەت بىلەن شاگىرتلىققا ئالماقچى بولدى. ئۈچ يىلغىچە پالىغا ھېچقانداق ھەق بېرىلمەيدىغان، ئۈچ يىلدىن كېيىن ئەھۋالغا قاراپ ئاز - تولا ئىش ھەققى تۆلەيدىغان بولۇپ كېلىشىم تۈزۈلدى. كېلىشىم خەتنى ئاقىدەڭ مەسچىتىنىڭ ئىمامى سەدىر ئىمام گۇۋاھ بولۇپ پۈتۈپ بەردى.

*

*

ئىلى ئەزەلدىن تېرە خام ئەشياسىنىڭ موللۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. لېكىن، پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن، بۇ خام ئەشialار ئىنتايىن ئەرەزان باھادا چەتكە ئېقىپ چىقىپ كېتەتتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە تەرەققىيپەرۋەر زىمىنلىلار بىرقەدەر يىراقنى كۆرەر بايلار يەرلىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈستىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. ھۇساجايولار ئائىلىسى گېرمانىيىدىن بىر يۈرۈش ماشىنا ئۆسكىۈنىلىرىنى سېتىپ ئەكىلىپ، ئىلىدا تۇنجى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، شەخسىيەلەرنىڭ كۆن، شاۋرۇن ئىشلەش تېخنىكىسىمۇ كۈندىن - كۈنگە ئۆستى. ئىلى خۇرۇمى، ئىلى ئاياغ كىيىملىرىنىڭ داڭقى چىقىشقا باشلىدى. غۇلجا شەھىرىنىڭ ساراي - دۇكانلىرىگە يۈزلەپ سۈ-

دىگەرلەر، ئۆگە كارۋانلىرى، ئېشەكچىلەر ئايىغى ئۈزۈلمەي
 كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان بولدى. كۆن - خۇرۇم، ئاياغ
 كىيىملىرى سېتىلىدىغان «ۋاپۇرۇش بازىرى» غۇلجىدىكى ئەڭ
 ئاۋات بازارلارنىڭ بىرىگە قايلاندى. بۇ يەردە ئادەتتىكى
 ئېلىپساتارلارنىڭ كۆن - خۇرۇم سودىسى بىلەن كۆتۈرۈپ
 لۇپ كەتكەن بايلار، بىلىكىگە ئېلىۋالغان ئۆلۈكنى مەدەپ
 يېڭى بىلەن سۈرتۈپ خېرىدار كۈتۈپ تۇرغان موزدۇزلار،
 ئالدىغا دۇپىلىرىنى سالىچىپ ئولتۇرغان ناھالىچىلار ۋە يىسپ
 يىڭنە، موم، سىرەج، قارىگۈل ئوخشاش موزدۇزلارغا كې-
 رەكلىك ماللارنى ساتىدىغان يايىمچىلار مىغىلىدىشىپ يۈرەت-
 تى. ئابدۇۋەلى شاگىرتقا كىرگەن ئەيسا ئۈستىنىڭ دۈكى-
 نى ئەنە شۇ بازاردىكى سودىگەرلەرنىڭ دۈكانلىرىنى مال
 بىلەن تەمىنلەيدىغان يۈزلىگەن ئىشخانىلارنىڭ بىرى ئىدى.
 ئەيسا ئۈستىنىڭ ئالتە - يەتتە نېكىاسى بار ئى-
 دى. ئۇلار بازارغا ئۆتۈك، مەسە، سەندەل، چېتىك تىك-
 شەتتى. زاكازمۇ قوبۇل قىلىشاتتى. بۇ دۇكاندا ئىش تەر-
 تىپى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. بىر ئۈستى ئىش كەسە.
 يەنە بىرى ماشىنا سېلىپ زاكاتۇپ قىلاتتى؛ بىرەيلەن
 باشلىقنى تىكسە، يەنە بىرەيلەن ئارقا چاكنى چاتاتتى.
 شاگىرتلار كۆپىنچە پاشىنا قاتۇراتتى. قاتار كەتكەن بۇدۇ-
 كانلاردا يەرلىك ئۈستىلاردىن باشقا يەنە يەرگە ئىتتىن ئۇت
 كەن كىشىلەر، جەنۇبتىن چىققان مۇساپىر ئۈستىلار بار ئى-
 دى. خىلمۇ خىل ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بېشىدىن
 ئۆتكۈزۈپ بىر يەرگە جەم بولغان بۇ ئادەملەرنىڭ ئاغل-
 ىغان - بىلىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇلار ئىچ-ئۆ-
 شۇغىنى چىقىرىپ، ھەسرەتتىن يېنىكلىتىش ئۈچۈن، بىر -

بىرىگە قىزىق ۋە غەلەبىلى ھېكايە قىلىش ئىشتى ياكى بولمىسا
 ناخشا ئېيتىش ئىشتى. بۇ يەردە يەركەنتتىن كەلگەن ئانا قلىق
 ناخشىچى مەشرىۋاخۇن بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا نىزامى
 دۇن ئۇستام، ھاكىمجان، مەھمەت تۇرغۇن، داۋۇت تو-
 كۇ دېگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ناخشاغا بوش كەلمەيدى-
 خان ئادەملەردىن ئىدى. ئەيسا ئۇستامنىڭ ئۆزىمۇ ئىش
 كېلىپ ئولتۇرۇپ ناخشىغا چۈشۈپ كېتەتتى.
 ئابدۇۋەلى ئەتىگەندە كېلىپ دۇكاننى سېتىپ - سۈ-
 پۇرەقتى، ئۇستاملارغا چاي دەملىەيتتى. كېيىن - كېيىن،
 يىپ قېشىپ مومدايدىغان، غىپ - غىپ ① تىكىدىغان بول-
 دى. ئۇنىڭ قولى ئىشتا بولسۇ، قۇلقى ئۇستاملارنىڭ
 گەپ - سۆز، ناخشىلىرىدا بولاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بۇ ھۈ-
 نەرۋەنلەر ئارىسىغا قېتىلىشى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم
 بىر بۇرۇلۇش بولدى...

*

*

ئالەم

ئابدۇۋەلى ھەر كۈنى دەڭدەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى ئىپ-
 لاخۇن ناۋايىنىڭ دۇكانىدىن ئۇستاملارغا نان ئەكىلەتتى.
 چۈشكە ئۇستاملار دۇكاندىلا چاي قاينىتىپ ئىچىشەتتى.
 يەنە ھەر بىر دۇكاندا يېتىپ - قوپىدىغان بويىتاق يېتىمچە
 لەزمۇ بار ئىدى. بۇلارغا كېتىدىغان نان ئاشۇ ساۋايخان-
 دىن تېشىگە ئېلىناتتى. ئىلاخۇن ناۋاي ئوتتۇرا بوي، كەكە

① غىپ - غىپ ئارتىش — ھاڭىرتلارنىڭ يېنىنىڭ ئۇچىنى چىگەي،
 تىككى يىغىنىنى ئېم قۇشۇكتىن تەكرار ئۆلكۈزۈپ بېرىدىغان قول كۆندۈرۈش
 ھەرىكىتى.

ماقال ئادەم ئىدى. ناۋاي ئۈستام ساۋاتسىز بولغاچقا ئابدۇۋەلى نېسىگە بەش نان ئالسا ئۈستام تامغا بىر دۈگ-لەك سىزىپ قوياتتى. ئەگەر ئون نان ئالسا ھېلىقى دۈگ-لەكنىڭ ئىچىگە يەنە بىر دۈگ-لەك سىزىپ قوياتتى، موزدۇز-خانىدىكىلەر ھېسابلىشىپ نانلارنىڭ پۇلىنى تۆلۈۋەتكەندىن كېيىن تامدىكى دۈگ-لەكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۈستىدىن چىقىۋېتەتتى.

بىر كۈنى ئابدۇۋەلى ناۋايخاننىڭ ئالدىغا ئىمەمىلا يېتىپ كېلىۋېدى، ئېلاخۇن ناۋاي تونۇر ئۈستىدىن بويىنى سوزۇپ:

— بالام، قارىغىنا نېمە كەپ بولغاندۇ؟! — دەپ قالدى.

ئابدۇۋەلى ئارقىسىغا قاراپ دەڭدەرۋازا تەرەپتىن گۈ-رۈلدەپ چىقىۋاتقان ئادەملەرنى كۆردى - دە، شۇ تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈۋىدى. ھەممىنىڭ ئاغزىدا:

— ھاسان ئوغرى.

— ھاسان ئوغرىنى ئۆلتۈرگىلى ئېلىپ چىقىپتۇ، دې-گەن سۆزلەر تەكرارلىناتتى. ئابدۇۋەلى قىستىلىپ توپىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋاتقان قەيسىلىك ھارۋىنى كۆردى. بۇ ھېلىقى ئېلاخۇن كۆككۆزنى ئېلىپ ماڭغان ھارۋىغا ئوخشىشىپ كېتەتتى. پەرقى — بۇ ھارۋى-نىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەس تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈپ يا-سالغاندەك قىلاتتى. ھارۋىنىڭ ئەتراپىنى يايىلار قورشى-ۋالغانىدى. قەپەس ئىچىدە بويىغا قوۋۇپ، يۇنىغا ئۇزۇن كىشەن، قولغا كويۇل سېلىنغان ئوتتۇرا بوي. بۇغداي ئۆڭ-بىر ئادەم تۇراتتى. ئۇ ئۈستىگە ئاق كۆڭلەك، كۆڭلەك تۆ-

پېسىگە قارا پىنجەك كىيگەنىدى. كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇراتتى. ئۇ قەپەس ئىچىدە تۇرۇپ يۇلقۇنۇپ: «خوش بۇرادەرلەر، مېنى تۇتۇپ بەرگەن مۇناپىقلارنىڭ جاجىسىنى خۇدا ئۆزى بېرەر!...» دەپ ۋارقىرايتتى.

ياپىلار ھارۋىنى قۇدۇل خەنزۇ بازىرى تەرەپكە ھەيدىدى. قەپەس ئىشىكىگە ئېسىلغان يوغان قۇلۇپ ئىككى تەرەپكە توختىماي ئىرغاڭلايتتى. ئابدۇۋەلى ئان ئالدىدىغان ئىشىنىمۇ ئۇقتۇپ، توپقا ئەگىشىپ كېتىپ قالدى.

— ھارۋا قارىدۆڭگە كېتىدىغان چوڭ يول بىلەن مېڭىپ، ئاقسۇ مەسچىتىنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغاندا سول تەرەپتىكى تار كۆچىنى بۇرۇلدى. دە، دۆڭگە چىقىپ كەتتى. دۆڭ ئۈستىگە يەتكەندە ياپىلار خەلق توپىنى ئارقىغا سۈرۈپ، قەپەسلىك ھارۋىنى ئوتتۇرىدىكى مەيدانغا ئېلىپ كىرىپ توختاتتى. ئادەملەر: ئەمدى قانداق دەھشەتلىك ئىشلار بولىدىكەن، دەپ بارغانىچىرى قىستىلىشماقتا ئىدى. چوڭ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا قالغان ئابدۇۋەلى ھېچنەرسىنى كۆرەلمىدى. پەقەت كىشىلەرنىڭ مۇنداق سۆزلىرىنى ئاڭلىدى:

— ئەنە ئاستى، ئاستى، دارغا ئاستى.

— قەپەسنىڭ ئىچىدىن پېشىنى چىقىرىپلا ئاستى.

— بىچارىنىڭ جېنى چىقىمايۋاتىدۇ.

— ئەنە بويىنى قىسقان ياغاچقا يەنە پاناھ قىلىۋال.

ئىدۇ...

ئابدۇۋەلى كۆز ئالدىغا دەھشەتلىك بىر مەنزىرىنى كەلتۈرۈپ قارا تەرگە چۆكۈپ كەتتى. ئۇ قورقۇنچ ئىچىدە كۆزىنى يۇمىۋالدى. ئابدۇۋەلى كۆزىنى ئاچقاندا ھا- ساننىڭ گەۋدىسى قەپەس ئىچىدە جانسىز ساڭگىلاپ تۇراتتى.

شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە ئېلاخۇن ئاۋايدىن ئان ئا-
لىدىغان ئېشى كەلدى - دە، شەھەرگە قاراپ ئوقشەك
يۈگۈرۈپ كەتتى.

شۇ دۇنى، قورسىقى ئېچىپ ئارتىشىپ كەتكەن ئۇ-
تاملار ئابدۇۋەلىگە خېلى كۆپىدى. بىردەمدىن كېيىنلا يەنە
ئۇلار، «بوپتۇلا، كىچىك بالا ئەمەسمۇ!»، «كىچىكلىك دې-
گەن شۇ» دېيىشىپ شاگىرت بالىنىڭ گۇناھىنى ئۇنتۇشتى.
چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ ھاساننىڭ گېپىگە چۈشۈپ كەتتى،
— ھاسان ئوغرى ئەمەس، ھارامدىن مال - دۇنيا
يېغقانلارنىڭ ئەدەبىنى بېرىدىغان ئوغۇل بالا.

— قىيىنچىلىق تۆھمەتنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتتى -
دە، بىچارە!

— مەنمۇ ھاساننى كۆرمىگەن، — دېدى جەنۇبلۇق
بىر ئۇستام، — ئاڭلىسام، يۈگۈرۈپ كېتىپ بارغان ئاتقا
قولى ئېلىشىپلا قالسا سەكرەپ مىنىۋالغۇدەكقۇ؟!

— ئۇنىڭ چاققاللىقىغا گەپ ئىشلىمەيتتى، — دې-
دى مەھەممەت تۇرخۇن قوپال قىلىپ يۆتكەن موخۇرك-
سىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرۇپ، — ھاساننى يايىلار تۇتالماي
يۈرگەندە، بىر قېتىم ئۇ شەھەرگە ئېتىنى تاقىلاتقىلى ك-
رىپ قالسا بولىدۇ. ئۇلى تۆمۈرچىلەرنىڭ دۈكىنى ئالدىدا
كۆرۈپ تونۇپ قالغان بىر پايلاقچى يۈگۈرگىنىچە بېرىپ
يامۇلغا خەۋەر قىپتۇ. يامۇلدىن دەرھال ئون نەچچە چى-
رىك چىقىپ ھاسان تۇرغان يەرنى قورشىۋاپتۇ. ھاسان ئات-
لىنى تاشلاپ ئۇدۇل كەلگەن بىر تار كوچىغا قاراپ قاچ-
قان ئوخشايدۇ. يايىلار قىنقىس - چۇقان سېلىشىپ ئارقىسى-
دىن قوغلاپ كىرىپتۇ. ھېلىقى بىر خالتا كوچا ئىكەن.

ھاسان بېرىپ سېپىلغا تاقىلىپ قاپتۇ - دە، ئىككى قولىدىن
ئىككى پىچاقنى شارتتىدە سۇغۇرۇپ ئېلىپ، يۈگۈرگىنىچە كې-
لىپ سېپىل تېپىغا سانجىپ، قاپلاندىك چىقىپ كېتىپتۇ.
سېپىلنىڭ ئۇ تەرىپىگە چۈشكەندىن كېيىن كۆزدىن غايىب
بويىتۇ.

— ھا - ھا - ھا! — دەپ ھۇزۇر قىلىپ كۈلۈشۈپ
كەتتى ئۇستاملار.

— ھە، مەھەببەت ھازىر دېگەن ئىش بولغاندىن
كېيىن، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى ئىش كېسەۋاتقان ئەيسا
ئۇستام، — يامۇلدىكىلەر ئۈزۈنچە ھاساننى تۇتالماي ئاخ-
رى «كىم ھاسان ئوغرىنى تۇتۇپ بەرسە، مانىچە پۇل بېرى-
مىز» دەپ جاكارمۇ چىقارغانىدى. بويى بىلەن ئالتۇن بەر-
سىمۇ كىم ئۇنى تۇتۇپ بېرىدۇ دەيسىلەر؟! لېكىنمۇ، ئادەم
گە ئادەم ئوخشاشمايدىغان گەپكەن. بىر كۈنى ھاسان شە-
ھەرنى سېغىنىپ، دەريادىن ئۆتۈپ، ئايدۆڭنىڭ دۆڭىدە بۇ
ئەرمىكە قاراپ تاماكا چەككەچ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغانى-
كەن. ئۇنىڭ بىلەن ئاداۋىتى بار بەرىز كۆكېشى سۇيا-
قىلاپ، ئېچىقلارنى تەكشۈرگەن بولۇپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن
كەپتۇ. ئاندىن كەتمەن بىلەن غولىغا بىرنى ئۇرۇپ غول
ئۈستىدىننى چىقىپ تاشلاپتۇ - دە، بىرقانچە گۇپپا ئىچىلى-
رى بىلەن بىر بولۇپ ھاساننى تۇتۇپ بېرىپتۇ.

— ھوي ئىپلاس! — دەۋەتتى بىر ئۇستام، — ھە
قىچان پۇل، مەنەپىنى دەپ شۇنداق قىلغاندۇ - ھە؟!...

تۇرمۇش شۇنداق رەڭگارەڭ ئىدى. ئۇنىڭدا كىشىنى غەزەپلەندۈرىدىغان، خۇشالاندۇرىدىغان، ئويلىاندۇرىدىغان، مۇڭلاندۇرىدىغان نەرسىلەر تولۇپ تۇراتتى. بازاردىكى كۈندىلىك تۇرمۇش ھەلەكچىلىككە پالاقشاپ بىر - بىرىگە سوقۇلۇپ يۈرگەن ئادەملەر، ئات ئۈستىدە گىدىنىپ كېتىپ بارغان بايۋەچچىلەر، بىر تىيىن ئۈچۈن ئۆمۈر بويى پۇل ساناپ قاقلىشىپ كەتكەن قوللىرى بىلەن بىر - بىرىنىڭ كانىيىنى سىقىشۋاتقان سودىگەرلەر، دوقمۇشلاردا قول سۇنۇپ ئولتۇرغان دىۋانلىر، سۆلەتلىك ئاتلار قەبىلى خان يەيتۇندا تەكەببۇرانە ئولتۇرۇپ، ھەممىنى چاڭ - تونغا كۆمۈپ گۈلدۈرلەپ ئۆتۈپ كېتىشۋاتقان ئەمەلدارلار ئابدۇۋەلىنىڭ مېڭىسىدە تۇرمۇش ھەققىدىكى يېڭى چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلاتتى... بازاردىكى شۇنچە ۋاڭ - چۈڭ ئىچىدە ئۇ ھەممىدىنمۇ ناخشا ئاۋازىنى پەرق ئېتىشكە ناھايىتى سەزگۈر ئىدى. ئابدۇۋەلىگە ئادەملەر كۆڭلىدىكى كىشىگە ئېيتىپ بولمايدىغان سىرلىرىنى ئاشۇ ناخشىلار بىلەن بايان قىلىدىغاندەك بىلىنەتتى. قەيەردىن ناخشا سالداسى كۆتۈرۈلسە، شۇ يەردە ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا توختاپ قالاتتى.

بىر كۈنى ئۇ ئەتىگەندە ئىشقا كېتىۋېتىپ موللا ئۆمەرلىك دېڭى تەرەپتىن كېلىۋاتقان ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدى. تولمۇ ياڭراق ۋە ھېسسىياتلىق ئېيتىلىۋاتقان بۇ ناخشا ئەتىگەندە ھەرقانداق ئادەمگە كۈچلۈك تەسىر قىلاتتى. ئابدۇۋەلى ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ شۇ تەرەپكە كەتتى. موللا ئۆمەرلىك دېڭى ئارقىسىدا شەنگەن يامۇغا سۇ گىرىدىغان بىر نو بار ئىدى. نو بېشىدا بىر ئادەم تۈزۈن

ئارغامچا بىلەن ھارۋىدىكى تۇغغا سۇ تارتىۋاتاتتى. ئاخى
شىنى ئەنە شۇ ئادەم ئېيتماقتا ئىدى. ساقال - بۇرۇتلىرى
ئۆسۈپ، چېچى گەدىنىگە چۈشكەن بەستىلىك بۇ ئادەمنىڭ
كۆرۈنۈشى غەلىتە ئىدى. ئۈستىدىكى ياماق چۈشكەن ئۇ-
زۇن چاپىنى مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كىيىمىگە ئوخشىتىپ
كېتەتتى. ئۇ سۈنى ئالدىرىماي تارتىپ، چېلەكنى سۇغا
تاشلاش ئارىلىقىدا ئاخشا ئېيتاتتى:

مۇنداقمۇ بولارمەنىمۇ،
بالاغا قالارمەنىمۇ.
جاپانى تولا تارتىپ،
ھالاۋەت كۆرەرمەنىمۇ...

قۇرۇق چېلەكنىڭ ھەر قېتىم ھارۋا قىرغا «دوڭ» قى-
لىپ قۇرۇلۇپ، سۇغا «پاقىدە» چۈشۈشىدىن چىققان سادا
گويا بۇ ئادەمنىڭ ناخشىسىغا تەڭكەش بولۇۋاتقاندەك
قىلاتتى.

ئالمايەن ئالارمىنى،
ئىككى پاي توقۇڭ يوقمۇ؟
ياخشىنى يامان دەيسەن،
باراتقان خۇدا يوقمۇ؟!...

ئابدۇۋەلى تاكى بۇ ئاجايىپ ئادەم تۇغىنى سۇغا
توشقۇزۇپ ماڭغۇچە قاراپ تۇردى. ئابدۇۋەلى دۇكانغا كەل-
گەندە موزدۇزلار ئاللىبۇرۇن ئىشقا چۈشۈپ كېتىشكەنىدى.

ئەيسا ئۇستام خاپا بولغانلىقىدىن ئابدۇۋەلىگە بېشىنى كۆ-
تۈرۈپ قاراپمۇ قويمىدى - دە.

— ھە، كەلدىڭمۇ؟ ماڭ يۈگۈر، مۇسا توشقاننىڭ دۇ-
كىنىغا بېرىپ قۇلاق چۆپى ئەندىزىسىنى تەكەل. — دېدى.
بۇ گەپ بىلەن باشقا ئۇستاملار نېمىشقىدۇر پىتىملىداپ
كۈلۈشۈپ كېتىشتى، لېكىن ئابدۇۋەلىنىڭ كۆڭلىدىن ھېچقان-
داق گۇمان كەچمىدى. ئۇ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ مۇسا توش-
قاننىڭ دۈكىنىغا قاراپ يۈگۈردى.

مۇسا توشقان دېگەن موزدۇز ئۇستامنىڭ دۈكىنى نۇر
ئاقساقال مەسچىتى تەرەپتە ئىدى. ئۇ ئاچچىقى يامان،
سۈزلۈك ئادەم بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭ قوغرىسىدا «ياش
ۋاقتىدا ناھايىتى نوچى ئۆتكەن ئادەم» دېيىشەتتى. ئاب-
دۇۋەلى ئۇنىڭ دۈكىنىغا ئەيمىنىپ كىرىپ كەلدى - دە:
— مۇساكا، ئۇستام قۇلاق چۆپى ئەندىزىسىنى يې-
رىپ تۇرسۇن دەيدۇ، — دېدى.

قولىدىكى چەمگە سۇ پۈركۈۋاتقان مۇسا ئۇستا پالىغا
يەر ئاستىدىن بىر قارىدى - دە:

— ئۇستاك كىم؟ دەپ سورىدى.

— ئەيسا ئۇستام.

— ھە، ئۇستاك قۇلاق چۆپى ئەندىزىسى دەيدۇ؟

بېرى كەل!

ئابدۇۋەلى يېقىن كېلىشى بىلەن قۇلىقى تۈۋىگە بىر
شاپىلاق تەگدى. مۇسا توشقان بالىنى قولىنىڭ ئۈچى بى-
لەن مۇنداقلا ئۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، قازاقلىشىپ كەتكەن
بۇ چويۇندەك ئېغىر بارماقلار ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت
چىقىرىۋەتتى.

— قۇلاق چۆپى ئەندىزىسى دېگەن ئەنە شۇ. ماقە
يۈگۈر، ئۇستاڭنىڭ گېيىنى قۇلىقىڭدا ئوبدان تۈت!
بۇ ئىشنى قاتتىق ھار ئالغان ئابدۇۋەلى مۇسا توش-
قاننىڭ دۈكەندىن يىغلىغانىچە چىقىپ توپتوغرا ئۆيىگەلا
كەتتى. ئەتىسى ئاپىسى يەنە ئۇنى نەسىھەت قىلىپ
قولدىن يېتىلەپ دۇكانغا ئاپاردى. ئەيسا ئۇستامدىن كە-
چۈرۈم سوراپ ئابدۇۋەلنى قويۇپ كەتتى.
ئەيسا ئۇستام بازارغا چىقىپ كەتكەندە، مېھرىبان
ئۇستام بېشىنى كۆتۈرمەي غىپ - غىپ تارتىۋاتقان ئابدۇ-
ۋەلىدىن سورىدى:

— تۈنۈكۈن ئۇخلاپ قالغانىدىڭ. نېمە بولغانىدى
بالام؟

— ئۇخلاپقۇ قالغان، — دەپ يىغلامسراپ تۇنۇ-
گۈن ئەتىگەن ئۆزى ھەيران بولۇپ قاراپ قالغان ھېلىقى
ئادەم توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى ئابدۇۋەلى. ئۇستاملار
تەڭلا:

— ھە، ئىسرائىلنى كۆرۈپسەندە! — دېيىشىپ، ئىسرا-
پىل توغرىسىدا پاراڭغا چۈشۈپ كېتىشتى.

ئىسرائىل ياش ۋاقتىدا ناھايىتى مەردانە ئۆتكەن
باتۇر يىگىت ئىكەن. بەگ - غوجاملارغا ئېگىلەي چىشىغا
تېگىپ قويغانلىقتىن مۇددەتسىز كېسىلىپ ئۆمرى زىنداندا
ئۆتۈپتۇ. يېقىندا شەنگەننىڭ خوتۇنى ئوغۇل تىغۇپتىكەن،
شۇنىڭ خۇشاللىقىدا ئۇ ئىسرائىلنى زىنداندىن چىقىرىپ
سۇ توشۇشقا قويۇپتۇ.

— ئىسرائىل دېگەن مول توختىيۇزلىك، سادىرىنىڭ يۇرت-
لىقى، شۇنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاپ تۇرۇپسەندە! — دېدى

مەھەممەت تۇرخۇن يوغان يۆككەن تاماكىسىنى پۇرۇشۇپ
تىپ چېكىپ تۇرۇپ، — ئىسراپىل ئۆز زامانىسىدا،

بۇ ئالەمنى كەڭ ياراتتىڭ،
زامانەڭنى تار،
ئىتلىرىڭنى بەگ ياراتتىڭ،
ئادىمىڭنى خار.

دېگەن بىر ناخشىسى ئۈچۈن بېشىغا شۇنچىۋالا بالا تېپىپ
ۋالغان...

سەككىزىنچى باب

سەنئەت مەكتەپى

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھېلىقى قا-
تار دۇكانلاردىكى چوڭ تۈستىلارنىڭ بىرى بولغان ئىسىم-
يىل ئۇستا ھۈسەنباي ھاجىنىڭ تېرە زاۋۇتى بىلەن توخ-
تاملىشىپ زاۋۇتىدىن دۇرغۇن ئىش ئېلىپ، دۇكاندىكىلەرنىڭ
ھەممىسىنى دېگۈدەك زاۋۇتقا كۆچۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

بۇ زاۋۇت ئۆز زامانىسىدىلا ماشىنىلاشقان بىردىنبىر
چوڭ كارخانا ھېسابلىناتتى. زاۋۇت ئىچىدە تېرە ئەيلەش،
ئاشلاش، خۇرۇم ئىشلەش سېخلىرى، پەدەز بۆلۈملىرى
بار ئىدى. زاۋۇتنىڭ ئىشقا چىقىش - چۈشۈش تەرتىپلىرى
گۈدۈك بىلەن باشقۇرۇلاتتى. زاۋۇتتا يۈزلەپ ئىشچىلار
ئىشلەيتتى، جەم، كاژۇل، شاۋرۇن، مەسكاپا، بوغۇشاش

ھاتىرىياللار ۋە تەييار خۇرۇم ئاياغلار ئىشلەپچىقىرىلاتتى.
 زاۋۇتنىڭ ئىچى ئابدۇۋەلىگە چوڭ بىر دۇنيادەك بىر
 لىنەنتى. ئىچكىرىدىكى بىر قورۇغا پۈتۈنلەي موزدۇزلار ئو-
 رۇنلاشتۇرۇلغانىدى. قاتار كەتكەن چوڭ ئىشخانىلارنىڭ
 ھەر بىرىدە ئوتتۇز - قىرىقتىن موزدۇز ئىشلەيتتى، بۇ يەر-
 دە «ئىسكىراخوت» دەپ ئاتىلىدىغان، ئەسكەرلەر كىيىدىغان
 تەئۇر باشلىق ئاياغلار تىكىلەتتى. شىنجاڭدىكى نۇرغۇن
 ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىن بۇ يەرگە بۇيرۇتمىلار كېلەتتى.
 يەتتە - سەككىز كىشىلىك كىچىك ئىشخانىلارمۇ بار ئىدى.
 بۇنىڭدا زاكاس ماللار، بايلار، ئەمەلدارلار بۇيرۇتقان ھەر
 خىل ئاياغ كىيىمىلەر تىكىپ چىقىرىلاتتى. زاۋۇت ئىچىدە
 يەنە ناۋايخانا، تاشخانا، بوغالتىر ۋە ئىش باشقۇرغۇچىلار-
 نىڭ بۆلۈملىرى بار ئىدى. زاۋۇتنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ
 يېنىغا بىر مەسچىت مۇ سېلىنغانىدى.

بۇ زاۋۇتتا شاگىرتلار بىلەن بولۇپ ئىككى يۈزگە يېقىن
 موزدۇز ئىشلەيتتى. قوللىرىغا قارىگۈل رېڭى سىڭىپ كەتكەن،
 كىيىم - كېچەكلىرىدىن سىرەج، نوم ۋە شاۋرۇننىڭ ئاچ-
 چىق پۇرىقى كېلىپ تۇرغان بۇ كىشىلەر ئىچىدە ئەنەت
 خارايدى، مەسۇم توقۇم، مەھەممەت تۇرخۇن، سولھىكام
 دۇتارچى، داۋۇت توكۇر، قېيىپ ئاخۇن تەببۇر، مەخپىركام،
 ئەيساكام، مىرزىل، قادىر لاڭقا قاتارلىق داڭلىق ناخشىچى
 ۋە سازچىلار بار ئىدى. ئابدۇۋەلى زاۋۇتتا ئىسسىنجان
 دېگەن ئۇستىنىڭ قولىدا ئىشلىدى، بۇ ئادەمنىڭ ئاۋازى نا-
 ھايىتى ساز ناخشىچىلاردىن ئىدى. بۇ كىشىلەر ئارىسىدا
 ئىشلەش ئابدۇۋەلىگە ناھايىتى كۆڭۈللۈك بىلىنەتتى. ئۇ-
 لارنىڭ بىرى ناخشا باشلاپ توختىسا، ئىككىنچىسى داۋام

لاشتۇرۇپ ئېيتىپ كېتەتتى. ئابدۇۋەلى بۇ يىللاردا ئونبەش ياشلارغا كىرىپ قالغانىدى، ناخشىچىلارنىڭ ئاھاڭ ۋە بېرىتىلىرى ئۇنىڭ ئېسىگە ئاھايىتى ئوڭاي ئورنىشىپ قالاتتى.

ھېكمەتخۇن ئۇستام دەپ بىر جەنۇبلۇق ئۇستا بولمىغان، ئۇ بېخى سېلىپ تۇرۇپ كۆپىنچە ئۆز يۇرتىنىڭ ناخشىلىرىنى ئېيتاتتى.

يېشىم ئوتتۇزغا يەتتى،
تۆمۈمنىڭ تېشى كەتتى.
شۇ تۆت كۈنلۈك ئالەمدە
كىم مۇرادىغا يەتتى؟
ئەل ئامان، دوستلار ئامان،
قاچان بولار ئوبدان زامان...

بۇ ناخشا ئابدۇۋەلىگە بەك تەسىر قىلاتتى، بىر قېتىم ئۇ ھېكمەتخۇن ئۇستامغا چاي قۇيۇپ بېرىپ تۇرۇپ، ھېلىقى ناخشىنى دوراپ ئېيتىپ بېرىۋىدى، ئۇستام ھەيران بولۇپ:

— مانا، مانا ئوغۇل بالا، سەنمۇ بىر پەيزى ئوغرىسى ئوخشىماسەن؟ يارايەن! — دەپ غەۋۋال بولۇپ كەتتى.

بەزىدە ئابدۇۋەلى ناخشا ئېيتىۋاتقانلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ ھاڭزۇپ قېلىپ، پاشا قاتۇرۇۋاتقان قوللىرىنىڭ ئىشتىن توختاپ قالغانلىقىنى تۇيماي قالاتتى. بىر كۈنى بۇ ئىشقا دېققەت قىلغان ھېكمەتخۇن ئۇستام:

— ئابدۇۋەلى، پاشا قاتۇرۇۋاتامسەن، باشنى قاتىۋ-
رۇۋاتامسەن؟ سەن يا ھاپىز بولسەن، يا ناخشىچى بول-
سەن، موزدۇز بولمايسەن جۇمۇ! — دەپ بېشىنى لىگىشىتتى.

*

*

زاۋۇتتىكى موزدۇزلار ئارىسىدا كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ
گېپى تولىراق بولاتتى. ئەلنەغمىگە كۆپ ئارىلاشقان، ياشتا
چوڭ ئۇستاملار؛ كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنىڭ سازدا كامالەتكە
يەتكەن ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ داخشاقتى. ياشلار بۇ
كەپلەرنى قىزىقىپ ئاڭلايتتى.

— كارۇشاڭ ئاخۇنۇمنى ئۆز يۇرتىدەمۇ ئاھايتى
ئابروي قازانغان، كاتتا نەغمىچى دەپ ئاڭلىنىدۇق، —
دەپ ھېكايە قىلاتتى ھېكمىناخۇن ئۇستام، — كېيىن
يۇرتتا بولۇۋاتقان ناھەقچىلىكلەرگە چىدىماي، قېيىمداپ
ئىلىغا قايتىپ چىققانىكەن.

— ئاخۇنۇمنى بالا - چاقا، ئال - دۇنيانى يار
تۇلىمىغان ئاشىق ئادەم دەيدىغىمۇ؟ — دەپ سۆز قىستۇردى
مەھمەت تۇرخۇن تاماكىسىنىڭ ئىسىنى پۇۋلەپ تۇرۇپ.
— ئاشىق بولسىمۇ ئاشىقتۇ، — دېدى دۇتارچى
سونىكام، — ئاخۇنۇم ئىلىغا يېڭى چىققاندا خەلق ئۇ-
نى تېخى بىلمەيتتى. دەسلەپتە ئاخۇنۇمنىڭ كۈنى خېلى
قىيىن ئۆتكەن. بىر قېتىم، مېنىڭ ئاخۇنۇم بار پىر سورۇن-
غا داخىل بولۇپ قالغىنىم ئېسىمدە. شۇ چاغىدا ئاخۇنۇم
تۇرمۇش قىيىنچىلىقىدىن ساتارنى گۇرۇخانغا گۇرۇق-
يۈۋەتكەنىكەن. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، سورۇندىكىلەر

پۇلىنى تۆلەپ ساقارنى قايتۇرۇپ كەلگەندۇق.

— شۇنچىلىك مەشھۇر ئادەم ئىلىدەك كەڭ يۇرتتا
شۇ كۈنگە قالغان بولسا - ھە؟

— نېمە دەۋاتقىنىڭلار، خەلق ئۆز سەنئەتچىلىرىنى
يەردە قويامدۇ؟ ھازىر ئاخۇنۇمنى ئۆيىگە چاقىرىدىغانلار
ئۈچ ئات قوشقان كالا سىنى ئالدىغا ئاپىرىدۇ. ئاخۇنۇم
نىڭ بىر قېتىملىق بەزمىدە ئالغان ئۆرۈمىنى بىز بىر يىل
ئىشلەيمۇ تاپالمايمىز.

— ئۇ كىشىنى نېمەشقا «كارۋشاڭ ئاخۇنۇم» دەيدۇ؟
دەپ سورىدى شاگىرتلاردىن بىرى.

— ئاخۇنۇم ياڭگارۇ بىلەن «كاۋاپنى ناھايىتى ياخ
شى كۆرمىدىكەن، ئۆزۈڭلار بىلىسلىەر، ئىلىخودا لىقەمىز
ئادەم يوق. ئۇ كىشى دائىم «كارۋشاڭ» ① دەپ كاۋاپ
نى ماختاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. شۇڭا باشقىلار
ئاخۇنۇمنى «كارۋشاڭ ئاخۇنۇم» دەۋالغان، — دەپ چۈشەن
دۇردى مەشھۇر ئۇستام.

بۇ گەپلەرنى قىزىقىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان
ئابدۇۋەلى شۇ چاغدا بىر ئىشنى ئېسىگە ئالدى.
بىر يىلى ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى توغرىمكۆۋرۈكنىڭ
پۇقراسىدىكى بىر ئۆزۈملۈك باغنىڭ ئۆزۈمىنى ئېلىپ ئاپ
دۇۋەلىنى قاغا - قۇشقاچلارنى قورۇشقا قويغانىدى.
بىز كۈلى، باغنىڭ تېمى ئۈستىدە يۈگۈرۈپ ئۆزۈم قورۇپ
يۈرگەن ئابدۇۋەلىنىڭ قۇلىقىغا ئۇدۇلدىكى باۋۇدۇنبايلا.
نىڭ بېغىدا بولۇۋاتقان نەغمە - ناۋانىڭ ئاۋازى ئاڭلى

① كارۋشاڭ — مەنزۇجەدىكى كارۋوشماڭ — كاۋاپ مەزىلىك
دەگەن مەنىدە.

تېمپ قالدى. ئابدۇۋەلى تامدىن ئالدىراش چۈشۈپ، ئوت تۈرىدىكى كۈچىنى كېسىپ ئۆتۈپ، سۈڭۈچتىنلا ھېلىقى باغقا كىردى. بۇ چوڭ باغنىڭ ئىچىدە ھەشەتلىك بىر شىپالەك بار ئىدى. شىپالەك ئۇزۇن مېھمانلار سورۇن تۈزۈشۈپ ئولتۇراتتى.

ئەسلىدە شۇ كۈنلەردە ھېكمەتلىك غوجامنىڭ ئوتتۇرا رانجى ئوغلىنىڭ تويى بولۇۋاتقان ئىدى. يىگىت ئولتۇرۇشىنى ھۈسەيياغاچمىنىڭ ئوغلى ساۋۇت تەپەندى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ مۇشۇ باغدا مەرىكە ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. ئابدۇۋەلى شىپالەكنىڭ يېنىدىكى گۈللۈكتە مۆكۈپ تۇرۇپ سورۇنغا زەڭ سالدى. بۈگۈنكى بۇ ئولتۇرۇشتىكىلەرنىڭ ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش تەرتىپلىرى ئۆزگىچە تۇراتتى. دەسلەپتە ئەڭ تۆۋەندىكى قېلىن ئەتلەس كۆرپىدە ئولتۇرغان ساقاللىق كىشى ساتارنى قولغا ئېلىپ مۇڭلۇق بىر پەندىگە چېلىپ مۇقام باشلىدى.

ۋادىمغا، سەددىمغا كەتتى ئۆمرۈم بىلىمدىم،
يەل ۋە يامغۇرنىڭ مىالى ئۆتتى ئۆمرۈم بىلىمدىم.
كۆز يۇمۇپ ئاڭ ئاتقۇچە يەتتىم ئەھدىنىڭ ئاغزىغا،
شۈنچىلىك ئۆمرۈم ئۈچۈن بىردەم ئىبادەت قىلىمدىم.
ئەھلى ئەۋلادىم دىيان نەپسىمنى رەيىگە بېرىپ،
نە ھاللىۇر نە ھارامۇ پەرقىن ئەسلا بىلىمدىم...

بېش خا قەشقەرچە نېپىز گىرۋەكلىك نۇماق، ئۈچىسىغا ئۆزۈن پەرىجە، ئىچىگە ئاق يەكتەك كىيىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان بۇ مۇپسەتتىن ئاۋازى بىر ئاز تىترەپ، ناھايىتىمۇ

مۇڭلۇق چىقاتتى.

ئادەتتە بىرەر ئادەم ئالدىدا يەۋمۇلجازا،
ھەسرەت زار ۋە يىلتا بىرەم ئۆزۈمگە كەلمىدىم.
ھەسرەت ئېتىپ ئەي ھۇۋەيدا يىغلىساڭ بىلىپ تەكەر،
ئاقىبەت ئۆلىمەك تۇرۇر ئۆزىگە ئىلاجىم بىلمىدىم.

ئاخلىنىۋاتقانلار «ھەق» دەپ بېشىنى سالاتتى، بەزىلىرى
پىغىدىن ئۆزىنى تۇتۇۋالامىدى. مۇقامدىن كېيىن دۇتار،
تەمبۇر، غېجەكلەر قېتىلىپ يەنە چوڭ پەدىلەر داۋام قىل-
دى. نەغمىنىڭ ئاخىرى ئۇسسۇلغا ئۆتۈلۈپ، شۇ دەۋرنىڭ
ئاتاقلىق ئۇسسۇلچىلىرىدىن مەنسۇرجان ئاقساقال دېگەندەك
كىشىلەر ئۇسسۇل قىلدى... شۇ چاغدا تۆردىكى مېھمانلار
ئالدىغا ساھىبخانلار تاۋاق - تاۋاقتا گۆش، كاۋاپلارنى
ئۆزۈلدۈرمەي توشۇپ تۇرغانىدى. بايا، رەھبلىقى ياشان
خان نەغمىچى «كارۋىشاڭ ئاخۇنۇم» دېگەن لىچوڭ سازەندە
شۇ بولسا كېرەك؟!...

*

*

بۇ زاۋۇتتىكى تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىنى، توكۇلدىشىپ
بولغا تۇرۇپ، ئاچچىق ناخشىلارنى ئېيتىدىغان ئاشۇ ئۆس-
تاملارنىڭ ھەسرەتلىرىنى ئابدۇۋەلى تېخى دېگەندەك چۈشىنىپ
كېتەلمەيتتى. زاۋۇتنىڭ پۈتۈن شەھەرگە قاڭلىنىدىغان
گۈدۈكى دەھشەتلىك ھۆركىرىشى بىلەن يىللاپ كۈسدە ئول-
تۇرۇپ مۈكچىگەن ئۆستىلەر، ھارغىنلىق يەتكەن ئىشچىلار،

كۆزلىرىدىن تېشى كېچىنىڭ شېرىن ئۇيقۇسى كەتمىگەن
 شاكىرت بالىلار تەرەپ - تەرەپتىن ئالدىراش كېلىشىپ بۇ
 يەردىكى ئىشخانلاردا جەم بولاتتى. ھەر جەمە كۈنى
 كاسسىرلارنىڭ بۆلۈمى ئالدىدا سائەتلەپ ساقلاپ، ھەپتەم
 بىر تارقىتىلىدىغان ئىش ھەققىنى ئالالمايدىغانمۇ كۈنلەر
 بولاتتى. ئىشتىن چۈشۈش گۈدۈكى بىلەن تەڭ ھارغان.
 كەيپى ئۇچقان ئادەملەر پۇتلىرىنى ئېغىر سۆرىشىپ ئۆيلى-
 رىگە قايتىشاتتى. ۋەمۇپىسىنى تۈگىتىلمىگەن بەزى ئىشچىلار
 تۇن يېرىمىغىچە ئىشلەپ كېتەتتى. سىرتتىن بىرەر ئېغىر
 ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەن بەزى
 مۇساپىرلار پەشمانلى ئاستىغا سېلىپ، چاپىنىنى ئۈستىگە
 غېرىبىچە يېپىنىپ، بېشىنى كۈسىغا قويۇپ، پارچە - پۇرات
 پۇرۇشلارنىڭ ئارىسىدىلا ئۇخلاپ قالاتتى.

بۇ مۇساپىرلار ئىچىدە مامۇتاخۇن دېگەن بىر خوتەنلىك
 ئادەم بار ئىدى. باشقىلار ئۇنى «مامۇت خوتەن» دەپ
 چاقىرىشاتتى. مامۇت خوتەن كېيى ئوچۇق، خۇش چاقچاق
 ئادەم ئىدى. داق يەردە يېتىپ، قايىناقىمۇ ئىچىپ كۈن ئۆتكۈ-
 زۇش جېنىغا پاتقان بەزى كۈنلىرى ئۇ:

ئاسماندىكى ئاي ئىدىم،
 يەرگە چۈشۈپ خار بولدۇم.
 ئۆزۈم ئىشلەپ تاپقانغا
 ئىگە بولماي زار بولدۇم.
 ئەتىسى سەھەر قوپۇپ،
 تۇياق - پۇياققا قارايدىن.
 خۇدايىم قۇۋۋەت بەرسەڭ

ئۆز يۇرتىغا يانايمەن
قانداق قىلىمەن، قانداق ئېتىمەن،
ئۆز يۇرتىغا قانداق كېتىمەن؟ ...

دەپ ناخشا ئېيتاتتى.

ئالتە شەھەر تەرەپتىن چىققان نىياز قارىباتۇو دەپ-
دىغان يەنە بىر ئۇستا بار ئىدى. ئىنتايىن قاۋۇل، كېلىش-
كەن بۇ ئادەم زاۋۇتتىكى ياخشى ئىش تىكىدىغان موزدۇز-
لاردىن سانىلاتتى. ئۇستاملار ئۇنىڭ توغرىسىدا «نىياز بىر
مۇھەببەت پاجىئەسى بىلەن ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چىقىپتىكەن»
دېيىشەتتى. نىياز قارىباتۇو ئىلى ناخشىلىرىنى ئاڭلاشقا
ناھايىتى ئامراق ئىدى، ئۆزى جەنۇب ناخشىلىرىنى ئىشتى-
ياق بىلەن ئېيتاتتى، دېمىسىمۇ ئۇ ناخشىلىرىغا كۆپرەك
مۇھەببەت، ئەقىدە، جۇدالىق ھەققىدىكى ئېيتىلارنى سالاتتى.

يار بىلەن چۆللەۋگە بارسام،
چۆل ئەمەس، گۈللەر ئىكەنمە
توغرىقى توغراق ئەمەس،
شاخى ئېگىك ئانار ئىكەن،
كېچىلەپ يوللار بېسىپ،
تاغ ئېشىپ، دەريا كېچىپ،
سەن ئۈچۈن بولدۇم مۇساپىر
بۇ ئەزىز جاندىن كېچىپ،

ئابدۇۋەلى چىرايى قارامتۇل كەلگەن بۇ ئادەمگە ھەپ-
ران بولۇپ قاراپ قالاتتى. نىياز ئۇستا بارلىق ھەسرەت-
نى ئاشۇ بىر نەرسە بىلەن يېنىكەلمەكچى بولغانىدەك چوڭ

ئاماننى ئارقا - ئارقىدىن تارتاتتى - دە، ئاخشىسىنىڭ
ئاخىرىنى؛

بۇ يۇرتتا تولا دەريا،
ئېقىپ ئۆلسەم كۆرەمسەن؟
يار - دوستلار خەۋەر ئېيتسا،
نامزىمغا كېلەمسەن؟ ...

دېگەندەك بېيىتلار بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇپ «ۋاي - ي دۇنيا!
قېنى تارانچى غەزەللىرىگە بىر توۋلاڭلار!» دەيتتى. ئاندىن
مەشۇر ئاخۇن ئۈستام يېنىك نەپەس بىلەن «ئامانەي»
ئاخشىسىنى باشلايتتى؛

بۇ تاغلاردا كىم ياتقان؟
ئەگەر باتۇرلار ياتقان.
يالپىشما تاش پېتىپ، ئامانەي - ئامان،
دەردى خۇداغا يەتكەن. ئامان قىل خۇدا ...

داۋۇت توكۇر دېگەن كىشىنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يۇ-
قىرى ئىدى. ئۇ «ئەۋرىشىم» بىلەن «مەستۇنە ھەيران»نى
بەك چىرايلىق ئېيتاتتى.

مەستۇنە ھەيران بوپتىمەن
شۇبۇ كۈنلەردە.
ياتسام كېچە، كەلمەس ئۇيقۇم
قارا تۈنلەردە ...

ناخشىنىڭ تەسىرىدىن ئۆزىنى تۇتالمىغان مەھەببەت
تۇرغۇن بىلەن ئىمىنجان ئۇستاملار داۋۇتكاغا ئۇلاپلا بەش -
ئالتە ناخشىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېيتىۋېتەتتى.

*

*

ئابدۇۋەلى ئۇستىسى ئىمىنجانغا تىلماق ئىدى. بۇ
ئادەمنىڭ ئاتا - ئانىسى جەنۇبىلۇق بولۇپ، ئىمىنجان
ئۇستا ئۆزى ئىلىدا تۇغۇلۇپ قۇسكىنىدى. ئىلى ناخ-
شىلىرىنى ئۇ ناھايىتى قايىدىلىك ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئاۋا-
زىدا تاڭلىغۇچىنى تەسىر قىلىدىغان ئۆزىگە خاس بىر پۇ-
راق بار ئىدى. شۇڭا ئۇ نۇرغۇن توي - تۆكۈن، مەشرەپ-
لەرگە چاقىرىلاتتى. زاۋۇتتا ئۇ يەنە ھۈنەرگە ماھىرلىقى
بىلەن شەمىنىڭ ھۈرمىتىگە ئىگە ئىدى. زاكاز بۆلۈمنىڭ
بايلار، ئەمەلدارلار، تۈرىلەرنىڭ ئەتىۋارلىق خېنىملىرى بۇي-
رۇتقان ئالاھىدە ئالىمى ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ قولىدا
پەدەزدىن چىقىپ ئىگىسىنىڭ قولىغا تېگەتتى. ئىمىنجان
ئۇستا يېڭىچە ئاياغ پوسۇنلىرىنىمۇ ئىجاد قىلغانىدى.
تۇرمۇشتا بۇ ئادەم ناھايىتى ئاددىي ياشايتتى، چوڭ -
كىچىك بىلەن يېقىنلىق دۇئامىلە قىلاتتى. ئابدۇۋەلى يۈ-
رۈش - تۈرۈش، ئۆزىنى تۇتۇشتا شۇ ئادەمدەك بولۇشنى،
ناخشا ئېيتىشتا ۋە موزدۇزلۇق ھۈنرىدە تاشۇ ئۈستىدەك
كامال ئېيتىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

لېكىن، ئىمىنجان ئۇستامنىڭ تۇرمۇشتىكى يۈكى ئېغىر
ئىدى. ئائىلىسى غۇربەتچىلىكتە ئۆتەتتى. ئايالى تاغرىقچان
ئىدى. ئايالىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئۈچۈن ئۇ ئۆيىدە يەنە

بىر نەچچە جۈپ كەپتەرەمۇ باقاتتى. ئايالىنى داۋالاشنى بىلەن بولۇپ، ئۇ بەزدە ھەپتەلەپ، ئايلاپ ئىشقا كېلەلمەي قالاتتى. قەرزگە بوغۇلۇپ كەتكەچكە ئۇنىڭ قولىغا تېگىدەن خان ئىش ھەققىنىڭمۇ تايىنى يوق ئىدى. كېيىنكى يىلغا كەلگەندە ئىمىنجان ئۈستىنىڭ ئايالىنىڭ كېسەلى ئېغىرلاشپ، ئۇ بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئىشقا كېلەلمەي قالدى. ئۈستامنىڭ ياخشى كۆرىدىغان چۈپتىمۇ ئاخىر ساقىيالمىي ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەندەك زاۋۇت ھېساباتچىلىرى ئىمىنجان ئۈستىنىڭ بويىغا بىر قانچە يىلدىن بۇيانقى كونا - يېڭى قەرزلەرنى بىراقلا ھېسابلاپ ئارتىپ قويدى. شۇ ئىشلار ئېغىر كەلدىمۇ ياكى ئايالى بىلەن بولغان جۇدالىقنى كۆتۈرەلمىدىمۇ؟ ئىمىنجان ئۈستام ئاينىپ قالدى.

بىر كۈنى زاۋۇتتا «ۋاي ئىمىنجان ئۈستام چىقىپتۇ!» دېگەن گەپ ئارقىلىق، ھەممە قىلىۋاتقان ئىشلەرنى تاشلاپ تالاغا ئالدىرىدى. ئابدۇۋەلى يۈگۈرۈپ چىقىپ، زاۋۇت قورۇسىدىكى ئېچىتىشلىق مەنزىرىگە قاراپ ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى. ئىمىنجان ئۈستام ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يالڭايىق تۇراتتى. مۇرىسىگە بىر كەپتەرنى، قولىغا يەنە بىر كەپتەرنى قوندىۇرۇۋالغانىدى. بۇ سۈمباتلىق، ئاجايىپ ناخشىچى ئورۇقلاپ قارىداپلا كەتكەن بولۇپ، يىرتىق كىيىملىرىدىن بەدەنلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇنيادا ئۇنىڭ ئاشۇ بىر جۈپ ۋاپادار كەپتىرىدىن باشقا ھېچنەمىسى قالماغاندەك قىلاتتى. ئۇ ئۆزىنى بەلمىگەن ھالدا بىردەم ناخشا ئېيتىپ، قاقاقلاپ كۈلەتتى؛ بىر دەم زاۋۇتنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىسى

لىرىدىن تارتىپ چوڭ خوجايلىرىغىچە ھەممىنى بولۇشقا تىللايتتى ...

ئابدۇۋەلى ئۆزىنى تۇتالماي يىغلىۋەتتى. دۇكانلاردىن دۇيۇرلىشىپ چىققان ئۇستىلار زاۋۇت دائىرىلىرىنىڭ ئىشى چىلارنىڭ ئۆلەر - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىغانلىقىغا نارازى بولۇپ ۋارقىراپ غۇلغۇلا كۆتۈرۈشتى... ئابدۇۋەلى ئۆزىنى شۇ كۈنى بىردىنلا چوڭ ئادەم بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلدى؛ شۇ ئەمگەك، شۇ ھۈنەر، شۇ مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان بۇ ئادەملەرنىڭ قىلغان سۆزلىرى، ئېيتقان ناخشىلىرىنىڭ مەنىسىنى ئۇ پەقەت شۇ كۈنىلا ئەڭ چوڭقۇر چۈشەنگەندەك بولدى، شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ بۇ زاۋۇتتا ئىشلەشتىن كۆڭلى قالدى. ئاز ئۆتمەي ئۇ ھېساب چوت قىلىشىپ زاۋۇتىدىن چىقىپ كەتتى.

ئۈچىنچى قىسىم

تۇرمۇش قاينىمىدا

توققۇزىنچى باب

ناخشىچى يىگىت

ئابدۇۋەلى زاۋۇتىدىن قول ئۈزۈپ چىققاندا، بۇرۇنقىلىرى خەت تارتىپ، يىگىتلىك دەۋرىگە قەدەم قويۇپ قالغانىدى. توغرىكۆۋرۈكتە ئۇيغۇر ياشلىرىدىن باشقا تاتار، رۇس، خۇيزۇ يىگىتلىرىمۇ خېلى بار ئىدى، ئۇلار كۆپرەك گارمون تارتىپ جىر ئېيتىشاتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بەزىدە ئۇلارنىڭ توپىغا قوشۇلۇپ ئايدىڭ كېچىلىرىنى ئاڭدا ئۇلىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولاتتى. شەنبە كەچلىكلىرى قىزىلكۆۋرۈك تەرەپتىن قايسىبەر رۇس يىگىتىنىڭ گارمون بىلەن:

سويۇتا، سويۇتا،

چارۋىشۇ ۋىچىرا... ①

دەپ باشلىغان ناخشىسى ئاڭلىناتتى. مەھەللىنىڭ ئازقىسىدىكى باغلاردىن تاتار بالىلىرىنىڭ:

① شەنبە - شەنبە، تۇرۇشلۇك كېچە...

ئاققۇ كۆللەردە سۇلار،
 بۇرنى سۇلاردا بولار،
 ياش ۋاقتىڭدا كىنى سۆيسەڭ،
 كۆڭلۈڭ شۇلاردا بولار.
 قول ياغلىقىم يۇۋارغا
 زەڭگەر كۆللەر تاپمادىم،
 باشقالاردا چىن كۆڭلۈم يوق،
 سېنى سۆيەم ئاپتائىم.
 سۆيەم سېنى، سۆيەم سېنى،
 سۆيەم سېنى چەچەگىم،
 سۆيەم جانىم بەغىر كەيىم،
 سېن مېنىڭ كىيەچەگىم.

دېگەن چېر ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلەتتى. ئاندىن باغنىڭ يەنە
 بىر تەرىپىدە قىزلار پەيدا بولاتتى - دە. ئوغۇللارنىڭ
 چېرلىرىغا جاۋاب بېرەتتى. ئاخىرىدا قىز - ئوغۇللار جەم
 بولۇپ ئويۇننىڭ داۋامى تانىغا ئايلىنىپ كېتەتتى.
 لېكىن، ئابدۇۋەلىنىڭ ئەڭ ياقتۇرۇپ ئېيتىدىغىنى
 ئىلىنىڭ خەلق ناخشىلىرى ئىدى. ئۇ ئۆسكەن مۇھىت ئۇ-
 نىڭ قەلبىدە ئاللىبۇرۇنلا خەلق ئاھاڭلىرى يېتىلىدىغان
 زېمىننى ھازىرلاپ بولغانىدى. بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىغاندا ياكى
 ئېيتقاندا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا جۈزىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ
 ناخشا ئېيتىۋاتقان دادىسى، گۈلزارلىق ھويلىدىكى قاسىم
 تاشچى، ھارۋىدىكى مەڭگەن ئۈستىدە قالپىقىنى قىرلاپ
 ئولتۇرغان دېھقان، قەپەزلىك ھارۋىدا كېتىپ بارغان مەھ-
 مۇس، قولغا كەپتەرنى قوندۇرۇۋالغان ئىمىنجان ئۈستى

كېلەتتى ...

ئەمدەدلىكتە ئابدۇۋەلى مەھەللىدىكى توي - تۆكۈنلەردە
يىگىتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدىغان بولدى. مەھەللىدىكى
بىرەر يىگىت ئۆيلەنمەكچى بولغاندا، توي باشلىنىش بىلەن
قىز - يىگىتنىڭ ئۆي ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان بارلىق يۈگۈر -
يېتىم ئىشلارنى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.
ئابدۇۋەلىنى ئۇلار دائىم توپىنى ناخشا - سازلار بىلەن
قىزىتىپ بەرگۈچىلەر قاتارىغا ئاجرىتىشاتتى. توي كۈنى
ئابدۇۋەلى نەغمىچىلەر توپىغا قېتىلىپ، يىگىتنىڭ ئۆيىدىن
قىزنىڭ ئۆيىگە قاراپ داپ - دۇمباقلارنى چېلىپ، «ھاي -
ھاي يۆلەن» گە ۋادىراپ باراتتى.

ھاي - ھاي يۆلەن، ھاي يۆلەن

گۈل قايدا بار، يارى - بار.

بىر ياخشىغا بىر يامان

ھەر جايدا بار، يارى - بار.

ھاي - ھاي يۆلەن، ھاي يۆلەن

ئار كېلەدۇ، يارى - بار.

بەرگى خازان تۈرنى كىتىپ

بار كېلەدۇ، يارى - بار ...

بىر قانچە بارىكالىلار ئارقىدا «بارىكالىلا» بارىكالىلا» دەپ
ۋادىرىشىپ قىزىتىپ ماڭاتتى.

قارا - قارا قاغىلار

ھامالدايدۇر، يارى - بار.

تۆپلەنسەن يىگىتلەر
تارماندادۇر، يارى - يار.
ئېگىز - ئېگىز تاغلاردىن
قوي كېلەدۇ، يارى - يار.
يۆلەن تېپىتىپ يىگىتلەر،
توي كېلەدۇ، يارى - يار.

ئۆسۈلچىلار توپىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۆسۈلغا چۈشۈپ
كېتەتتى. توپىنىڭ داغدۇغىسى كۈچىدىكى ھەممىنىڭ
دېققىتىنى ئۆزىگە تارتاتتى: قىز - جۇۋانلار دېرىزە پەردى-
لىرىنى قايرىپ ئارداشاتتى، ھاسىغا تايانغان بوۋاي - مو-
مايلار ياشلىق دەۋرىنى ئېسىگە ئېلىشىپ ئىختىيارسىز كۈ-
لۈسىرىشەتتى.

قىزنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا قىز تەرەپنىڭ يول
ئۈستىگە چاچاڭ قۇرۇپ كۈتۈپ تۇرغان يىگىتلىرى دېھقان-
لارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارغا قەنت - كېزەكلەر بىلەن
چاي تارتاتتى. ئاندىن ئوغۇل تەرەپنىڭ يىگىتلىرى داپ-
دۇمباق، چالغۇلىرىنى قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرىگە سۈنۈپ:
«قېنى، نەغمە ئەمدى ھەرقايسى ئاڭلاردىن بولسۇن» ياكى
«ئەمدى پەيزىنى ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن ئاڭلايلى!» دەپ
دىغان گەپ ئىدى. قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرىگە يەنە رەخت،
قول ياغلىق، پۇل ئوخشاش سوۋغاتلار تاپشۇرۇلاتتى. ئوغۇل
تەرەپ بۇ رەسمىيەتلەرنى بېجىرمەي قىزلىق مەھەللىگە
گۈسسۈپلا كىرىدىغان بولسا جەزمەن جەدەل چىقاتتى.
قىز تەرەپنىڭ يىگىتلىرى سوۋغاتلارنى تاپشۇرۇۋالغان-
دىن كېيىن رەھىمەت ئېيتىپ، ئوغۇل تەرەپنى نەغمە -

ئاۋا بىلەن مەھەللىگە باشلاپ ماڭاتتى. چوي بولۇۋاتقان
ئۆيىنىڭ ئالدىغا يېتىپ بارغاندا يىگىتلەر دائىرە بولۇپ
قۇرۇپ سازنى ئۈسسۈل پەدىلىرىگە يۆتكەيتتى.

ئۆزىدىن كۆڭلۈم سېنى، ۋاي - ۋاي سەنەم،
يار ئۆزىگەنىڭ يارى بول، ۋاي - ۋاي سەنەم،
كىم سېنى يارم دەپ، ۋاي - ۋاي سەنەم،
بېرىپ شۇنىڭ كۈلۈرى بول، ۋاي - ۋاي سەنەم...

ئىككى تەرەپنىڭ يىگىتلىرى بىر - بىرىنى ئۈسسۈلغا
تارتىپ ھۈنەر كۆرسىتىشەتتى. نەغمىچىلەر بارغانسېرى
قىزىشىپ ئۈسسۈل ناخشىلىرىدىن بەش - ئالتىنى بىر - بىر
گە ئۇلاپ ئېيتىپ بىراقلا توختايتتى. قىز تەرەپ «رەم-
مەت!» دەپ «رەمەت!» دەپ يىگىتلەرنىڭ بېشىدىن چاپ-
قا چاپاتتى.

قىزنى يۆتكەپ ماڭغاندا، قىز ئانىسىنىڭ ئېيتىدىغان
قوشاقلىرى كىشىگە ناھايىتى مۇڭلۇق تېگەتتى.

كىچىككەنە قارا كۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
تىلى تاتلىق، شېرىن سۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
بالام مەندىن ئايرىلدى، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
قانائىلىرىم قايرىلدى ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ئورماندا ياشقا يەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
ئورمان ئۆيىدىن كەتمىگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
شۇنقارمىنى قاجۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،
خۇدايىمغا تاپشۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام...

تويىنىڭ ئەتىسى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى بۇ تويغا ئا-
تاپ يىغقان بوسۇت ماللىرىنى ① كۆتۈرۈشۈپ يىگىت
ئۆيىگە بېرىپ «چۈنچۈن سالۋات» ئېيتاتتى.

چۈنچۈن سالۋات بەر ھەممەت
ھەركىشى سۆزلەر، ئىشىكنى كۆزلەر.

توڭدا يىگىتلەر، سولدا جۇۋانلار،

تويىناڭلار، كۈلۈڭلار.

ھەرقانچە تويۇن بولسا،

شۇنچە بولۇر،

بۇنىڭدىن ئېشىپ بولماس.

بۇنىڭدىن ئېشىپ بولسا،

كۈل تام بولماس.

كۈل يىلەن تام بولسا،

تۇۋى بوش بولۇر.

كۈيۈشۈغۇل ئوغۇل بولماس،

كۈيۈشۈغۇل ئوغۇل بولسا،

كۆڭۈل خۇش بولۇر

.....

قەللەر ھەرلەيمە دەيدىكەن.

دېيەلمەيدىكەن.

ئۆتكەمدە ئالغانلار

خەلقىزدە بېرەلمەيدىكەن.

① بوسۇت مال - تۆلەلگۈچى يىگىتنىڭ ئاغىنىلىرى توغرا تاناپ توپلام.
ھان ئۆي - جابدۇق، كىيىم - كىچەك ۋە باشقا - موۋاناتلار.

تاپقىنى، قوي ئۆلتۈرۈر.
 تاپالمىغىنى چۈچە غوراز.
 تاپقىنى گۈل گەلتۈرۈر.
 تاپالمىغىنى بىر ياش پىياز.
 ئۆلتۈرۈپ كەتسە قوي مەرىكىسىگە
 ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز تۇڭ ھامقى بىلەن.
 توقتۇز قارا باش قويى بىلەن،
 توقتۇز تاغار قەنت - گېزىكى بىلەن...

«چۈنچۈن سالۋات» ئېيتقان يىگىت بەزىدە ھودۇقۇپ،
 بېيىتلارنى تاپالماي دۇدۇقلاپ كېتەتتى. مۇنداق چاغدا ئارقىدا
 تۇرغانلار پىخىلداپ كۈلۈشەتتى. چۈنچۈن سالۋاتنىڭ ئاخىرى:

يېتىپ - قويۇپ يۈلەن تارتىپ،
 دەم ئالماي يەتكۈزۈپ كەلدى!

دەپ ئاخىرلاشقاندا كۆپچىلىك،

دېمى كەم بولمىسۇن!
 بارىكالا! بارىكالا!

دەپ ۋارقىرىشاتتى - دەپ كۆتۈرۈپ كەلگەن يوسۇنلارنى يىگىت
 ئۆيىگە تاپشۇرۇشاتتى. قەدىدىن تازىلىپ داۋاملاشتۇرۇپ كېلىپ
 ۋاتقان بۇ قائىدە - يوسۇنلار ئابدۇۋەلىگە خاتىجىنى قىزىق
 تۇيۇلاتتى. كەلگۈسىدىكى قىياتىر ئەرەبىسى ئۈچۈن بۇلار -
 نىڭ ھەممىسى بىر جانلىق تۇرۇش دەرىسى ئىكەنلىكىنى
 ئۇ تېخى بىلمەيتتى.

بىرەر يىلدىن كېيىن ئابدۇۋەلى يەنە دەڭدەرۋازا يېنىدىكى ئىلگىرى ئۆزى ئىشلىگەن قاتار دۇكانلارغا كېلىپ ئىشلىدى. بۇ دۇكانلارغا ئەمدى باشقا موزدۇزلار كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. ئابدۇۋەلى كىرگەن دۇكاننى ئېلاخۇن ھا- جىم دېگەن كىشىنىڭ ئوغۇللىرى باشقۇراتتى. ھا جىمنىڭ چوڭ ئوغلى ھاسان ئىش كېسەتتى، يەنە بىر ئوغلى — ئاتاقلىق دۇتارچى ياقۇپجان زاڭا توپ قىلاتتى. ئۇندىن باشقا بۇ دۇكاندا يەنە قاسىمجان، ئابدۇقادىر، غوجا خەت، ھېسامىدىن دېگەن موزدۇزلار بار ئىدى. ئابدۇۋەلى رەسمىي ئۇستىلار قاتارىدا ئولتۇرۇپ مەدەل تىگىتى.

بۇ يەردە ئابدۇۋەلىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئا- دەم ھاسان بۆرە بولدى. ھاسان ئۇستا باتۇرلارغا خاس پەستى بار، كىيىملىرى يوغان، ئىككى مەڭزى قىپقىزىل ئادەم بولۇپ، ئۇستا ناخشىچىلاردىن ئىدى. بۇ كىشىنىڭ خاپا بولغىنىنى زادى كۆرگىلى بولمايتتى. بەزىلەر كىچىككىنە ئىشقا چېچىلىپ كەتسە:

— بولدى، بولدى، قويۇڭلار، بۇ جاھاننىڭ خاپا بولغۇچىلىكى بارمۇ! — دەپلا كۈلۈپ بېسىپ قوپاتتى.

ئۇستاملار ھاسان بۆرە توفرىسىدا ھاسان — ياش ۋاقتىدا نۇرغۇن كىچىكلەرنى كەچكەن، دۇس يېرىدە دۇس پادىشاھنىمۇ تەسكىيەر بولغان دېمىشەتتى. بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلار ئۆتكەن بۇ ئادەمنىڭ كۆرگەنلىرى كۆپ، ئاڭلىغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۇلاراق

تارىخىي ناخشىلارنى ئېيتاتتى.

ئاتالمىسىز ھالى يامان،
قەيپىنىم زامانىدا
بىر مەھەللىدە بىر قازان
زالىملار زامانىدا...

مۇنداق چاغلاردا موزدۇزخاندىكىلەر:
— ھاي ھاسىنىكا، ئۆلمە! — دەپ ۋارقىرىشىپ كېتەتتى.
— ھەي ئۆكىلىرىم، سىلەر ئۇقبائىسىلەر، — دەيتتى
ھاسان ئۇستا، — بىلىسەڭلار ھەر بىر ناخشىنىڭ ئۆزى
بىر تارىخ. ئاتا - بوۋىمىز ئىلمىنى ئىلى قىلغۇچە ئاز جاپا
تارتتى دەمىسلەر؟ مانا مۇشۇ ھوسۇل ① ناخشىسىنىڭ
كېلىپ چىقىشىنى ئېيتساق: بۇرۇن مانجۇ پادىشاھ ۋاقتىدا
ئىلىدا ھەر يۈز ئۆيلۈكنى بىر يېزا قىلىپ، بىر ئائىلىگە
تۆت خوتىن، بىر يېزىغا يۈز خە ھوسۇل تاپشۇرۇشنى يۈك
لىگەنىكەن. يېزىلار ۋەيران بولۇپ، ۋابا كېسىلى تارقى
لىپ ئادەملەر ئازلاپ كەتسىمۇ، ھەر يېزىدىن شۇ بەلگە
لەنگەناشنى ئېلىۋېرىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقان
ئاشنىڭ باش - بۇرىنىنى ساغخا ئېلىپ كىرسە شارىچى،
ھەلۈمرچى، تارازىچىلىرى ساختا قىلىپ تۆت خوغا مۆلچەرلەپ
ئەكىرىگەن ئاشلىقى ئىككى خوغىمۇ چىقىش قىلمايدىكەن.
شۇنداق قىلىپ ئالتە ئاي ياز جاپا چەككەن بىچارە دېھقان
ئاخىرىدا قۇرۇق ئارا - گۈرچەكنى قۇچاقلاپلا قالدىكەن.

① ھوسۇل — دېھقانچىلىق بەجى.

ئاخشىنى ياقاز چاغدا
سالىلى كىگىز قېنى؟
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى،
زالىملارنىڭ قىلغىنى.

دېگەن ناخشىلارنى ئاشۇ ئادەملەر زۇلۇم جانغا پاققاندا
ئېيتقان. - دە!

— سادىر كاملار شۇڭا قوزغىلىپ چىققان دېگەنە ھاسىنىكا؟
— ھەبىبەللى. توغرا ئېيتتىڭ. ھۆكۈمەتنىڭ ھېلىقى
ئۆي بېشىدىن ئالدىغان تۆت خۇ ھوسۇلى كېيىن سەككىز
خۇغا، سەككىز خۇدىن ئون ئالتە خۇغا، ئون ئالتە خۇدىن
بىراقلا ئوتتۇز ئىككى خۇغا يېتىپ بارغانىكەن. بېرەي
دېسە دېھقاننىڭ بەرگۈدەك ئېشى يوق. بەرمىسە بېشى
كېتىدۇ.

ئالۋاڭ - ھوسۇلۇم تولا،
قۇياي دېسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قۇيسىمام
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

دېگەندەك ئىش بولغاندىن كېيىن، ئاتىسى سادىر پالۋاندىك
ئەزىمەتلەر قوزغىلىپ چىققانىكەن. ئايىھاي، ئۇ چاغلاردا
قالتىس جەڭلەر بولغان دەيدۇ!...

شۇنىڭ بىلەن ھاسان بۆرە سادىر پالۋان ناخشىلىرى
نى ئېيتىپ، ئۆز زامانىسىدىكى پالۋانلارنىڭ زالملارغا قان
داق ئېتىغانلىقىنى ھېكايە قىلاتتى.

— ھە، ئۇ قوزغىلاڭلىرىڭنىڭ ئاخىرى قانداق بولدى. ھاسان؟ — دەپ سورىدى ياشتا چوڭراق بىر ئۇستا.
— قانداق بولاتتى. پۇقرا قولغا تىغ ئالسا، پادىشاھقا پادىشاھ چاپان ياپىدىغان گەپ ئىكەن. مانجۇ پادىشاھ بىلەن رۇس پادىشاھى گەپنى بىر قىلىپ پالۋانلارنىڭ قان ئاققۇزۇپ قۇرغىلىن ھۆكۈمەتلىرىنى ئۇچۇقتۇرۇۋەتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە رۇس پادىشاھى ئىلىنىڭ بىر تالاي يېرىنى بۆلۈپ چېگرىسى ئىچىگە كىرگۈزۈۋالدى. نۇرغۇن دېھقاننى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ چىقىپ كەتتى. شۇ كۆچمەنلەرگە ۋېلىباي باش بولغانىكەن.

ۋېلىباينى باي دەيدۇ.
باي قىلىش خۇدا قىلغان.
ئاتمىش مىڭ تارانچىنى
ئىلىدىن جۇدا قىلغان.

مانا بۇ ناخشىلار شۇ چاغدا چىققان. شۇ چاغدىكى كۆچمەنلەرنىڭ كۆرگەن كۈلىمىنى ئۇلار ئېيتقان مانا مۇنۇ ناخشىلاردىن بىلىسەڭلار بولىدۇ.

ئىلىدىن كۆچۈپ چىقىپ
ياپىۋالغان قىزىلدۇق.
تۇغۇلۇپ تۆسكەن يۇرتلاردىن
ئۆلمەي تىرىك تايىرىلدۇق.
ئورۇس مارۇسى دەيدۇ.
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.

كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن...

— ۋاڭ خولۇ دېگەن نېمە بىلەمسىنەر؟ — دەپ سو-
ردى بىر كۈنى ھاسان ئۇستا موزدۇزلارغا قاراپ.
— ۋاڭ خولۇ دېگەن شۇ بىر شەڭگەن، دارىننىڭ
تەددۇر؟ — دېدى ئابدۇۋەلى.
— ناھاي؟ — دەپ كۈلۈپ كەتتى ھاسان ئۇستا، —
مانا ئابدۇۋەلى سەن تېخى بالا جۇمۇ.

ياز بولسا قىلۇر غەمكىن،
ۋاڭ خولۇنىڭ ئالۋىشى.
ھاشارلارغا باش بولغان
زالىملارنىڭ ياسى

دېگەن ناخشىنى ئاڭلىغانىمۇ سەن؟ ھە، ۋاڭ خولۇ
دېگەنمۇ خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن بىر ئالۋاڭ. بىر زامان
لاردا ئىلىنىڭ جاڭجۇنى كوناكۈرەدە تۇرىدىكەن. خۇدانىڭ
غەزىپى ئۇتقانمۇ، دەريا سۈيى شۇ كۈرە ئەرەپكە يېتىپ،
دولقۇنلاپ تۇرغان سۇ ياردى يىلىمۇ يىل گۈمۈرۈلۈپ، يار-
نىڭ ئۈستىدىكى كۈرە سېپىلىغا يېقىنلاپ قاپتۇ. بەگلەر سۈنى
قاچۇرۇش ئۈچۈن ھەر يىلى سەھرا خەلقىگە شاخ پىخال
ھاشار سېلىپ سۈنى تورايىدىكەن. بۇ يەردە ھەر يىلى باھار-
دىن كۈزگىچە ئىككى مىڭغا يېقىپ ھاشارچىلار ئىشلەيدىكەن.
قانچە بىچارىلەر ھالىدىن كېتىپ بېلىقلارغا يەم بولىدىكەن.

دەريانىڭ سۈيى تاشىما،
 چوڭ كۆرەننى سوقماقچى،
 ئەقىلىمىز، نادان بەگلىرى
 ھاشار-بىلەن توسماقچى،
 دەريانىڭ سۈيى تاشىما،
 قۇمىنى ئاتلىمىش تاشلايدۇ،
 بۇ ھالىنى كۆرۈپ ھاشار،
 ئېمىر خۇداغا يىغلايدۇ.

مانا بۇ ناخشىلارنى شۇ چاغدىكى ھاشارلار قان - قان
 يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتقان، ھەي، ئىلى دېھقانلىرىنىڭ تارتى
 قان كۈنلىرىنى سۆزلەپسۇ تۈگەتكىلى بولمايدۇ - دە!...
 ناخشا دېگەن يۈرەكنىڭ سۆزى، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ھەممە
 دەيدىغان گەپ، قاينۇ - ھەسرەتلىرىنى ئاشۇ ناخشىلارغا
 بۇتۇۋەتكەن!

ناخشىلار توغرىسىدىكى بۇ گەپلەر ئابدۇۋەلىنىڭ خەلق
 ناخشىلىرىنى ئۆگىتىش ئىشتىياقىغا شېخىمۇ ئوت ياقاتتى.

ئابدۇۋەلى ھازىر مۇستەقىل ئىش تىكىپ، قىلغان ئى
 شىغا قاراپ ھەق ئالىدىغان بولغانلىقتىن، شاگىرت-ۋاقىتقا
 قارىغاندا خېلى ئەرگىن ئىدى، دەم ئېلىش كۈنلىرى پاكى
 ئىشتىن چۈشكەن چاغلاردا ئۇستاملار بىلەن بىللە خالىغان
 يەرگە بارالايتتى. مۇزدۇزلارنىڭ مېجەزمۇ بىر - بىرىگە
 ئوخشاشمايتتى؛ بەزىلىرى ئىشتىن چۈشۈپ، چاپىنىنى قولتۇ-

قۇغا قىسىپ قاۋاقخانلارغا بېرىپ تۆت سەر - يېرىم چىلىق
فېتىۋېلىپ ھاردۇقنى چىقىرىشنى ياخشى كۆرەتتى. بەزىلىرى
ئاز - تولا نەشە تارتىشاتتى.

ئەينى يىللاردا نەشە، ئەپيۇن دېگەنلەر بازاردا ئاش-
كارا سېتىلاتتى. تاكى 1934 - يىلى «ئاپرىل ئۆزگىرىشى» گە
كەلگۈچە قىمارخانلار، نەشە تارتىدىغان مەيدانلار ئو-
چۇق تىجارەت قىلىپ كەلگەنىدى. تېرەكمىزارنىڭ ئالدىدىكى
مەيدانغا ئەڭ كونا مەيدانلاردىن ھېسابلىناتتى. تا-
قىچىلىق مەدەللىنىشنىڭ ئارقىسىدىكى ئۈستەڭ بويغا «ئىلەك
پۇچۇقنىڭ مەيدانخانىسى» دەيدىغان بىر چوڭ تاماكا سو-
رۇنى ئېچىلغانىدى. قارىدۆڭ ئاقسۇ مەسچىتى يېنىدىكى
«ئاشىق ئاتام» دېگەن كىشى ئاچقان مەيدانغا شەھەر
بويىچە ئەڭ ئاۋات مەيدانلاردىن ئىدى. ئاشىق ئاتام —
ساقاللىرى مەيدىسىدە پەلپۇلۇپ تۇرىدىغان، كېلىشكەن نا-
دەم ئىدى، ئۇنىڭ مەيدانخانىسىدا سازچىلارنى كۆپ بولاتتى.
ئابدۇۋەلى بەزىدە ئۇستاملارغا ئەگىشىپ بۇ يەرگە سازنىڭ
شاش ئۈچۈن چىقىپ قالاتتى. ئېغىر ئەمگەكتىن ھالىسىزغان.
ئىچى پۇشقان ئادەملەر بۇ يەرگە ساز تىكشاپ، تاماكا
تارتىپ پەيزە سۈرۈپ، دۇنيانىڭ غەم - قۇسسسىدىن بىردەم
بولسىمۇ ئېرى بولۇش ئۈچۈن يىغىلىشاتتى. ئادەتتە بۇ
مەيدانغا كىرگەنلەر چايىنىڭ بۇلىغا بىر چىلىم تاماكا-
نىڭ پۇلىنىمۇ قوشۇپ تۆلەپ سورۇنغا بېرىپ ئولتۇراتتى.
سورۇندا سازچىلار ساز قىلىشاتتى، قاپاق چىلىم كىشىلەر
ئولتۇرىسىدا قولدىن - قولغا ئۆتۈپ ئوخشىماي ئايلىنىپ
تۇراتتى.

يەنە بەزى ئۇستاملارنىڭ كەيپ - ساپا بىلەن خۇشى

يوق ئىدى. - ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەر جۈمە كۈنى خانىقادىن قالمىدىغان سۈپچىلەردىن ئىدى. ئابدۇۋەلىمۇ بۇنىڭدا ئۆزىگە ئوخشاشلا ئۇلارغا ئەگىشىپ خانىقالارغا بېرىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئەينى يىللاردا تېرەكمازار، شەھەرئىچى، سۈدەرۋازا قاتارلىق ئورۇنلاردا خانىقالار بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرەكمازار خانىقاسى چوڭ خانىقا ھېسابلىناتتى. ھەر جۈمە كۈنى بۇ خانىقالارنىڭ داش قازانلىرىغا ئۇنلاپ مالنىڭ گۆشى تاشلىناتتى. ئىسلامىيەت سۈپى - ئىشان، ھاپىزلار قىزغىن زىكرى - سۆھبەت ئېلىپ باراتتى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلىدا تەسەۋۋۇپچىلىق دەسلەپتە ئارانئۆستەڭ ھېزىنىدىكى «خەلپەلەر مەھەللىسى»دىن باشلاپ ئەۋج ئالغانىكەن. گەرچە بۇ ھېزىدىكى پائالىيەت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭغا يەنە خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتدە ئارقىلىشىپ كەتكەنىدى. بىز زامانلاردا، ئالتە شەھەردىن ئىلىغا، كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەر ئىچىدە ئىسىن نەغمىچى دېگەن بىر ئۇستا سازەندە بولغانىكەن. ئۇ تولاراق خانىقا-لاردا نەغمە قىلىش بىلەن شۆھرەت تاپقاننىكەن. بۇ ھەقتە شۇ چاغدىكى يازما ماتېرىياللاردا: «بۇل چاغدا ئىسىن نەغمىچى دەپ بىر نەغمىچى بار ئىدى. ئۇ ھەممە نەغمىلەرنى تامامەن يەتكۈزگەن ئادەم ئىدى. راۋاب، قالۇن، ساتار، تەمبۇر، داپلارنى ساداغا كەلتۈرۈپ، ئۆزىگە مۇشاۋىزەك، ئوشاق، چەبىيلىك دېگەن مۇقاملارنى مۇسقى ئاۋازلىرى بىرلەن ئىختىرا قىلىپ، شېكەر زاپاتلىرى بىرلەن غەزەلنى ئاۋازلارنى ئوقۇتۇپ، ساماغا چۈشۈپ، بىرقانچە سۆيىلەر ھوشىدىن كېتىپ، بۇ نەغمىلەردىن پەيزى پەتۋەھاتلار بولۇشۇپ، يىغا - زارە، دۇئا - قەلەپلەر بولۇر ئىدىلەر...» دەپ يېزىلغان. ئىسىن

نەغمىچى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ زامانىدىشى
موللا روزى نەغمىچى سۆھبەتكە قاتنىشىپ، زىكرى - سۆھ-
بەتنىڭ ئىمىن نەغمىچى زامانىدىكى ھەشەشتىنى يەنە بىر
مەزگىل ساقلاپ قالغانىكەن...

ئەمدىلىكتە، خانىقالاردا نەغمە - ناۋا قىلىدىغان ئىش
لار بولمىسىمۇ، ھاپىزىلار قۇلۇچا ئەخمەت، مەشرەپ، ناۋا-
يى، قۇزۇلى، لىۋتېي، نىزامىدىن ناخۇنىۋم، ئوخشاش شائىر-
لارنىڭ ھەقىقەتكە، ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسىغا، ئۆلۈمنىڭ مۇ-
قەددەرلىكىگە پېتىشلىغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ، كىشىگە چوڭ-
قۇر بەدىئىي تەسىرات بېرەتتى؛ ئاڭلىغۇچىلارنى ھاياتنىڭ
سىرى ئۈستىدە ئويلىنىشلارغا سالاتتى. ئەنە شۇنداق ھا-
پىزىلار ئىچىدە يەركەنتتىن ئۆتكەن ئەھمىدىن ھاپىز، ھەرەم
باغلىق ئابىزار خەلبە، شەھەر ئىچىنىڭ ئەخمەت ھاپىز،
تېرەكمازارلىق غولام ھاپىزىلار ناۋازىنىڭ يىزارلىقى، غە-
زەللەرگە توشۇقلۇقى بىلەن، سۆھرەتلىك ئىدى، ئابدۇۋەلى
بۇ ھاپىزىلار ئوقۇغان غەزەللەرنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرە، ئۇ-
لارنىڭ ئاھاڭىدىن ناھايتى ھۇزۇر ئالاتتى... ھاپىزىلار
سۆھبىتىدىن كېيىن، زىكرى سوقۇش قىلىپ، سوپىلار ھۇ-
تارتىشىپ، مۈڭگۈلەك دائىرە ھاسىل قىلىپ ساغا سالاتتى.
مۇنداق چاغدا ئابدۇۋەلىگە ئادەملەر بىلەن تەڭ خانىقانىڭ
ئۆزىمۇ يىراقراق ئاتقاندىك بىلىنەتتى، كىمبۇر بىرلىرى جاۋغىچىدا
كۆپۈكلەر قاينىغان ھالدا چىرقىرايتتى، بەزى سوپىلار ھو-
شنى يوقىتىپ يىقىلىپ قالاتتى. بۇ يەردە دىن، ئەدەبىيات،
ناخشا - ئۇسۇلنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ھاسىل بولغان ئاچا-
يىپ بىر مەنزىرىنى كۆرگىلى بولاتتى... ئەنە شۇنداق تەل-
قىدىن كېيىن خانىقا تۇمىچىغا ئېغىز تېگىشمۇ كۆڭۈللۈك
ئىش ئىدى.

ئابدۇۋەلى ئىش تىكىدىغان دۇكانغا دەئدەرۋازنىڭ
تالدىدىكى «كونا گىر بازىرى» يېقىن ئىدى. كاسپىلار سودا -
سېتىق ئۇچۇن كۆپرەك مۇشۇ بازارغا يۈكۈرەيتتى. بۇ قايىناق
بازارنىڭ ئىچى ئۆزى بىر ئالامەت دۇنيا ئىدى. بۇ يەردە
قاتار كەتكەن سودا دۇكانلىرى، چاپخانىلار، داڭلىق ئاش-
خانا، مانتىپەرخانىلار، ئاشلىق - ئۇن بازىرى، داڭپۇزۇل
ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باج ئىدارىلىرىگىچە بار ئىدى. ساتىراشلار
بىر جەتتىكى ئۈستى يېپىق لەمپە ئاستىدىن ئورۇن ئالغانىدى.
ھەر بىرى ئۆزىنىڭ ئىزدۈلىدىكى تامغا خېرىدار يۈزىنى
يېقىپ قارىمىغۇچە ئۆزىنى تونۇيالمايدىغان خىرە ئەينەكتىن
بىردىن ئېسىپ، كىچىككىنە تاختاي ئۈستىگە ئۈستۈرۈپ - بىر
لەيلەرنى تىزىشۋېتەتتى. غىچىلداپ تۇرىدىغان كونا ئورۇن-
دۇقتا مايلىشىپ پارقىراپ كەتكەن كاپلىمغۇچىلىرى ساڭگىلاپ
تۇرغان بولاتتى. بۇ ساتىراشلار ئىچىدە ئاجايىپ گەپچى
ئادەملەر بار ئىدى، يۇمشاپ كەتكەن ئالغانلىرى بىلەن
بېشىڭىزنى سىلىق ئۇۋىلاپ، ئاجايىپ - غارايىپ چۆچەكلەر
بىلەن سىزنى ئۇغلىتىپلا قوياتتى. بەزىلىرى تىرناقلىرىنى
ئېلىپ، قۇلاق - بۇرۇننىڭ ئىچىگىچە يەدەز قىلاتتى. بۇ
ساتىراشلارنىڭ ئىچىدە يەنە ھەر ھەپتىنىڭ مەلۇم بىر كۈن
ئىدە بايلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، خېنىملارنىڭ قېشىنى تېرىپ،
غوجاملارنىڭ پۇت - قوللىرىنى تۇتۇپ، غوللىرىنى ئۇۋىلاپ
قوبىدىغانلىرىمۇ ئۇچرايتتى. يەنە بەزىلىرىنىڭ ھۇنرى يۈ-
غان ئامبۇر بىلەن كېسەلنى ۋاي - داتقا سېلىپ چىش
تارتقۇچە يېتىپ باراتتى.

گىر بازىرىنىڭ ئارقىسىدىكى تاقچىلىق كۆچىسىدىن

بولغا - بازغانلارنىڭ گۈمبۇزلىرىگەن ئىساۋىزى كېلەتتى. بۇ يەردە قاۋۇل تۆمۈرچىلەر ھەرقانچە شاش ئاتلارنىمۇ ھەش - پەش دېگۈچە دارغا تارتىپ تاقىلاپ بولاتتى. گىر بازىرىدىن تاقىچىلىققا ئۆتمىدىغان تار كوچىلارنىڭ بىرىدە قىمار مەيدانلىرى بار ئىدى. مۇنداق قىمارخانلار «چەنخۇ» دەپمۇ ئاتىلاتتى. چەنخۇ ئىككىلىرى قىمارۋازلاردىن كىرىم قىلىپ، ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇراتتى. ھەر بىر قىمارخانلارنىڭ يەنە بىر - ئىككىدىن كاڭكۇڭلىرى بولاتتى. ئادەتتە ئۇلار قىمارۋازلارنىڭ بىر - بىرىنى بوزەك قىلىپ كېتىشىنى نازارەت قىلىپ، قىمارخانلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ ئۇنىڭ بەددىلىگە چوتار ئېلىپ جان باقاتتى.

كۆرۈلۈپ تۇرغان بۇ بازاردا كىمنىڭ باي، كىمنىڭ گاداي، كىمنىڭ پۇقرا، كىمنىڭ ئەمەلدار، كىمنىڭ شەھەر - لىك، كىمنىڭ سەھرايلىقىنى كىيىم - كېچەكلىرىگە قاراپلا پەرق ئەتكىلى بولاتتى. شەھەرگە كىرگەن دېھقانلار بېشىغا ئاق مالىخاي، ئۇچىسىغا بېقىمىدىن ئېتىلىدىغان كۆڭلەك كىيىپ، بەلباغ باغلاپ يۈرەتتى؛ ئۆتۈك كىيىملىرى شالۋۇر - نىڭ پۇشقىقىنى ئۆتۈكىنىڭ قونچىغا تىقىۋالاتتى، چوقاي ياكى بوپۇش كىيىملىرى گۈچەي ئۇرايتتى. يانلىرىغا چەندازا ئېسىشاتتى. شەھەرلىكلەر بېشىغا گۈللۈك ياكى گۈلسىز مانچىستىر دوپپا، ئۇچىسىغا تۇجۇركا - شالۋۇر، ياقىلىق پەشەت چاپانلارنى كىيىشەتتى؛ ياشانغانلار ياقىسىز پەرىجە، ئاغلىق ئىشتانلارنى كىيەتتى. جەنۇبتىن چىققان كىشىلەرنى ئىچىگە كىيگەن ئاق يەكتەكلىرىدىن ئاجرىتىشقا بولاتتى. سودىگەرلەر بېلىگە دۇردۇن بەلباغلارنى باغلايتتى. ئىمام - مەزىن، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر چاققان سەلىملىرىنى يۆ-

گەيتتى. ئۆلىماخۇنۇم، قازى مۇپتىلارنىڭ سەللىسى ھەر-
 تۇپىسىگە قاراپ بىر - بىرىدىن يوغان بولاتتى.
 ئابدۇۋەلى قولى ئىشتىن يوش بولسىلا بۇ قايناق
 بازارنى ئارىلاشنى، ئۇستاملار بىلەن بىللە بېرىپ كوناگەر
 ئىچىدىكى چايخانىلاردا ساز تىگشاپ ئولتۇرۇپ چاي ئى-
 چىشنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ھەر بىر چايخانىلارنىڭ
 شۇ چايخانىنى ئاۋات قىلىپ تۇرىدىغان ئۆز سازەندىلىرى.
 قىزىقچىلىرى بولاتتى. قاينۇقلۇق ① ئىسكەندەر شاپىم دېگەن
 كىشى ئەنە شۇنداق چايخانا بىزمىچىلىرىدىن ئىدى. ئىم-
 كەندەر شاپىم ئېگىز بويۇقلۇق، ئاق يۈزلۈك، ساقاللىق ئا-
 دەم ئىدى، دۇتار چالاتتى، كونا ناخشىلارنى سەھرا قائىدىسى
 بويىچە يېقىملىق ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئۆزى ئىجاد قىلغان
 «يەللەللى شاپىگۈل، يىرەللى شاپىگۈل» دېگەن ناخشىلىرى
 بار ئىدى. ئابدۇۋەلنىڭ ئېسىدە قېلىشچە، بۇ ئادەم ئېيتىپ
 يۈرىدىغان يەنە بىر ناخشا:

شاھىم - شاھىم، ھوي - ھوي،
 شاھىم - شاھىم، ھوي - ھوي،
 ھەر قەدىمىگەدە بەش سۈلكىۋاي،
 چېچەندە خانىم، ھوي - ھوي...

دېگەن مىسرالار بار ئىدى.
 شۇ يىللاردا مۇشۇ بازاردا پەيدا بولۇپ قالغان بىر
 راۋابچى بالا ئابدۇۋەلنىڭ ئېسىدىن زادى چىقمايدۇ. بۇ
 بالا قەشقەردىن چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەن

① قاينۇق - ئىلى يېزىلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى.

لىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. بازاردىكى ھەممىسى ئۇنى «شاكىچىك» دەپلا چاقىراتتى. شاكىچىك قاراقاش، ئاق يۈز-
لۈك كەلگەن چىرايلىق بالا ئىدى. بېلىگە رومال باغلاپ،
بېشىغا بادام دوپپا كىيىپ، پاكىز يۈرەتتى. ئادەتتىكى كۆپ
مەردە ئۇ قارىدۆڭ تەرەپتىكى مۇساپىرلار مەھەللىلىرىنىڭ
بىرىدە يېتىپ - قوپاتتى، بەزىدە بازار ئىچىدىكى چايخا-
نىلاردىمۇ قونۇپ قالاتتى. كۈندۈزلىرى بازاردا قوشاق
قېتىپ راۋاب چېلىپ كۈنىنى ئالاتتى. كىچىكلىكىگە قارىسا
ئۇ راۋابنى ناھايىتى چىرايلىق چالاتتى، شۇڭا بازاردا
ھەممە كىشىنىڭ دېگۈدەك ئۇنىڭ زوقى كېلەتتى. شاكىچىك
سېمىت ئوچى توغرىسىدىكى قوشاقلارغا ئۇستا ئىدى. كېيىن
ئۇ ئىلىنىڭ بازىرىدىكى ئىشلار توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن قو-
شاقلارنى قوشقانىدى. شاكىچىك ئىلىدىكى مەشھۇر باي ھۈ-
سەنباياھىمنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ مۇنداق قوشاقلارنى
توقۇغان:

ئاق قۇشقاچ ئاراسىدا
قارا قۇشقاچقا كۆز تەگدى،
قەشقەرلىكنىڭ قىچىدە
باي ھاجىغا كۆز تەگدى.

يىغلىمىسىلا ساۋۇتخان، يىغلىمىسىلا ئابلىزخان ①،
ئەسلى تەقدىر شۇنداق تۇر، تەقدىر ئىلاھ شۇنداق تۇر.
ئاسماندا يۇلتۇز تولا
بىر - بىرىگە ئوخشامدۇ؟

① ئابلىزخان، ساۋۇتخان (ساۋۇت شەپەتى) - ھۈسەنباياھىمنىڭ

توقۇلىمى.

ئىلىخودا ياي تولا،
باي ھاجىمغا ئوخشامدۇ؟
يىغلىمىسىلا ساۋۇتخان، يىغلىمىسىلا ئابلىزخان،
ئەسلى ئەقىدىر شۇنداق تۇر، ئەقىدىر خۇدا ھۇنداق تۇر...

شاكىچىك بۇ قوشاقلارنى راۋاب بىلەن ئېيتىپ،
ھۈسەنباي ھاجىمنىڭ ئۆيلىرى، بازار ئىچىدىكى دۇكانلىرى
ئالدىنچە بېرىپ ئۇرغۇن سوۋغاتلارنى ئالغانىكەن...
بۇ يىللاردا ئابدۇۋەلى يىگىرمە ياشتىن ھالقىپ ئا-
زا ياشلىق قۇرامغا يەتكەنىدى. ياخشى - يامان، سېمىز -
ئۇرۇق، باي ۋە گاداي ئوخشاش خىلمۇ خىل ئادەملەر
بىلەن تولغان ئەنە شۇ شەھەر بازارلىرىدىكى رەڭگارەڭ
توپرازلار كەلگۈسى سەھنە تەرتىپىنىڭ خاتىرىسىگە ئورنى-
شىپ تاراتتى. دەلدەڭشىپ كېتىۋاتقان ھەستەلەرنىڭ ئېيتقان
ناخشىلىرى، گىدەيەن بايۋەچچىلەرنىڭ ئاتقان بولغىرى،
بازارغا ئوت - سامان ئەكىرىپ پۇل قىلالماي ئولتۇرغان
دېھقاننىڭ ھەسرەتلىك چىرايى، ئەسكى ئامغا يۆلىنىپ ئول-
تۇرۇپ خىيالدا ئەرەشكە چىقىپ كېتىۋاتقان چېكەرەننىڭ
شېرىن ئارزۇسى، قىلىمىز تارلىرىدىن ئاجايىپ سادالارنى
يادىتىدىغان سەنئەتكارلارنىڭ ئامرات تۈرمۈشى... ئابدۇ-
ۋەلىنى چوڭقۇر ئويلىنىشلارغا سالاتتى.

بىر كۈنى ھاسان ئۇستا ئىش ئىككىپ ئولتۇرۇپ ئابدۇ-
ۋەلىگە:

— ئابدۇۋەلى، ئەمدى سەن يىگىت بولۇپ قالدىڭ.
بىكار ۋاقىتتا كۆرگەنلا يەردە لەلەڭشىپ يۈرمەي مەشرەپ
ئەھلىگە قېتىلساڭ بولىدۇ. خەلقنى «بالاڭنى مەكتەپكە بەر،
يولغا مەشرەپكە...» دېگەن گەپ بار. ئۇ يەردە ئەدەب-
ئەخلاق، قائىدە - يوسۇن ئۆگىنىسەن، — دېدى.
— تازا بەلەن گەپ بولدى، — دېيىشتى يەنە بىر-
نەچچە ئۇستاملار.

— مەنچۇ خېلىدىن بېرى شۇنداق قىلىۋاتىمەن، دەپ
ئويلاپ يۈرەتتىم. — دېدى ئابدۇۋەلى، — لېكىن، ئوتتۇز
ئوغۇلغا قېتىلىشنىڭ قانداق رەسمىيەتلىرى بارلىقىنى بىل-
مەيدىكەنمەن.

— بۇ ئوغاي، — دېيىشتى ئۇلار، — ھاسىنىكام ئۆزى
ساڭا ئاتا بولۇپ بۇداقنى مەشرەپكە باشلاپ بارىدۇ. «كۆپ-
چىلىك، بالىمىز ئابدۇۋەلى ئوتتۇز ئوغۇلغا قېتىلىپ تەلىم
گالسە» دەپ سېنى تونۇشتۇرىدۇ. يىگىت بېشى بولىدۇ،
دەپ ساڭا مەشرەپ قائىدىسى، دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنىڭ
توغرىسىدا ئازراق تەلىم بېرىدۇ، شۇ.

ئابدۇۋەلى خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولدى، مۇنداق
مەشرەپلەر قىش كۈنلىرى ئۆي ئۆيلەردە، ياز - باھار
مەزگىللىرىدە تاللىق، دەريا بويى، چىرىغداڭ، لەڭزىپىشنىڭ
پۇقرىسىدىكى ئۆگەنلەر ئەتراپىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ يەر-
لەرنىڭ مەنزىرىسى بىر - بىرىدىن كۆركەم ئىدى. ئۆزۈك
پىششىق مەزگىلىدە جىللىيۇزى، تۇرپان يۇزى، چۆلۇقايلىرىدا
كۆرۈك سەيلىسى بولاتتى. بۇ تاماشىلارنىڭ ھەممىسى نەپ-
مە - ناۋاسىز ئۆتمەيتتى. شەھەرنىڭ تىنچلىقىدا تار دۇكاندا
مۈكچىيىپ ئولتۇرۇپ چارچىغان كاسىپلارغا بۇ سەيلىلەر

تولىۋۇر ھۇزۇر بېغىشلايتتى.

ھاسان بۆرە توغرا ئېيتقاندى. ئابدۇۋەلى مەشرەپ ئەھلىگە قېتىلىپ ئۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەندى. ئاجايىپ ساز ئۈستىلىرىدىن، داڭلىق ناخشىچىلارنى ئۇچراتتى. ئۇ ئۆزى دېمەتلىكلەر بىلەن بىر سورۇندا بولۇپ قالغاندا ساز-چىلارنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ناخشاغا ياندىشاتتى. كۆپ ئۆت-مەيلا ئۇ ئاۋازنىڭ ياخشىلىقى بىلەن كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى. پات - پات ئۇنىڭ قۇلىقىغا «ئاۋۇ ئابدۇۋەلى دېگەن موزدۇزمۇ ناخشىنى پامان ئەمەس ئېيىدىكەن - ھە!» دېگەن گەپلەر چۈشۈپ قالاتتى. ئۇستا چالغۇچى، ناخشىچىلار بار سورۇنلارغا داخىل بولۇپ قالغاندا ئۇ پۈتۈن زېمىننى بىلەن تىگىشايىتتى. ياخشى ئېيتىلغان ناخشىلارنى ئاڭلىغاندا گۇرۇنغىچە ھاياجىنىنى باسالمايتتى. مۇنداق تەسىر قىلغان ئاھاڭلار ئۇنىڭ ئېسىدىمۇ ئوڭاي قالاتتى. بۇنداق ھەسرەتلەردىن قايتقان كېچىلىرى ئۇ ئولتۇرۇشتىكى ئىلھامنىڭ تەسىرى بىلەن مەھەللىسىگىمۇ ناخشا ئېيتىپ كىرىپ كېلەتتى...

ئونىنچى باب

ئۇنىۋېرسال ئۇستازلار

شۇ كەمنىڭ چوڭ سورۇنلىرىدا ئەڭ ھۈرمەتكە ئىگە كىشى ھاسان تەمبۇر ئىدى. ھاسان تەمبۇر شەھەر ئىچى-لىك ئادەم ئىدى، تۆمۈر - تەرسەك ئېلىپ سېتىپ جاھاندارچىلىق قىلاتتى. ئۇ دۇتار - تەمبۇرنى ناھايىتى چىرايلىق

چالاقنى، ئىلى ئاخشىملىرىنى ئېيتىشتا ھەممىدىن ئۈستۈن قۇراتتى.

ئۇ چاغلاردا سازەندىلەرنىڭ كىرىمى ئاساسەن ئۆلۈم ئېلىشتىن كېلەتتى. ئادەتتە، قىيىن - تۆكۈن ياكى مەشرەپلەرنىڭ ئاخىرى قىزىق بىر ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشاتتى. ساھىبخان بىز پەتنۇسقا رەخت، پۇللارنى قويۇپ، ئۇسسۇلچىنىڭ بېشىدىن ئۆتۈپ، سازەندىلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويماقتى. ئاندىن سورۇندا ئولتۇرغانلارمۇ ئاتىخىنىنى چىقىرىپ ئۇسسۇلچىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ پەتنۇسقا تاشلايتتى. بەزىلەر پۇللارنى ئۇسسۇلچىلارنىڭ دوپپىسىغا قىستۇرۇپمۇ قويماقتى. ئاخىرىدا يىڭىت بېشى پەتنۇسقا چۈشكەن پۇللارنى رەتلەپ، سازچىلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ تەقسىملەپ، قايتقاندا ئۇلارنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قويماقتى. سورۇنلاردا ئوۋۇم ئالمايدىغان بىر دىنىمىز سازچى ھاسان تەمبۇر ئىدى.

بەزى كەڭتاشا سورۇنلاردا ھاسان تەمبۇرمۇ ھا- سان بۆرىگە ئوخشاش ئاخشىملىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىش تا- رىخى ھەققىدە قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ قالاتتى. بىر قېتىم ئۇ پۈچۈنخېنىم توغرىسىدا مۇنداق دېدى:

پۈچۈنخېنىم ناھايىتى كېلىشكەن ئايال ئىكەن. دادىسى نۇرزا ئىبەگى ھايات ۋاقتىدا ئوردىغا ئۆلىمالارنى چاقىرىپ تىپ ئۇنى ئوقۇتقان، كلاسنىڭ سازلارنى ئۆگەتكەنىكەن. كېيىن ئاغىسى خالزات بۇ قىزنى قۇمۇل ئوردىسىغا نىكاھلاپ بېرىۋېتىدىكەن. قۇمۇل بىلەن ئىلىنىڭ ئارىلىقى يىراق بولغاچقىمىكەن، يىڭىت ئۆزى كەلمەي، يېشىدىكى خەنجەر دىنى مۇۋەتتىپ، نىكاھ شۇ خەنجەرگە ئوقۇلغانىكەن. پۈچۈنخېنىمنىڭ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ قۇمۇلغا ياتلىق بولۇشقا

مەيلى يوق ئىكەن، ئىلىدىن ئۆزىتىلغاندا ئۇ ھەسرەت چېكىپ:

خالىرات تاغام چىقىپ ھەنسەپ تەختىگە،
تۇتۇپ بەردى مېنى قۇمۇللۇق پەختىگە،
تاغام مېنى قۇتۇپ بەردى پاتقاق ۋاقتىدا،
ئاتام بولسا بېرەر ئىدى باھار ۋاقتىدا،
تاغام مېنى قۇتۇپ بېرىپ يامبۇ تاپامدۇ،
قۇمۇل ياقىنا ئۆلۈپ كەتسەم قۇمدىن تاپامدۇ...

دەپ ناخشا ئېيتقان ئىكەن.

قورۇلغا بارغاندىن كېيىن يۈچۈنخان ئۆز يۇرتىنى،
ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئۇنتالماي ناھايىتى ھەسكەن بوپتۇ،
تولا ئويلاپ ئاغرىقچان بولۇپ كېتىپتۇ. شۇ چاغلاردا ئىلىنىڭ
ھارۋىكەشلىرى ئۈرۈمچىگە كىرا يۈك توشۇيدىكەن. ئاتلار ئو-
رۇق، يوللار يىراق. بىچارىلەر:

ھارۋىكەش بولغان باللار
يات يۇرتلاردا پىيادە،
دەڭلىدە تولا يېتىپ،
راسخوتلىرى زىيادە.

بىز ئىلىدىن چىققىلى
ئاي تۈلۈپ يىلدىن ئاشتى،
چاپانى تولا تارتىپ،
يېشىمىز كۆزدىن تاشتى ...

دەپ، مىڭ مۈشەققەتتە ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارسا، مەيسىگە

تۇتۇلۇپ قېلىپ، يەنە قۇمۇلغا ئادەم توشۇشقا مەجبۇرلىنىدۇ.
دىغان ئىشلارمۇ بولۇپ تۇرىدىكەن.

ئۇرۇمچىگە كىرگەندە،
دەڭدە داڭزىغا ئالدى،
سەيسىدە تولا يۇرۇپ،
ھارۋىكەش قەرزىدە قالدى،
توشۇدۇقا توشۇدۇق،
چېرىمىڭنى توشۇدۇق،
چېرىمىڭ دەڭدە يېتىپ،
بىز تالادا ئۇششۇدۇق.

دېگەن بېيىتلار بىكار چىقىمىغان بولسا كېرەك، مۇنداق بىر
چارىلەرنىڭ بەزىلىرى ئات - ئۇلاغلىرىدىن ئايرىلىپ، يۈر-
تىغا قايتىپ كېلەلمەي ۋەيرانە بولۇپ كېتىدىكەن.
بىر قېتىم، ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر بىلەن قۇمۇلغا بې-
رىپ قالغان ئىلى ھارۋىكەشلىرىدىن بىرنەچچىسى مۇسا-
پىرلىق يېتىپ، ئىلىغا قانداق قايتىپ كېتىشنى بىلمەي باش-
لىرى قېتىپ:

ھارۋىنى يانداپ سېتىپ،
قالدى ئۆتۈكنىڭ پاشىسى،
ھارۋىكەشنى قۇرۇتقان
ۋالىيلارنىڭ سەيسىسى،
ھارۋىكەش ھارۋىكەش،
يۈرگەن يېرى دەشتىمۇ دەشت.

ئات - ھارۋىدىن ئايرىلىپ،
كېتەلمەيدۇ جاپاكەش ...

دەپ دەردىنى ناخشا بىلەن چىقىرىپ، قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى-
نىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ قاپتۇ. باغدا شىپاڭدا ياتقان خېنىمنىڭ
قۇلىقىغا بۇ ناخشا ئىشىتىلىپ، بۇرغىغا يۇرتىنىڭ پۇرىقى
پۇرىغاندەك بويىتۇ. دە، چاچراپ قوپۇپ، خىزمەتكارلىرىنى چى-
قىرىپ، ھېلىقى ھارۋىگە شەرىنى چاقىرىپ كىرىپتۇ. «نەدىن
كەلدىڭلار؟ نېمە دەرد - ئەھۋالڭلار بار؟» دەپ سورىسا،
ھېلىقىلار ئەسلى بايتوقاي بىلەن ھىزۋەكتامنىڭ ① دېھقانلى-
رى ئىكەن. ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن پۇچۇنخېنىم ئۇلار-
غا قايتىپ كېتىشكە يېتەرلىك راسخوت بېرىپتۇ. ئۆزىنىڭ ئى-
سمىنى سېغىنغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ:

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ،

قارا مەندە يوق.

قارا مۇخنىڭ قاسراقىدەك

كۇنا مەندە يوق.

قارسام كۆرۈنمەيدۇ.

ئىلىنىڭ تېشى.

ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،

ئايرىلىش دېشى ...

دېگەن بېيىتلار بىلەن «قارا دەيدۇ» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ
بېرىپتۇ. ھېلىقى ھارۋىگە شەرىمۇ ناخشىچى ئادەملەر بولغاچقا

① بايتوقاي، ھىزۋەكتام - قۇلجا يېزىلمىرىنىڭ ئىسمى.

بۇ ناخشىنى بىر ئاڭلاپلا زېھنىگە ئېلىۋېلىپ، ئىلىغا ئەكىلىپ تارقىتىۋەتكەنىكەن...

— پۇچۇرخانىنى شاراپچى خېنىمىنىڭ قىزى ئىدى دېگەن گەپ راستمۇ، ھاسىنىكا؟ — دەپ سورىدى ئادىدا بىرەيلەن.
— توغرا! — دېدى ھاسان تەمبۇر، — پۇچۇرخانىنىڭ ئەسلى ئىسمى قېھرىبانۇم ئىكەن. «پۇچۇن» دېگەن ئۇنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى ئوخشايدۇ، بۇ سۆز — ئۇلۇغ، ئېسىل دېگەن مەنىلەرنى بەرسە كېرەك. پۇچۇرخانىنىڭ ئانىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى سۇمانخان ئىكەن، ئۇنىمۇ داڭلىق ناخشىچى ئايال ئىدى، دېيىشەدۇ. ئاڭلىشىمىزچە «خېنىم خېنىم» دېگەن ناخشىنى سۇمانخان قىزىنى قۇمۇلغا ئۇزاتقاندا، ئازايلىنىپ ئېيتقانىكەن... ئارزۇلۇق قىزىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، سۇمانخان ھەسرەتكە چىدىماي، شەھەردىكى داڭلىق نەغمىچى خوتۇنلارنى گۈلشەنباغقا بېسىپ، كېچە - كۈندۈز تەغمە قىلدۇرۇپ كۆڭلىنى ئاۋۇتىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بەزىدە ئۇ، قېنى ھەسرەتنى كۆتۈرىدىغان بىر نېمە كەلتۈرۈڭلار، دەپ ئازراق شاراپمۇ ئېچىپ قويىدەكەن. شۇڭا سۇمانخان ئىلى خەلقى ئارىسىدا «شاراپچى خېنىم» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان...

— مانا بۇ يەردە يەنە بىر ئىش ئېسىمگە كېلىۋاتىدۇ، ھاشىخان داڭلىق دەپ ئاڭلىغانمۇ سىلەر؟ — دەپ ھېكايىسىنى تى داۋاملاشتۇردى ھاسان تەمبۇر، — ھاشىخان داڭلىق ئىپلاخۇن كۆككۆزنىڭ ئانىسى بولىدۇ. ئەسلى بۇ ئايال يەر-كەنتلىك ئىكەن. ناخشىنى قالىتىن ئېيتىدىكەن، ئۇسۇل دېگەنلارنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزدەكەن. شۇڭا «ھاشىخان داڭلىق» دەپ داڭقى بار ئىكەن. يەركەنتتىكى قازى قۇرئان،

باي - غوجاملار بۇ ئايالنىڭ ئەل ئىچىدە ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن شۇنچە شوھرەت تېپىپ كېتىشىنى ئېغىر ئېلىپ، يوق مەقناملار بىلەن ھۆكۈمەتكە چېقىپ، سىبىرىيىگە پالاتقۇزۇۋېتىدىكەن. ھاشىخان كېيىن سىبىرىيىدىن قېچىپ بۇ ئىلى تەرەپلەرگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان. ھاشىخان پۈتۈنخاننىڭ ئانىسى سۇمانخاننىڭ ھۇزۇرىدىمۇ بولغانىكەن، سۇمان خاننىڭ

ھاراق ئىچتىم، بوزا ئىچتىم،
ھاشىخان داڭلىق بىلەن.
ئاچچىقى كەلسە ئۇرادۇ،
قەلىقە ياغلىق بىلەن.

دېگەن ناخشىسى ئەنە شۇ چاغدا چىققان.
يەنە بىر قېتىم ھاسان تەمبۇر ئودەر گاڭگۈڭ توغرىسىدا پاراڭ سېلىپ قالدى.
ئودەر گاڭگۈڭ بەستلىك كەلگەن كېلىشكەن ئادەم ئىكەن. كۆپىنچە، بېشىغا مالىخاي، ئۈچىسىغا تۈگە يۇڭىدىن توقۇلغان پەرىجە كىيىپ يۈرىدىكەن. ئودەر گاڭگۈڭ شەھەرلىك بىر پىلى ئۈستىگە چېقىپ ناخشا ئېيتسا، شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەر «ئاپىرىن!» ئېيتىپ ئاڭلايدىكەن، ئاياللار ئۆگزىلەرگە چېقىپ تىگشايدىكەن. ئاۋازى شۇنچە چارۋىلىق، مۇڭلۇق ئىكەن. ئودەرنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى، ئۇ تاش تونۇيدىغان ئادەم ئىكەن. سايغا قىيان، كېلىپ قايتقاندا، سايىدىن تېسىل تاشلارنى قېرىپ چىقىپ سودىگەرلەرگە ساتىدىكەن. ئودەر شەھەردىكى كەمبەغەللەر، خاڭلاردىكى ئىش

لەمچىلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىدىكەن. «گاڭگۇل» دەپ نامى بولسىمۇ ئوشۇقچە ئۇرۇش - جەددەلگە ئارەلاشمايدىكەن. ئەمما، ناھەقچىلىكنى كۆرسە چىداپ تۇرالماي جەددەلنى سېتىۋېلىپ، ھەقنى ھەق قىلىمىغۇچە قويمايدىكەن.

قەشقەردىن سېپىت ئوچى چىققاندا، شەھەرنىڭ بىايى ۋە چىچىلىرى گۈلشەنباغدا چاي قىلىپ، سېپىت ئوچى بىلەن ئودەز گاڭگۇلنى چاقىرىشىپتۇ. ھەقسەت - سېپىت ئوچى بىلەن ئودەرنى مۇشتلاشقا سېلىپ تاماشا كۆرمەك ئىكەن... شۇنداق قىلىپ، گۈلشەنباغقا چوڭ داشقازان ئېسىلىپ كاتتا چاي بوپتۇ. شەھەرنىڭ مەندۇرمەن دەپ يۈرگەن بايۋەچچىلىرى بىلەن ئوچىلىق تاماسىدا يۈرگەن قەلۋەلەرنىڭ ھەممىسى شۇ يەرگە يىغىلىپتۇ. ئاش تارتىلىپ، ھاراق - شا-راپ ئېچىلىپ بىر مەھەل بولغاندا ھېلىقلار ئېگىز - بەس گەپ قىلىپ سېپىت ئوچى بىلەن ئودەرنى بىر - بىرىگە دەپ - دەيگە سالغىلى تۇرۇپتۇ. سېپىت ئوچى:

— بىز ھەرقايسىلىرىنىڭ شەھەرگە مۇساپىر. مۇساپىر دېگەننىڭ كۆڭلى سۇنۇق بولىدۇ. باشقىلار چېقىلمىغۇچە ھېچكىمگە چېقىلمايدۇ، — دەپ ئورنىدىن قوزغالمىپتۇ. ئودەز گاڭگۇل:

— سېپىت ئوچى بىزگە مېھمان. مېھمان بىلەن ئازار-لىشىش ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس. بىزنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن چاقىرىشقان بولساڭ، مۇنۇ داستانغا كەتكەن پۇ-لۇڭنى مەندىن ھېسابلىشىۋال! — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنىكەن. پۈتۈن بايۋەچچىلەرنىڭ دېمى ئىچىگىدە چۈشۈپ كېتىپتۇ.

سېپىت ئوچى بىلەن ئودەز گاڭگۇل باغنىڭ خالىي

تەرىپىگە ئۆتۈپ تۆت تەرەپكە قۇم قاپلانغان تۆت ئېغىر خال-
تىنى ئېسىپ قويۇپ، ئوتتۇرىغا چۈشۈپ گۈمبەز كۆرسىتىشىپ،
ئاخىرىدا بىر-بىرىگە قايىل بولۇپ قۇچاقلىشىپ كەتكەنىكەن.

بۇ بويىدا ياش تاللىرى

قال ئېگىلدى، پەس بولدى.

زالىملار زامانىدا

كۈن ئالماقچۇ تەس بولدى،

بۇ بويىدا پاس تاللىرى

ھەر تاللىرىدا مارچانلار.

چاپاقى تولا قارتىپ

ئېقىپ كەتتى بۇ جانلار.

— ئاغلەيدىمۇ ئابدۇۋەلى؟ مانا مۇشۇ ئودەركام
ناخشىسى» دېگەن ناخشىنى ئاشۇ ئودەركام گائىگۈك
ئېيتىپ قالدۇرغان. ناخشىنى ئۆگەن، ئەنە ھەر بىر ناخ-
شىنى ئۆگەنگەندە شۇ ناخشىنى كەلەرنىڭ ئىجاد قىلغانلى-
قىنى ۋە بېشىغا نېمە قىسپەتلەر كەلگەندە ئېيتقانلىقىنىمۇ
بىلىپ قوي — دەپ سۆزنى ئاخىرلاشتۇردى ھاسان ئەمىر.

*

*

ئاشۇ يىللار روزى تەمىرورنىڭ ئازا كۆزىگە كۆرۈنۈش-
كە باشلىغان ۋاقتى ئىدى. ئۇ تېخى ئوتتۇرا ياشقا يەتمە-
گەن بولۇپ، بېشىغا گۈللۈك مانچىستىر دۇپپا كىيىپ، قان-
دا پۇتلىرىنى مەھكىم باغلاپ، چېرىمىنى يۈرەتتى. قاپقارا

بۇرۇتلىرى ئۆزىگە تازىمۇ پاراشقاندى. روزى تەمبۇر قولغا تەمبۇرنى ئېلىپ ناخۇل چەككەندە ئابدۇۋەلى ئەتراپتىكى ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ، ئۆزىنى سىرلىق بىر ئالەم قوينىغا كىرىپ كېتىپ بارغاندەك ھېس قىلاتتى. روزى تەمبۇر تازا ساز چېلىۋاتقاندا سازنى توختىتىپ تىرىگىلىتىپ يەنە تەگشكەن ئادەمنى كۆرسە ناھايىتى ئاچچىقى كېلەتتى. ئۆزى ساز چېلىۋاتقاندا تەمبۇرنىڭ سازى يېنىپ كەتسە، چېلىپ كېتىپ بېرىپ، پەقەت تەمبۇرنىڭ قۇلىقىنى بىرلا تولا چاپ سازنى ئورنىغا كەلتۈرۈۋالاتتى. دۇنداق خىسلەتكە ئىگە سازچىنى ئابدۇۋەلى ئۆمىرنىڭ ئاخىرىغىچە ناھايىتى كەم ئۇچراتتى. روزى تەمبۇرنىڭ ساز چېلىش - ناخشا ئېيتىشلىرىدا پەقەت ئۆزىگىلا مەنسۇپ بولغان بىر خاسلىق بار ئىدى. روزى تەمبۇر قاتناشقان مەشرەپلەردىن قايتقاندا، ئەتىسى دۇكاندىكى موزدۇز ئۇستاملار روزى تەمبۇرنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىپ، ئۇنىڭ توغرىسىدا قىزىق پاراڭلارغا چۈشۈپ كېتىشەتتى.

— روزى تەمبۇرنىڭ دادىسى — ئەزىم قايساپ دېگەن ئادەم. بۇ كىشى ئەسلى جەنۇبىي ئىكەن. كېيىن رۇس يېرىگە ئۆتۈپ چېلەكتە تۇرغاندەك روزى تەمبۇر ئەزىم قاساپنىڭ چېلەكتىن ئالغان ئايالىدىن بولغان ئوغۇل، — دەپ ھېكايە قىلاتتى ھاسان بۆرە.

روزى تەمبۇر ئېسىنى تاپقاندىن كېيىن ئىلى تەۋەسىگە ئۆتۈپ سۈيدۈڭدە تۇرۇپ قاپتۇ. سۈيدۈڭ روسىيە بىلەن ئۈرۈمچىگە كېتىدىغان چوڭ يول ئۈستىگە جايلاشقان ناھىيە بازىرى بولغاچقا ناھايىتى ئاۋاتلىشىپ كەتكەن كەن. بۇ يەردىن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە رۇس يەرلىرىدىن

ئۆتكەن ھەر خىل ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ بازار شۇ چاغدىكى چوڭ ھاكىمىيەت چاپلاشقان ئورۇن — كۈرەگە يېقىن بولغاچقا كۈرەگە ئاسلىق، نەرسە - كېرەكلەرنى توشۇيدىغان ھارۋىلار بېرىش - يېيىشتا سۈيىدۈڭگە چۈشمەي ئۆتمەيدىكەن. بۇ يەردە چوڭ - چوڭ دەرۋازىلار، قاتارلىشىپ كەتكەن سودا دۇكانلىرى، خېرىدارلىرى بېسىق بولۇپ تۇرىدىغان داڭلىق ئاشخانا - چاپخانىلار بار ئىكەن. بىرقانچە يەرگە نەشە تارتىدىغان، قىمار بولىدىغان مەيدانلارنىڭ قۇرۇلغانىكەن، سۈيىدۈڭدىكى بۇتخانىلارنىڭمۇ ناھايىتى داڭقى بار ئىكەن. ھەر يىلى چاپخانىدا بۇتپەرەسلەر بۇتلارنى كۆتۈرۈپ كىچىك ئايلىنىدۇرۇپ، ياغاچ ئاياق، كوتەي ئويۇنى، چاڭچىلە ئويۇنلىرى بىلەن سۈيىدۈڭنى قىزىتىۋېتىدىكەن. بۇ ئويۇنلارنى باشقا مىللەتلەر - ئىككى ئادەملىرىمۇ ناھايىتى قىزىقىپ كۆرىدىكەن. سۈيىدۈڭدىكى بۇ تاماشىلارنى كۆرۈش ئۈچۈن ھەتتا شەھەردىنمۇ ئادەملەر بارىدىكەن.

سۈيىدۈڭنىڭ ئەنە شۇنداق ئاۋاتچىلىق بولۇپ تۇرغان كۈچلىرىنىڭ بىرىگە زۆھرە ئىسىملىك بىر كىچىكلىك ئايال چاپخانا ئاچقانىكەن. بۇ چاپخانا سۈيىدۈڭ بويىچە ناھايىتى بازار تاپقانىكەن. چاپخانا ئىگىسى ئايالنىڭ لەقىمى «چۈڭخازا» ئىكەن. دۇتارغا ئۈستىكەن. ئۇ «ئىم پەدە» گە كۆپ رەك چالاتتىكەن. شۇڭا بەزىلەر كېيىن «ئىم پەدە» نى «چۈڭخازا» دەپ ئاتىۋالغانىكەن.

بىر كۈنى كەچتە چۈڭخازا بىر ياش يىگىتنىڭ تەمبۇر چېكىپ، تولىمۇ لەرزىلىك ئاۋازدا ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قاپتۇ. دەرھال ئادەم چىقىرىپ «ئاشۇ

يىگىت قايسى ئۆيگە بارىدۇ بايقانلار دەپتۇ. جۇڭخازنىڭ ئادەملىرى ۋوزى تەمبۇرنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ بېرىپ، ئۆينىڭ كىرىپ كەتكەن ھويلىسىنى كۆرۈۋېلىپ، ئاڭ ئاتقاندا ئۇنى چايخانىغا چاقىرىپ كەپتۇ. شۇندىن باشلاپ ۋوزى تەمبۇر جۇڭخازا بىلەن تونۇشۇپ، ئۆيىدىن بەزى پەدىملەرنى ئۆگىنىپ، شۇ چايخانىدا ساز چېلىپ يۈرۈدىكەن. بۇ چايخانىنىڭ سودىسى تېخىمۇ يۈرۈشۈپ كېتىدىكەن. كېيىن، سۈيىدۇڭدىكى موللا قۇتلۇقباي، ئايەلبەتباي دېگەن كىشىلەر توپلاشقاندا، بۇ توپغا غۇلجىدىن پاشا غوجام، مەنسۇرچان ئاقساقال قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى چىقىپتۇ. ئوي مەرىكىسىگە ئايلا دۇمباق. ئابدۇرېھىم چاڭ دېگەندەك بىر-قالچە ئەلنەغمىچىلەر قاتارىدا ۋوزى تەمبۇرمۇ تەكلىپ قىلىنىپتۇ. شۇ كۈنى ۋوزى تەمبۇرنىڭ ناخشا - سازدىكى ماھارىتى شەھەردىن بارغانلارنى ھەيران قالدۇرغانىكەن. قايتىشتا ئۇلار ۋوزى تەمبۇرنىمۇ ئۆزلىرى بىلەن بىللە شەھەرگە ئېلىپ كىرىپتۇ. ۋوزى تەمبۇرنى شەھەردە تۇرۇپ قالغۇن دەپ جامائەت ئۇنىڭغا ئەمەت لوزۇڭنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويۇپتۇ. ۋوزى تەمبۇر شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن كارۇشاڭ ئاخۇنۇم بىلەن تونۇشۇپ، ئۆينىڭ چالغان سازلىرىنى بىر ئاڭلاپلا، بۇ كىشىنىڭ ساز ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقىغانىكەن. ئۇ ئاخۇنۇمنىڭ يېشىنى تەھكىم تۇتۇپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدە يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىپ، سازدا كەم يەرلىرىنى تولۇقلىغانىكەن ...

— پادە، ھېلىقى جۇڭخازا دېگەنلار قالىتى ئايال ئوغشايدۇ-دە! — دېدى ئۇستاملارنىڭ بىرى بۇرۇتىنى تولغاپ.

— ھەي ھېسامەتتىن، سېنىڭ ئەس - يادىڭ شۇ خۇ.
تۇندا قايتۇ - دە! — دېدى ھاسان بۆرە، — چايخانا ئېچىپ
دۇتار چالغان دېسەم، چاتاقراق ئايال بولسا كېرەك، دەپ
قالمىغىن، جامالىنى پۇل قىلغان، دېسەڭ توغرا بولىدۇ. سۆيىدۇڭ
نىڭ بايۋەچچىلىرى جۇڭخازنىڭ چىرايىنى بىر كۆرۈشكە تەشنا
بولۇپ چايخانىغا كېلىپ چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ كېتىدىكەن.
جۇڭخازا دۇكاننىڭ ئىچىدە — بەردىنىڭ ئارقىسىدا ئولتۇ-
رۇپ دۇتار چالاتتىكەن. چايخانىنىڭ ئىشلىرىنى خىزمەت
چىلەر بېجىرىدىكەن. شۇنچە يىل چايخانا ئېچىپ ھېچبىر
بايۋەچچىگە تولمىنىڭ ئۈچىنى تۇتقۇزماپتىكەن.

— ئۇنداقتا بۇ خوتۇن سۆيىدۇڭگە قانداق كېلىپ قال-
غان بولغىدۇ؟

— بۇ زاماندا پۇقرا دېگەن يىللىرى يوق قاماققا ئوخ-
شايدۇ. تەقدىرنىڭ قويۇنى ئۇنى نەلەرگە تاشلىمايدۇ دەيسە-
لەر... جۇڭخازا ئەسلى كۈچادىكى بىر بارلىق ئادەمنىڭ
ساھىبجامال قىزى ئىكەن. بۇ قىزغا ئاقسۇ دوتىيىنىڭ كۆ-
زى چۈشۈپ، زورلاپ ئېلىپ ئاقسۇغا ئەكەتكەنىكەن. كېيىن
دوتەي يۇرتىغا قايتىدىغان چېغىدا جۇڭخازانىمۇ ئېلىپ
ئېلىپ، قومۇلغا يەتكەندە ئاغرىپ ئۆلۈپتۇ. دوتەيدىن قالغان
بىر قىسىم دۇنيانى ئېلىپ جۇڭخازا ئىلىغا قايتىپ كەلگە-
نىكەن.

— شۇ خېنىم ھېلىمۇ سۆيىدۇڭدە بارمۇ؟ — دەپ سو-
ردى يەنە بىرەيلەن قىزىقىپ.

— جۇڭخازا بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدا يۇرتىغا چۈ-
شۈپ كېتىپتۇ. ئاڭلىشىمىزچە يۇرتىغا قايتىدىغان چاغدا

ھارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى سېتىپ، يولدا ھەمراھ بولۇش ئۈچۈن توغشاش رەھگەدىكى توققۇز چىلان تودۇققا توققۇز قىزنى مىڭگۈزۈپ، ئۆزى كېلىشكەن بىر بوز ئارغىماققا مىڭىپ، ئېگەر - جابدۇقنى خىللاپ، قىزىل دۇخاۋا كۆرپىلەرنى ياپقۇزۇپ، ئاتلارنىڭ بويىغا قوڭغۇراقلارنى ئاسقۇزۇپ، ياللىرىنى تەكشى قىرقتىپ، ئاتنىڭ ئۈستىدە كەمچەت تۇماقنى سەل يانتۇ كىيىپ ئولتۇرۇپ، سۆلەت بىلەن ماڭغانىكەن. يەنە يولدا خىزمىتىگە سەلىش ئۈچۈن تۆت مۈس ساپىرىنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭغان دېيىشىدۇ... مانا، روزى تەمبۇرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى سۆزلەۋېتىپ گېپىمىز نەلەرگە كېتىپ قالدى - ھە؟! - دەپ كۈلۈپ كەتتى ھاسان ئۈستە. روزى تەمبۇر ھەققىدىكى مۇنداق پاراڭلار ئابدۇۋەلىنىڭ بۇ ئۇستازغا بولغان ھۆرمىتىنى تەخمىنەن ئاشۇراتتى. روزى تەمبۇر قاتناشقان مەشرەپلەرگە داخىل بولغاندا ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى بەختلىك ھېس قىلاتتى. تەمبۇرنىڭ نا-زۇك قارلىرىدىن ئىشتىلىگەن مۇڭلۇق كۆيىلەر ئۇزاق كۈنلەرگە، چەت ئۆزىنىڭ قولىقىدىن كەتمەيتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ روزى تەمبۇر بىلەن شەخسەن تونۇشۇپ قېلىشىغا مۇنداق بىر ئىش سەۋەب بولدى.

توغرىكۆۋرۈكنىڭ ئەتراپىدا بىرقانچە داڭلىق باي بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەشمەتلىك تۇرمۇشىمۇ ناخشا - سازدىن ئايرىلالمايتتى. توغرىكۆۋرۈكنىڭ كاتتا بايلارنىڭ بىرى داموللا چاللاپنىڭ تۇغلى جانى بىلەن ئابدۇۋەلىنىڭ ئوبدان تونۇشلۇقى بار ئىدى. جانىمۇ ئوبدان ناخشا ئېيتىدىغان يىگىتلەردىن ئىدى. بىر كۈنى جانى: - ئابدۇۋەلى، يۈرە بىزنىڭ ئۆيگە بارىمىز. ئايال

لار چاي ئويماۋاتىدۇ، قىزىقچىلىق كۆرىشىز، — دېدى.
— داداڭنىڭ ئاچچىقى كەلگەنمۇ؟ — دېدى ئابدۇۋەلى.

— دادام قاغدا، قورقما، ئاياللارغا كۆرۈنمەيمىز، —
دەپ ئابدۇۋەلىنى باشلاپ كەتتى جاننى.
داموللا باينىڭ چوڭ بىر ساراى ئۆيىگە بۈگۈن شە-
ھەردىكى مەشھۇر خېنىملار بايلارنىڭ ئاغىچىلىرىدىن بولۇپ
ئوتتۇر — قىرىقچە ئايال يىغىلغانىدى، ئابدۇۋەلى بىر-
لەن جاننى خوتۇنلارغا تۇيدۇرماي، يان ئۆيلەرنىڭ بىرى-
گە كىرىپ دېرىزىدىن ئۇلارنىڭ ئويۇنىنى تاماشا قىلدى.
شۇ ئايىتا داموللا باينىڭ قىزى رابىگۈل ئەلەرنىڭ كىيى-
مىنى كىيىپ يىڭىت رولىنى، شەھەر ئىچىلىك نىزام باينىڭ
قىزى قىز رولىنى ئېلىپ بېيىت ئېيتىشىپ مېھمانلارنى
كۈلدۈرۈۋاتاتتى، ئۇلارنىڭ بىرى:

توپ تېرەكنىڭ تۇۋىدە،

توپ ئوينىغان قارا كۆز،

ياز يولىغا سەپىمىلىپ،

چۈش ئوينىغان قارا كۆز.

دېسە، يەنە بىرى:

بۇ بويىدا ئولتۇرۇپ،

بۇ لېيىتقان كاككۇگۈم،

ئۆز بېشىغا يار تۇتۇپ

مېنى ئولتۇرغان كاككۇگۈم.

دەيتتى. يەنە بىرى:

تېرىقچىلىق كەلگەندىن

ئۆردەك ئۆتەر قارا كۆز،
ئۆتۈشۈدا بۇ ئۆمۈر
سۈدەك ئۆتەر قارا كۆز.

دېسە، يەنە بىرى:

ئەجەبمۇ چىرايلىق
ئۇنىڭ تاغدا كاككۇگۈم.
ئۇنىڭ ئاپىسەن،
مېنى باغدا كاككۇگۈم.

دەپ جاۋاب قىلاتتى.

ئېيتىشىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۆردەكى مېھمانلار
قاتاردىن تولتۇرغان سالاپەتلىك بىر ئايال قولغا دۇتار-
نى ئېلىپ، ئەرلەرگە خاس مەردانە ئاۋاز بىلەن ياخشى
باشلىدى. ئۇنىڭ دۇتارغا قول ئۇرۇشىمۇ ناھايىتى پىش-
شىق ئىدى.

— بۇ كىم؟ — دەپ سورىدى ئابدۇۋەلى ھەيران
بولۇپ.
— بىلمەيسەن؟ — دېدى جانى، — ئەلاخان دۇتار-
چى دېگەن شۇ.
— ھە، ئاڭلىغانمەن.

ئەلاخان دۇتارچى شەھەردىكى مەشھۇر ئايال نەغمە-
چىلەرنىڭ بىرى ئىدى. خېنىسلارنىڭ ئولتۇرۇشى، ئۆلىگىسىز
قىزىمايتتى. دۇتار شوخ پەدىلەرگە يۆتكەلگەندە ئۇنىڭ
خانم ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىپ، ئوتتۇرىغا چۈشتى.
ئۆرىماتخانم ھۈسەنبايە جەمىنىڭ ئەڭ كىچىك خوتۇن-
تۇغى ئىدى. بۇ ئەسلى جەنۇبلۇق بولۇپ، باھايىتى خۇش
پىچىم، كۆزەل ئايال ئىدى. ئۇ ئۆسۈپلۈك چۈشكەندە ئابدۇ-

ۋەلى تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى.
ئۆمرىگە كېلىپ تېخى ئۇ ھۇنداق نەپىس ئۇسسۇل ئوينىغان
ئايالنى كۆرمىگەنىدى، ئۇرمانخاننىڭ ئۈستىدىكى ۋال -
ۋال تۈگمىلىك ئەقەس چاپنى بەستىگە شۇنچە يازاڭقا -
نىدى. ئۇ مەيدان ئىچىدە ئېقىن سۈدەك سىلىق ھاڭاقتى.
گويا دۇتارنىڭ ساداسىدا ئۈستىخانلىرىمۇ ئېرىپ كېتىۋات
ئاندىك، بەلدىن تارتىپ قولنىڭ ئۇچلىرىغىچە يېنىك دول
قۇن ھاسىل قىلاتتى ...

ئاياللار بىردەم بىر - بىرىنى تارتىشىپ ئۇسسۇل قىلىشقان
دىن كېيىن دۇتار توختىدى. چوڭ ئاياللار:
— رەھمەت ئەلاخان، قوللىرىغا دەرد بەرمىسۇن! —
دېيىشتى.

— سىلىگىمۇ رەھمەت خېنىم، ئۇسسۇلى بەك كېلىش
تۈرۈپ ئوپىنايلا جۈمۇ! — دېدى ئەلاخان ئۇرمانخانىغا
قاراپ.

شۇ چاغدا ئۆيگە جاننىڭ ئانىسى پاتما ئاغىچا ھەدە
كېرىپ:

— قانداقراق مېھمانلار، ھەرقايسىلىرىغا قارىيالىمىدىم.
ئولتۇرۇشۇڭلار كۆڭۈللۈك بولۇۋاتامدۇ؟ — دەپ كۆڭۈل
سوردى.

— رەھمەت، ئاغىچا ھەدە، رەھمەت! — دېيىشتى مېھ -
مانلار.

— مۇنۇ چوكانلىرىمىزنىڭ: روزى تەمبۇر، روزى تەم -
بۇر دەپ ئاڭلايمىز، پاتما ئاغىچا ھەدەم بىر چاقىرىپ ساز
چالغۇزۇپ بەرگەن بولسا، ئاڭلىساق بوپتىكەن، دېگەن بىر
ئارزۇسى بار ئىكەن پاتما ئاغىچا، — دېدى ئەلاخان دۇتازچى.

— بولىدۇ خېنىملار، مېھمانلارنىڭلا كۆڭلى خۇش بولىدىغان بولسا... ھوي جانىم، قەيەردە سەن؟

— ماما مەن مەيەردە ئايا!

— ئابدۇۋەلىمۇ بۇ يەردىكىنغۇ، روزى تەمبۇرنىڭ

ئۆيىنى بىلەمسىلەر؟

— بىلىمىز.

— خادۇك ھارۋىنى قاتقۇزۇپ جانى، ئۆيدە مېھمان

بارئىدى، دادام چاقىرىۋاتىدۇ، دەپلا ئېلىپ كەل. پات بو-
لۇڭلار.

ئابدۇۋەلى بىلەن جانى روزى تەمبۇرنى يەتكۈزۈپ

كەلگەندە، ئاياللار ئولتۇرغان چوڭ ئۆيىنىڭ يېنىدىكى كە-

چىك ئۆيگە تاۋار كۆرىپلەر سېلىنىپ، ئايرىم داستىخان

راسلاپ قويۇلغانىدى. ئاياللار ئولتۇرغان ئۆيگە تۇتىشى-

دىغان قوش قاناتلىق ئىشەك ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، ئوتتۇ-

رىغا ئېپىز پەردە تارتىپ قويۇلغانىدى. بۇ خاس ھۇج-

رددا روزى تەمبۇرگە ھەمراھ بولۇپ جانى بىلەن ئابدۇۋە-

لىمۇ ئولتۇرۇشتى. تاماقتىن كېيىن روزى تەمبۇر يەك نە-

پەس پەيزى قىلدى. ئاياللار ئولتۇرغان ئۆي جىمجىت.

لىققا چۆككەنىدى. باغلاردىن كاككۇك ئاۋازى كېلەتتى.

قايسىر ئايالىنىڭ يېنىك ئۇھ تارتىشى ئاڭلىنىپ قالاتتى...

شۇ كۈنى ئابدۇۋەلى روزى تەمبۇرنىڭ نەغمىلىرىنى

ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ پۇخادىن چىققۇچە ئاڭلىدى.

روزى تەمبۇر دەم ئېلىپ چاي ئىچىۋاتقاندا، ئايال

لاردىن بىرى:

— روزەم، يېنىڭىزدا ئولتۇرغان ئىككى يىگىتنىمۇ

خېلى ئوبدان ناخشا ئېيتىدۇ، دەيدۇ جۇمۇ! — دەپ قالدى،

بۇ ئەلاخان دۇتارچىنىڭ ئاۋازى ئىدى.

— قېنى ئاڭلايلى، — دېيىشىپ قىزىقتى باشقىلارمۇ.

ئابدۇۋەلى بىلەن جانى بىر - بىرىگە قاراپ قىزىرىپ

كەتتى.

— قېنى، ئېيتىپ بېرىڭلار. مەن سازنى تەڭگەش

قىلىپ بېرەي، قايسى ناخشىنى ئېيتىمىسىلەر؟ — دېدى روزى

تەمبۇر.

— روزىكا، سىز باشلاپ بېرىڭ، بىز ئەگىشەيلى، —

دېدى جانى.

يىگىتلەر تارتىنىپ، سەل تارتىشىپ تۇرۇۋالغاندىن

كېيىن، روزى تەمبۇر بىر يۈرۈش ئىلى ناخشىلىرىغا باش

لاپ ئېيتتى. جانى بىلەن ئابدۇۋەلى ئەگەشتى. دەپ

لەپتە ئۇ ئىككىسىنىڭ ئاۋازى سەل ئېگىز - پەس بولغان.

دەك بولدىمۇ، بارا - بارا ئۇداغا چۈشۈپ، ئۈچ ناخشى

چىنىڭ ئاۋازى بىردەك بولۇپ كەتتى. ناخشا ناھايىتى جاراڭ

لىق ئوبدان ئېيتىلدى. ناخشا ئاخىرلاشقاندا روزى تەمبۇر:

— جايىدا! ھەر ئىككىڭلارنىڭ ئاۋازى قازىمۇ ساپ

ئىكەن. ھاراق - شاراپتىن ئۆزۈڭلارنى نېرى تۇتۇڭلار، —

دېدى.

بۇ ماختاشتىن ئابدۇۋەلىنىڭ بېشى ئاسمانغا تا -

قايقانداك بولدى.

ئاپالار يەنە نۇرمانخاننىڭمۇ ناخشا ئېيتىپ بې-

رىشىنى تەلەپ قىلىۋىدى. نۇرمانخانم تارتىشىپ تۇرمايلا

دۇتارنى قولغا ئالدى بولغاي، ئىچكىرىكى ئۆيىدىن دۇتار

ئاۋازى بىلەن «ئولايىن» دېگەن ناخشا ئاڭلاندى. بۇ ناخ-

شنىڭ سۆزى مۇنداق باشلىنايتتى:

ئولايىنىڭ ئولايى، ئولايى،

سايراپ شاخقا قونايىن.

يەش بېلىڭنىڭ ئاچ قويىۋىڭنى،

بىر كېچە ھەمراھ بولايىن.

ئاق قەنت يەمسىز، شېكەر مۇ؟

سۈم خەجەلسىز، قىلامۇ؟...

بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭى ئولسۇ چىرايلىق، ئۆزگەچە
ئىدى. روزى تەمبۇر ناخشىنى شۇ يەردىلا دۇتارغا ئېلىۋال
دى. كېيىنكى يىللارغا بارغاندا روزى تەمبۇر بۇ ناخشى
نىڭ ئاھاڭىنى قايتا ئىشلەپ، تەمبۇر بىلەن قىچرا قىلىنىپ
دىغان چىرايلىق بىر مۇزىكا قىلغانىدى.

ئاشۇ كۈلۈكى تونۇشۇشتىن كېيىن، روزى تەمبۇر ئاپ
دۇۋەلىنى مەشرەپ ياكى باشقا سۈرۈنلەردا ئۇچىرىتىپ
قالسا ھە، يېقىنراق كەلمەسەن! دەپ يېنىغا چاقىرىۋال
دىغان بولغانىدى.

ئىلى مەشرەپلىرىدە كۆزگە چېلىقىدىغان يەنە بىر
مۇستاز ئاق تېمبېھاجى ئىدى. ئۇ ئاق يۈزلۈك كەلگەن.
ئاق ئېۋىچەندە كاستۇم - پۇرۇلكا كىيىپ، پاكىز يۈرىدىغان
ئادەم ئىدى. «لەيلۈن»، «ھەي ئادان» دېگەن ناخشىلارنى
بەكمۇ كەلتۈرۈپ ئېيتاتتى. ئاق تېمبېھاجىنىڭ ناخشىدىكى
ماھارىتىنى ھەسەن تەمبۇر بىلەن مەسۇم توقۇملارمۇ ئېتىراپ
قىلاتتى. ھاجىم چاقچاقچى، ئوچۇق ئادەم ئىدى؛ ناخشىنى

ياخشى ئېيتىپلا قالماي، «ئىلى سەنىسى» گىمۇ ناھايىتى قاتلاشتۇرۇپ ئۇسسۇل قىلاتتى. شۇڭا، ئاق تېپىپھاجىم بار مەشرەپ يەنە ئالاھىدە قىزىيتتى.

بىر كۈنى دۇكاندا ئاق تېپىپھاجىمنىڭ پارىڭى بولۇپ قېلىۋىدى، شاگىرت بالىلارنىڭ بەرى:

— ئاق تېپىپھاجىم قايسى زامانلاردا ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ كېلىۋىدىكەن؟ — دەپ سۈرۈدى.

— ئاق تېپىپھاجىم بىزگە ئوخشاش كۈنىنى كۈنىگە ئال-

دان ئۇلاپ كېتىپ بارغان كاسىپ، — دەپ چۈشەندۈردى ھامان بۇرە، — ئۇنىڭ - بۇنىڭ كىيىم - كېچىكىنى تىكىپ ماشىنىچىلىق قىلىپ كۈن ئالىدۇ. نەدىمۇ ئۇنىڭ ھەج قىلغۇدەك بۇلى بولسۇن دەپىسلەر؟... ئىلىدىن غەنىمدىن باي باشلىق بىر تۈركۈم پادىلار ھەرەمگە ماڭغاندا «زېرىكىپ قالىمىز، يولدا ناخشا ئېيتىپ، كۈلدۈرۈپ ماڭىدىغانغا ئاق تېپىپنىمۇ ئېلىۋالالى» دېيىشىپ، ئاق تېپىپنىمۇ قاتارغا قوشۇۋالغانىكەن. ئۇلار ھەج سەپىرىدىن قايتىپ، ئەنجان ئەتراپىغا كەلگەندە ئاق تېپىپ «مەن مۇشۇ يەردە ئازكۈن تۇراي» دەپ ئايرىلىپ قايتۇ. ئۇ كەملەردە، ئەنجاندا چاپخانا بەزمىلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىكەن. ئاق تېپىپھاجىمنى قىزىقتۇرغىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك. باشقىلار ئاچ-چىقى كېلىپ قايتىپ كېلىۋېرىپتۇ. ئاق تېپىپھاجى شۇ يەردە بىر زامان ماشىنىچىلىق قىلىپ كۈن ئېلىپ، كەچلىكلىرى چاپخانىلاردا بەزمە تىگىشاپ، ئۆزبېكلەرنىڭ بۇرغۇن ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ قايتقانىكەن. «پەرەنجە» دېگەن ناخشىلاۋى ئىلىغا شۇ ئاق تېپىپ ئەكىلىپ تارقاتقان....

شۇ يىللاردا چاڭچىلىكەشلىك، خەنزۇلارنىڭ كۈتەي، ياغاچ ئاياغ ئويۇنلىرى ناھايىتى ئۈچ ئالغانىدى. كۈتەي، ياغاچ ئاياغ ئويۇنلىرى چاغان - بايراملاردا كۈچلەردە ئوينىلاتتى. چاڭچىلە ھەر بىر بۇتخانىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا قۇرۇلغان سەھنىلەردە قويۇلاتتى. مۇنداق بۇتخانىلار شەھەرنىڭ ھەر بىر دەرۋازىسى ئىچىگە دېگۈدەك بىردىن سېلىنغانىدى. خەنزۇ بازىرى، توپادەڭلەردىمۇ بار ئىدى. بايلار ياكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى چاڭچىلىكەشلەرنىڭ ھەر بىر مەيدان ئويۇنىنى كۆتۈرە ئالاتتى. سەھنىنىڭ ئىككى يېنىغا قۇراشتۇرۇلغان ئۈستى يېپىق، ئالاھىدە ئورۇنلاردا غوجا، مەنسەپدارلار كۈتۈۋېلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا گازىر - پۇر - چاق، خاسىگىغا ئوخشاش يېمەكلىكلەر تۆكۈپ قويۇلاتتى. چاچىلار ئوتتۇرىدا شاپاشلاپ يۈرۈپ ھېلىدىن - ھېلىغا چاي قۇيۇپ تۇراتتى. ئادەتتىكى پۇقرالار ئوتتۇرىدىكى مەيداندا قىستىلىشىپ، ئۆرە تۇرۇپ ئويۇن كۆرەتتى. شۇ زامانلاردا، خەنزۇچە سۆزگە ناھايىتى كامىل توختاخۇن دېگەن بىر تۇرپانلىق كىشى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ خەنزۇلارنىڭ چاڭچىلە ئويۇنلىرىدا باقمۇرلارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقىپ، ھەممىنى ھەيرەتتە قالدۇرغانىكەن. خەنزۇلار ئۇنى «چەنە تۈ باتۇر» دېيىپ ئاتاشقانىكەن.

كۈتەي ئويۇنىدا بەش - ئالتە مېتىر كېلىدىغان يوغان بىر چەنزىگە كىچىك ئۈسۈلچى قىزلاردىن بىرقانچىسىنى مەھكەم باغلاپ، چەنزىنى تىك قىلىپ بىر جازىغا ئورنىتىدىغان كەپ ئىدى. جازىنى بىرقانچە ئادەم كۆتۈرۈپ ماڭات

تى ياكى ھارۋىغا ئورنىتىپ سۈرىتەتتى. بېلىنىڭ تۆۋىنى
چەنزىگە ماتا پ باغلانغان قىزلار ھاۋا بوشلۇقىدا تۇرۇپ،
تۆۋەندە چېلىنىۋاتقان داقا - دۈمباق، جىياڭ - ھۇڭلارغا
كەلتۈرۈپ تۇسىۋىلىتتى.

ئىلىنىڭ ۋاڭ فامىلىلىك دوتىيىنىڭ بىر يالغۇز ئوغلى
بولدىغان. ئۇ كىچىكىدىن شوخ ئۆسكەن نېمە ئىدى. دودەن
لىك قىلىپ ئوشۇق ئوينىۋاتقان بالىلارنىڭ ئوشۇقنى خاڭ
سىم قىلىپ قاچاتتى. جاڭزا ئوينىۋاتقانلارنىڭ چاڭزىسىنى
تارتىۋالاتتى. لەڭلەك ئۇچۇرۇۋاتقانلارنىڭ لەڭلىكىنى ئولجا
قىلىۋېتەتتى. ئىشقىلىپ دائىم جېدەل تېرىپلا يۈرەتتى.
ئۆزىنىڭ لەڭلەك ئۇچۇرۇشى كەلە ئون تاخا قەغەز
بىراقلا لەڭلەك ياسايتتى. ئۇنىڭ بۇ لەڭلىكىنىڭ قۇلاقلىرى
مۇ بىر - ئىككى مېتر پەرىقەدىن بولاتتى. بىرقانچە ئەس
كەر ئاران كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. بۇ لەڭلىكىنى ئۇ قارىدۆڭ
نىڭ يۇقىرىسىدىكى تۆپىلىككە ئاچىقىپ، ئىككى ئات قوش
قان كالاىكىدا ئولتۇرۇپ ئۇچۇراتتى. كىچىكىدىن شۇنداق
غەلىتە قىلىقلىرى بولغاچقا كىشىلەر ئۇنى «ساراڭ شويى»
دەپىشەتتى. كېيىن ئۇ دادىسىنىڭ كۈچى بىلەن تاشكەنتكە
يېرىمۇ ئوقۇغان، ئۆز ئالدىغا ئەسكەرمۇ ئالغانىدى.

بىر يىلى، گوتەي ئويۇنى ئوينىلىدىغان مەزگىلدە، شۇ
يىارڭ شويىنىڭ كالىسىغا «مۇشۇ ئويۇنغا باشقا مىللەتلەر -
نىڭ سازلەردىن چالغۇزۇپ باقسا قانداق بولالايمىز» دېگەن
خىيال كېرىپ قالسا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شاپشلاپ
يۈرۈپ بىر گاردىنچى بىلەن بىر تەمبۈرچىنى تېپىپ كەپ
تۇ. بۇ ئويۇنچىلار تويى مۇزدۇزلارنىڭ دۈكىنى ئالدىدىن
ئۆتكەندە ئۆستاملارنىڭ ھەممىسى قولىدىكى ئىشىنى تاشلاپ

يۈكۈرۈشۈپ چىقتى. تاماشا كۆرگۈچىلەر كۈچىغا پاتماي قال-
مىدى. ئابدۇۋەلى ئادەملەر ئارىسىدىن قەستىلىپ ئالدىغا
ئۆتۈپ ھەيران قالدى. كۈتەي جازىسىنى چوڭ بىر ھارۋا سۈرۈپ
كېتىپ باراقتى. ئۇسىزلىقى قىزلار باغلانغان چەننى ياغاچنىڭ
ئاستىدا — ئادەتتە داقا — دۇمباق، چاڭ — چوڭ چالغۇ-
چىلار ئولتۇرىدىغان ئورۇندا بىر گارمونىچى بىلەن تەم-
چىزىچى ئولتۇراتتى. گارمونىچىنى ئابدۇۋەلى بىر قاراپلا
تونۇدى. ئۇ نۇر ئاقساقالنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى — مامازا
ئىدى. مامازا توغرىلىق كۆۈرۈكىدىكى رۇس، تاتار بالىلىرى بىلەن
ئويناپ چوڭ بولغاچقا، گارمونغا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ما-
مازانىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ تەمبۇر چېلىۋاتقان مۇنۇ كىشى
كىمدۇ؟

— ھوي ئابدۇۋەلى، ئاشۇ تەمبۇرچىنى تونۇمام-
سەن؟ — دېدى موزدۇزلارنىڭ بىرى، — ھۇسىيىن تەمبۇر
دېگەن شۇ ئەمەسمۇ؟

— ھۇسىيىن تەمبۇر؟

ھۇسىيىن تەمبۇرمۇ ناھايىتى شۆھرەتلىك پار چالغۇچىلار-
دىن ئىدى. ئابدۇۋەلى ئۇنىڭ تەرىپىنى ئۇستاملاردىن كۆپ
ئانغان بولسىمۇ، ئۆزىنى بىلگۈن تۇنجى قېتىم كۆرۈشى
ئىدى. تەمبۇر بىلەن گارموننى تەڭكەش قىلىشمۇ كەم ئۇچ-
رايتتى. كۈتەي ئويۇنىغا گارمون بىلەن تەمبۇر چالغانى-
مۇ كىشىلەرنىڭ بۈگۈن بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. لې-
كىن، مامازا بىلەن ھۇسىيىن تەمبۇر ھېچقانداق چاندۇرماي،
گارمون بىلەن تەمبۇرنى خەنزۇلارنىڭ كۈتەي ئويۇنىغا چا-
لىدىغان پەدىلىرىگە ئۈستىلىق بىلەن كەلتۈرۈپ، ھاۋادىكى
ئالپىشلىق كېيىنىپ، مەڭزىلىرىنى بويسۇلغان قىزلارنى

ئۇسسۇلغا سالماقتا ئىدى. تاماشا كۆرگۈچىلەرنىڭ بەزىلىرى
مايازا بىلەن ھۈسسىيەن تەمبۇرنىڭ ماھىرلىقىغا ھەيران بول-
سا، بەزىلىرى كۈتەي تويۇنغا تەمبۇر بىلەن گارمون چال-
غۇزغىنىغا كۈلۈشۈپ: ساراڭ شويى راستلا ساراڭ ئىكەن جۇمۇا —
دەيمشەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئايدۇۋەلى ھۈسسىيەن تەمبۇرنى مەشرەپ
سورۇنلىرىدا پات — پات ئۇچرىتىپ قالىدىغان بولدى. ھۇ-
سسىيەن تەمبۇر تەمبۇرگە ناخۇل چېكىشتە پەقەت ئۆزىگەلا خاس
پۇراققا ئىگە ئىدى. ئۆسەك ئاھاڭلىرىغا ناخۇن بىلەن تەم-
بۇر سىمىنى ئېلىپ تارتىپ ئالدىرىساي چالغاندا ئۇ ئاڭ
لىغۇچىلارنىڭ يۈرىكىنى ئېلىپ قولغا بېرەتتى.

تۆلىمچى قىسىم

سەھنە ھاياتى

ئون بىرىنچى باب

قايسى ناخشىنى ئېيتاي

توغرىكۆۋرۈك ئۆستىگىنىڭ سۈيى بايىكۆلدىن باشلىناقتى. بۇ سۈيى قىزىلكۆۋرۈكنىڭ يۇقىرىسىدىكى — ئۈچتېرەك دېگەن جايدىكى سارلىققا كەلگەندە كۆيۈپ، بىر سەكرەتمە ھاسىل قىلىپ تۆۋەنلەپ كېتەتتى. 1928 - يىللار ئەتراپىدا بولسا كېرەك، بايىكۆلنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ، ئۈچتېرەكتىكى كۆپ ئورماننى بۇزۇپ، شەھەرگە بىراقلا يېشىپ كىردى. شۇ قېتىمقى سۈيى ئاپتەدە توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى كەمبەغەل لەرىنىڭ توپا ئام ئۆيلىرىنىڭ نۇرغۇنى ئۇرۇلۇپ چۈشتى. شۇ ۋاقىتتىن كېيىن، ئابدۇۋەلىلەرنىڭ ئائىلىسى «ئۈچدەر-ۋازا» مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىقىپ كەتتى.

بۇ مەھەللىنىڭ «ئۈچدەرۋازا» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەب: مەھەللىنىڭ يېنىدىن ئۆتىدىغان چوڭ يولدا بىر ۋىنەت دەرۋازىسى بار ئىدى. دەرۋازا خەنزۇ بىناكارلىق

شەكلىدە ئەگمە لەمپىلىك قىلىپ، نەقىشلەپ، ھەشەمەتلىك ياسالغانىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە يەنە كىچىك ئىككى ئۆتۈشمە ئىشىكى بار ئىدى. شۇڭا ئادەملەر بۇ ئۈچ ئىشىكلىك دەرۋازىنىڭ يېنىغا توختىغان مەھەللىگە ئۈچدە-ۋازام دەپ نام بەرگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ ئەتراپتا ئىچكىرىدىن چىققان بىر خەنزۇ ئايال تۇرغان بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن باي ئۆلتۈكەنكەن. لېكىن، بالا - چاقىسى يوق ئىكەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۇ نام - نىشانىنىڭ يىتىپ كەتسەلىكى ئۈچۈن چوڭ يولغا بۇ دەرۋازىنى ياساتقانكەن. يەنە بەزىلەرنىڭ ھېكايە قىلىشىچە، بۇ دەرۋازىنى ياساتقان ئايال مانجۇ ئىكەن، ئۇ كۈرەدە تۇرىدىكەن. ئۆلۈپ كەتكەن ئېرىگە بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كۈرە بىلەن غۇلجا شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ چوڭ يولغا بۇ زىننەت دەرۋازىسىنى خاتىرە قىلىپ سالدۇرغانىكەن. ئەينى يىللاردا بۇ دەرۋازىنىڭ يېنىدا ئۈستىگە تۇرغۇن خەنزۇچە خەتلىەر ئويۇلغان بىر خاتىرە تاشمۇ كۆزگە چېلىنماقتى...

ئۇ كەملەردە ئىلىغا قار قېلىن چۈشەتتى. سوغۇقمۇ ئا- ھايىتى قاتتىق بولاتتى. ھەر يىلى سوغۇق راسا كۈچەيگەندە «پالانچى بازاردىن چىققۇچە قۇلىقىنى ئۇششۇتۇپ قويۇپ تۈدەك»، «خاڭنىڭ يولىدا مانجە ھارۋىگەش توڭلاپ قايتۇدەك» دېگەندەك ۋەھىيلىك گەپلەر تارقىلاتتى. يىراقتىن شەھەر- گە كىرگەن يولۇچىنىڭ ساقال - بۇرۇتلىرىنىڭ ئۈچىدا مۇز قېتىشىپ، ئېتىنىڭ ئۈستىنى قىراۋ تاپلاپ كېتەتتى. قىشنىڭ قاتتىق سوغۇقلىرىدا غەللە - پاراق تۆككىلى ياكى ئاز - تولا ئاشلىقنى پۇل قىلغىلى شەھەرگە كىرگەن بىچارە دېھقانلار كەچكە يېغىن بالىلىرىغا دەپ ئالغان بىر - ئىككى

چىڭ ئاڭكارىنى بەلەپىغا مەھكەم تۈگۈپ، ھەسرەتلىك ياغ
شىلىرىنى ئېيتىپ قايتاتتى.

ئېنىم جەدە، ئېنىم جەدە

ئېنىمنىڭ قۇيرۇقى يەردە.

زالىملارنىڭ دەستىدىن

كەمبەغەلگە كۈن نەدە؟

مەن ئۆزۈم غېرىپ يەندە.

كىيىنىم كۈلا، جەندە.

ماڭا كەلگەن بۇ دەردنى

كىمىلەر قىلدى بەخشەندە؟

سەۋەقنىڭ كۈچىدىن كېچىلىرى سايىنى ياقىلاپ يەن
تېم (1) يولى بىلەن خاڭغا ماڭغان ھارۋىلارنىڭ ھەسرەتلىك
غىچىلداشلىرى ئابدۇۋەلنىڭ يېڭى ئۆيلىرىگىچە ئېنىق ئاڭ
لىناتتى.

يىللار ئەزەلدىن شۇنداق ئەندىشىلىك ئۆتەتتىمىكەن
ياكى ئابدۇۋەلى چوڭ بولغانسېرى تۇرمۇشنىڭ ئەندىشىسى
نى ھېس قىلىۋاتامدىكەن، ئىشقىلىپ، كېيىنكى يىللاردا ئۇ
موزدۇزلار ئاغزىدىن كۆڭۈلنى پاراگەندە قىلىدىغان خەۋەر-
لەرنى ئاڭلايدىغان بولۇپ قالدى. بىر كۈنى بىر ئۇستام
«قۇمۇلدا غوجىنىياز ھاجىم كۆتۈرۈلۈش قىتئە، ئىچكىرىدىن
چىققان كاسىلىك» (2) دېگەن تۇڭگان بىلەن بىرلىشىپتۇ» دېسە،

(1) تېم - ئىلى يېزىلىرىنىڭ بىرى.

(2) «ماجۇقلىقنى ئادەتتى خەلق «كاسىلىك» دەيتتى.

يەنە بىر كۈنلەرگە كەلگەندە بىرى: «غوجامنىياز بىلەن
گاسىلارنىڭ سوقۇشۇۋېتىپتۇدەك» دەيتتى.

— بۇ گاسىلنىڭ دېگىنى تېخى ياشلا بالىلىرى، —
دەپ ھېكايە قىلاتتى بىزىلەر، — كىچىكلىكىگە باقمىي نا-
ھايىتى قارام نېمىسىمىز، ئارقىسىغا لەكىنىڭ ئەسكەرنى
ئەگەشتۈرۈپ جەڭ قىلار ئىمىز...

— ئۇنداق بولسا، تېخى بۇرۇنغا سۇ كىرمىگەن غور-
رەككەن دەڭلا، — دەيتتى يەنە بىرەيلەن.

— خۇدايىم ئۆزىگە ئامانەت دەيتتى، — ھاسان
بۆرە، — پۇقراغا جاھاننىڭ تىنىچ بولغىنى ياخشى ئىدى.
بۇ يىللار — نوۋىگورت ① بىلەن ئۈچدەرۋازنىڭ بايلار
بەس - بەستە ئۆي سېلىپ، چوڭ كوچىغا دۇكانلار چۈشۈپ
ئاۋاتلىشىۋاتقان چاغ ئىدى. ئابدۇۋەلىگە بۇ ئادەملەرنىڭ
ھېچبىرىم - ئەندىشى يوقتەك كۆرۈنەتتى. بۇ مەھەللى
لەردىكى ھاللىق ئۆيلەردە تۇنجى قار بىلەن تەڭلا قارلىق
تاشلاش ئويۇنى باشلىنىپ كېتەتتى.

ئۇل خۇدانىڭ رەھمىتىدىن
يەر يۈزىگە ياغدى قار.
بەرىكە - شادلىق بىللە كەپتۇ،
يەنە ھەمراھ ئېيتتار.

① نوۋىگورت - دېگەن «ئېگىز ھەرە» دېگەندۇر. ئۈچدەرۋازنىڭ قارغى-
مىدىكى بىر مەھەللە ئىسمى.

قىش بولسا ئالەم ئاردا،
پوپتۇ قائىدە ھەممىگە.
بىر - بىرىگە قارلىق تاشلاش
تا قەدىمدىن باردۇ بار.
قاردا قارلىق تاشلىمدۇق،
يامغۇردا ياغلىق تاشلىمدۇق،
تۈنجى قار ياغدى بۈگۈن
سىزگە قارلىق تاشلىمدۇق...

دېگەندەك قارلىق قوشاقلىرى يېزىلغان قەغەزلىرىنى بىر -
بىرىنىڭ ئۆيىگە ئوغرىلىقچە تاشلاپ قويۇشاتتى.
سوغۇق تازا كۈچەيگەندە بايلار باشكۆۋرۈكتىن ئۈچدەر -
ۋازىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈشەتتى.
نەقىشلىك ئېگەر - جابدۇقلار، چۆرىگە چۆل - چۆل تۇتۇلغان
مەخسەل پويۇقلار يېپىلغان ئاتلار ئۈستىدە قاما جۇۋىلاردىن
كىيىپ، يۈڭ شارىپلارنى يۆگەپ، دەستىسىگە كۈمۈش نەقىشلەر
قويۇلغان قامچىلاردىن تۇتقان بىر - بىرىدىن سۆلەتۈز باي -
لار مەنەنلىك بىلەن ئادىيىشىپ ئولتۇراتتى. يېڭى -
رۈك ئاتلار، يورغا ئاتلار ئايرىم - ئايرىم قويۇپ بېرىلەت -
تى. كۈننىڭ سوغۇقلىقىغا قارشاي بەيگىدىن كەلگەن
ئاتلاردىن پۇرقىراپ ھور كۆتۈرۈلەتتى... يەنە ئىككى
ئات قېتىلغان ياسىداق چانىلارمۇ چېپىشقا سېلىناتتى. بەي -
گە تاماشىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئەتراپقا نۇرغۇن ئادەم
توپلىناتتى. بۇنداق ئويۇن چۈشتىن كېيىن باشلىنىپ،
قاراڭغۇ چۈشكۈچە داۋام قىلاتتى. رۇسلار بۇ ئويۇننى
«كاتاما» دېيىشەتتى.

يەنە بىر كۈنلەرگە كەلگەندە: «ئۇرۇمچىدە شىڭ دۇ-
بەن دېگەن بىرى تەختكە چىقىپتۇدەك. گاسىلىڭ مەن
پادىشاھ بولسەن، دەپ يېڭى دۇبەن بىلەن سوقۇشۇۋېتىپتۇدەك.
كۈرەدىكى جاڭ سىلىڭمۇ ① گاسىلىڭ بىلەن ئىتتىپاق بىر-
لۇپتۇدەك. ئىلىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئۇرۇمچىنى ئالسىن،
دەپ ئۇرۇمچىگە قاراپ مىڭپتۇ...» دېگەن گەپلەر تارقالمى-
دى. ئۇستاملار كۈرەدە تۇرىدىغان بۇ جاڭ سىلىڭ توغرى-
سىدىمۇ ناھايىتى قىزىق گەپلەرنى قىلىشماقتى. بەزىلىرى
«بۇ ئادەمنىڭ ئىككى قۇلقى مۇرسىگە ساڭگىلاپ چۈشۈپ
تۇرىدىكەن. بېشى كالىنىڭ بېشىدىن يىۋغان ئىكەن» دېسە،
يەنە بەزىلەر «ئۇنىڭ ماچاڭ ئويناشتا ناھايىتى ئاممىتى
بار ئىمىش. ماچاڭ ئويناپ ئۇتۇۋالغان يەتتە - سەككىز خۇ-
تۇنى يارىتىكەن» دېيىشەتتى.

مۇنداق ئەندىشىلىك گەيلەر كۆپەيگەنسېرى سودىگەر-
لەر دۇكانلىرىنى ئاقاپ، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆسۈشكە باش-
لىدى. پاراكەندىچىلىك غۇلجا شەھىرىگىمۇ يېتىپ، ئوق
ئاۋازى بېسىلمايدىغان بولۇپ قالدى. «چۆچەك تەرەپتىن
سۈۈپىتىنىڭ ئەسكەرلىرى كىرىپتۇدەك» دېگەن گەيلەر ئۇلغا-
دى، خەلق ئۇلارنى «تارىباغاتايىسكىلار» دەپتىتى. ئابدۇ-
ۋەلى بىلەن يېقىن قوشنا ئولتۇرىدىغان ھاسان بۆرە
ھويلىدا تۇرۇپ ئوق ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ «ئابدۇۋەلى،
مانا بۇ ئورۇسلارنىڭ ئوقى، مانا ماۋۇسى تۇڭگانلار-
نىڭ ... بۇ قىشقا ئورۇسلار ئارمىيەسىمۇ، بۇنىڭ ئۇ يېقى
خۇداغا ئامانەت!» دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى. ئاز ئۆتمەي،
«تارىباغاتايىسكىلار شەھەرنى توپقا تۇتۇپتۇ، زەمبىرەكنىڭ
بىرئوقى توپىدەئىكە، يەنە بىرى تۇڭگان مەشچىتى ئەترا-

① مالک سلامت - چاہے دشمن (چاہے پیروان)

بىغا چۈشۈپتۇ... چاڭ نىلىك ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ...
دېگەن گەپ چەتتى. شۇنىڭ بىلەن جاھان سەل تىنچىپ
قالغاندەك بولدى.

1934 - يىلى كىرىشى بىلەن خەلق ئارىسىدا ياخشى
خەۋەرلەر تارقىلىشقا باشلىدى.

— شىڭ دۈبەن دېگەن ناھايىتى ئادىل ئادەم ئىكەن،
دەيتتى بەزى ئوزدۇزلار، سىرتتا ئاڭلىغان گەپلەرنى دۇكان
دىكىلەرگە يەتكۈزۈپ، — ئەمدى ئۇرۇش — جەمەل بولمايدۇ،
ھەممە مىللەت باپباراۋەر بولىدۇ. سوۋېت بىلەن
ئىتتىپاق بولىمىز، يامان ئەمەلدارلار جازالىنىدۇ، دەپتە
مىش...

— خۇدايىم خاننىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرسۇن.
— ئەمدى چىراغ پۇلى تۆلەيدىغاندىن قۇتۇلىدىغان
ئوخشمايمىزۇ؟ — دېدى بىر ئۇستا چاقچاق قىلىپ.
ھەممە كۈلۈشۈپ كەتتى. ئۇ چاغلاردا كەچتە شەھەر-
نىڭ چوڭ كوچىلىرىنىڭ ئۆيەر - ئۆيەرلىرىگە پانار يېقىپ
قويۇلاتتى. پانار ئىچىدىكى شام ئۆزى تۇرغان ئۇرۇكنىڭ
ئەتراپىنى ئاراللا يورۇتۇپ، بىر - ئىككى سائەت كۆيۈپلا
ئۆچۈپ قالاتتى. ئەمما، ھۆكۈمەتنىڭ مەھەللە - كوچىلارغا
قويغان ئادەملىرى ھەركۈنى دېگۈدەك ئۆيىمۇ ئۆي كىرىپ
«چىراغ پۇلى» دەپ كىشىلەرنى بىزار قىلىۋېتەتتى.

راست دېگەندەك جەمئىيەت كەيپىياتىدا كۈندىن -
كۈنگە ئىلگىرى كۆرۈلمىگەن جانلىنىش پەيدا بولۇشقا باش-
لىدى. ئۇ يىللاردا ئىلىغا تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر، سوۋېتگە
ئوقۇشقا بېرىپ كېلىپ ئوختاپ قالغان ئىلغار زىيالىيلار
خېلى توپلىشىپ قالغانىدى، ئۇلارنىڭ ئاكتىپ گۈچ

چىقىرىشى بىلەن «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» تىزلا قۇرۇلدى. غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەرقايسى مەكتەپلىرىنى ئاساس قىلىپ مەھەللە - مەھەللىلەردە نۇرغۇن سەنئەت كۈرۈۋىلىرى تەشكىللىنىپ، بۇ ئورۇنلار جەمئىيەتنىڭ مەدەنىي پائالىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. ھەركۈنى كەچلىكى مەكتەپ دەۋرۋازلىرىدىن ئالدىراش كىرىپ كېتىۋاتقان كىشىلەردىن ئۇچراتقىلى بولاتتى. ئۇ يەردە چوغلارنىڭ ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى، سەنئەت گۇرۇپپىلىرى بار ئىدى. ئۇزۇندىن بېرى مۇشۇنداق بىر روھىي ئازادلىقنىڭ بولۇشىنى كۈتكەن خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ ئاقارتىش ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىش قىزغىنلىقى بەكمۇ ئۈستۈن ئىدى.

«ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» يېنىدا قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يەنە «سانايىنەپىسە» قۇرۇلدى. ئىلگىرى مەھەللە - مەھەللە، مەشرەپ - سورۇنلاردا چېنىلىپ يۈرگەن نۇرغۇن قابىلىيەتلىك سەنئەتچىلەر بۇ سەنئەت تەشكىلى ئەتراپىغا كۈچ بولۇپ توپلاندى. سانايىنەپىسەگە جەمئىيەتتىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ياشلاردىن ئارتىس قوبۇل قىلىش باشلانغاندا، روزى تەمبۇر قاتارلىق ساز ئۇستىلىرىنىڭ ئېسىگە موزدۇز ئابدۇۋەلىمۇ كەلگەنىدى.

بىر كۈنى دۇكانغا ياشىغا بىر يىگىت كىرىپ كەلدى. — ئابدۇۋەلى دېگەن موزدۇز بالا مۇشۇ دۇكاندا ئىش لەمدۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— مانا مەن، نېمە ئىش بار ئىدى؟ — دېدى ئاب دۇۋەلى قولىدىكى تىكمۇۋاتقان ئىشىنى بىر تەرەپكە قويۇپ. — سىزنى روزى تەمبۇر ئەتە ئەتىگەندە سانايىنەپىسەگە بىر كەلسۇن، دەيدۇ.

— مېنى؟! نېمە قىلىدىغانىدۇ...

— سانايىنە پىسىگە ئادەم ئېلىۋاتىدۇ. ھەقىچان سىز-
دىنىمۇ ئىمتىھان ئېلىپ كۆرۈپ باقامدىكىن.

— ئىمتىھان؟! — سەل تەشۋىشكە چۈشۈپ قالدى
ئابدۇۋەلى.

— ئىمتىھان دېسە چۆچۈپ كەتتىغۇ. سېنى بىر -
ئىككى ناخشا ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ باقىدۇ شۇ. بولدى، بول-
دى. سىز كېتىۋېرىڭ، ئابدۇۋەلى ئەتە بارىدۇ، — دېدى
ھاسان بۆرە ھېلىقى يىگىتكە قاراپ.

ئاندىن موزدۇزلار غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى.
— مانا بىزنىڭ ئارىمىزدىنمۇ بىر ئارتىس چىقىدۇ -
خان بولدى - دە!

— ئىمتىھان ئالسا قايسى ناخشىنى ئېيتساڭ بولار
ئابدۇۋەلى؟

— ۋادەرىخادىنلا چۈش.

— ئەۋرىشمىنى ئېيتامسەن يا؟

— باشقا يېنىڭىزدا ناخشىلاردىن باشلىغىنى ياخشى...

— ئىمتىھاندىن ئۆتەلسەي بىز موزدۇزلارنى شەرمەندە
قىلىپ يۈرمەيەن.

— نېمە دېگىنىڭ، بۇ كۈننىڭ ياشلىرى ھەرقانچە
ناخشا ئېيتسا مۇشۇ ئابدۇۋەلىچىلىك ئېيتار. قالغان كەم
يەرلىرى بولسا كېيىن ئۆگەنمەيدۇ!

— يا ئەمدى، ھودۇقۇپ كېتەمدىكى دەيمىنا...

موزدۇزلار بۇ يېڭىلىق ئۈستىدە خېلى ئۇزاق تالاشتى،
ھېسامىدىن ئۈستام بۇرۇتسىنى تولغاپ،

— ئابدۇۋەلى، سەھنىگە چىقىپ راسا كېلىشتۈرۈپ

بىر ناخشا ئېيتىدىغان بولساڭ، قىزلارمۇ ئارقاڭدىن تەڭ-
شىپ كېتەلمەي قالىدۇ. - دە! - دەيتتى.

شۇ كۈنى ئابدۇۋەلىنىڭ قولىمۇ ئىشقا بارماي قالدى.
ئەقىلى ئۇسنايمەنمەن ۋاقىتلىق ئورۇنلاشقان قورۇنى ئىزدەپ-
سوراپ تېپىپ بارغاندا، چوڭ بىر ئۆيگە تام ياقىلىتىپ قوي-
يۇۋەتكەن ئورۇندۇقلاردا بىرمۇنچە كىشى ئولتۇراتتى. ئىچى-
غان بېرىش ئۈچۈن يىغىلغان ياشلاردىن بىرنەچچىسى ئىشنىڭ
ئالدىدا ئۇرۇشاتتى. ئابدۇۋەلى ئۆي ئىچىگە قاراپ ئەپ-
مەنگەندەك بولدى. ئولتۇرغانلارنىڭ بەزىلىرى كاستۇم - بۇ-
رۇلكىلارنى كىيىپ، گالىستىك تاقىغان، بەزىلىرى ئادەتتىكىچە
كىيىنگەن يېشى چوڭ ئادەملەر ئىدى. «موزدۇز ئابدۇۋەلى
كەلدىمۇ؟» دەپ چاقىرغاندا ئۇ ھاياجاندىن يۈزىكى دۇپۇل
دىگەن ھالدا ئولتۇرغا چىقتى.

— خوش، سەن ساز چالامسەن، ناخشا ئېيتامسەن؟

— ناخشا ئېيتىمەن.

— ناخشىڭنى باشلا...

— قايسى ناخشىنى ئېيتىپ بېرى.

بۇ گەپنى تاقلاپ بىرنەچچە يەلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

— بىلىدىغان ناخشاڭ چىق ئوخشىمامدۇ؟ قېنى ئۇ.

زۇڭ خالىغان بىرنى ئېيتىپ باق!

ئابدۇۋەلى چوڭقۇر تەپەس ئالدى، ئۇنىڭدىكى قور-
قۇش كەيپىياتى ئاستا - ئاستا تارقاپ، كۆز ئالدىغا ئېسىل-
تىدۇر تېرە زاۋۇتىنىڭ ھويلىسىدا قولغا كەپتەرنى قوندۇرۇ-
ۋېلىپ، ئېچىنىشلىق قىياپەتتە تۇرغان ئەمىنجان ئۈستام
كەلگەندەك بولدى. ئۇ ئاشۇ ئۈستام ياخشى كۆرىدىغان
ناخشىلارنىڭ بىرىگە باشلىدى. - دە، ئارقا - ئارقىدىن

ئۇلاپ بىرنەچچە ناخشىنى بىراقلا ئېيتىۋەتتى. بۇ موزدۇز-
 نىڭ ناخشىسىنى تېخى ئاڭلاپ باقمىغانلار ناھايىتى ھەي-
 ران بولدى. ئۇنىڭ ئاۋازى شۇنچىلىك ساپ، جاراڭلىق،
 ناخشىنىڭ سۆزلىرىنى تېلىشى خېلىلا پىششىق ئىدى.
 شۇ چاغ باھارمۇ، يازمۇ؟ شەنسىمۇ، يەكشەنسىمۇ؟
 پەسلىنىڭ قايسى ۋاقتى، ھەپتىنىڭ قايسى كۈنى ئىكەن-
 لىكى ئابدۇۋەلىنىڭ ئېسىدە يوق. ئەمما داڭلىق ئۇستاز-
 لار ئۇنىڭغا قارىلىپ تۇرغان ئاشۇ مىنۇتلار ئۇنىڭ كۆز
 ئالدىدا ھازىرمۇ تۇلۇڭلۇك كەلگەندەكلا تۇرۇپتۇ. شۇ سائەتلەردىن
 باشلاپ ئابدۇۋەلى ئارتىسلىق ھاياتقا قەدەم قويدى.

ئون ئىككىنچى باب

جۇزۇن

سانايىنەپىسىنىڭ دەسلەپكى تەشكىلاتچىلىرى شائىر
 ۋە ئارتىس، قاسىمجان قەمبىرى، يازغۇچى زىيا سەددىدۇلە
 ئىدى. قەبىل ئارتىس جالالىدىن يەھياۋى، ئۆمەكنىڭ قۇت
 جى رېژىسسورى بولغانىدى. داڭلىق چالغۇچى روزى تەم-
 مۇر مۇزىكا يېتەكچىسى ئىدى. سانايىنەپىسىدە كۆزگە كۆر-
 ۈنگەن سەنئەتچىلەردىن يەنە ھاسان تەمبۇر، مەمۇرۇپ نا-
 سىرى، ھۈسەيىن تەمبۇر، سەيدۇللام، ئابدۇنەبى ماناپوۋ،
 تېمىمىنجان، قۇرمانجى، قۇرمانجى، قۇرمانجى، قۇرمانجى،
 دۆلەت، قۇرمانجى تېمىپ قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى.
 سانايىنەپىسىنىڭ ئارتىس ۋە باشقا خىزمەتچى خادىملىرى
 جەمئىيەتتىكى مۇئەللىملەر، ئىشچى - خىزمەتچى، ھۈنەر-

ۋەن، تىجارەتچى قاتارلىق ھەر ساھە - ھەر كەسىپتىكى كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۆمەكنىڭ مەخسۇس تەيىنلەنگەن مەمۇرىي خادىملىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مائاش ئالمايتتى. ئۈرۈمچىدا باشقا كىرىمى يوق، قىيىنچىلىقى بار سەنئەتچىلەرگە ئويۇن قويۇپ قىلغان كىرىمدىن ياكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقا پۇللىرىدىن ئاز - تولا ياردەم قىلىناتتى. ھېچقانداق ھەق ئالمىسىمۇ قانداشقىچەلارنىڭ قىزغىنلىقى ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. كۈندۈزلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىشى - ئوقىتىشى قىلىپ، كەچتە سائەت بەش - ئالتىگىچە بەلگىلەنگەن ئورۇنغا جەم بولۇپ سائەت ئونلاردىن ئاشقۇچە رېپېتېتسىيە قىلىشاتتى.

سانايىدە پەسە باشقا خەلق ناخشا - سازلىرى، ئۇسۇل، ئۆزلىرى تىجاد قىلغان لەپەرلەر، جەمئىيەتتىكى ئىلەلەتلەرنى پاش قىلىدىغان كىچىك كومېدىيىلەرنى ئوينىدى. بۇ يىللار تېخى غۇلجا شەھىرىدە كۈلۈپ يوق ئىدى. تەييارلانغان ئويۇنلار ۋاڭ قادىرنىڭ بېغى ①، گۈلشەنباغ ۋە شەھەردىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ مەيدانلىرىدا سەھنە ياماپ ئوينىلاتتى. ھەر يىلى «ئاپرېل بايرىمى» دا ئالتۇنلۇقتىكى تاللىقتا ئويۇن كۆرسىتىلەتتى. 1935 - يىلى دامۇللا جاللاپنىڭ قورۇسىدا «ئىچكۈلۈك نەتىجىسى»، «ئۆيلىنىش» دېگەن ئەسەرلەر ئوينالدى.

ئارتىستلارنىڭ كىيىم - كېچىكى ۋە سەھنىگە لازىملىق بۇيۇملار بايلارنىڭ ئۆيلىرى، سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدىن ئارىيەت ئېلىپ كېلىنەتتى. يەنە بەزى نەرسىلەرنى ئاز-

① ھازىرقى غۇلجا شەھىرىنىڭ خەلق باغچىسى.

تسلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆيلىرىدىنمۇ ئېلىپ كېلەتتى... دېگوراقە
 سىيە ئىشلەش ئىشلىرىدىمۇ تېخى ناھايىتى ساددە ئىدى.
 ئاق رەختكە سىزىغان ئاددىي كۆرۈنۈشلەر سەھنىنىڭ ئارقا
 ۋە يان تەرەپلىرىگە تارتىپ قويۇلاتتى. ئۇ چاغلاردا پەس-
 دىنى ئېچىپ - يېپىشمۇ ناھايىتى قىزىق بولاتتى. پۇش
 تەك چېلىنىشى بىلەن بىر ئادەم پەردىنىڭ بىر چېتىنى
 تۇتۇپ سەھنىنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىغا قاراپ يۈگۈرەيت
 تى. بەزىدە پەردىنىڭ سىيرىلغۇچى ماڭماي خېلى ئاۋاز
 چېلىكلەرگە سالاتتى؛ بەزىدە پەردە تارتقۇچى پۇتلىشىپ سەھ-
 نىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا يىقىلىپ چۈشىدىغان ئىشلارمۇ بو-
 لاتتى... مەيلى قانداقلا بولمىسۇن قويۇلۇۋاتقان نومۇرلار
 سەنئەتكە تەشنى خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولات-
 تى. ئويۇن مەيدانى ھەردائىم تاماشىبىنلار بىلەن تولۇپ
 تۇراتتى. ئارتىسلار ھەر قېتىمقى ئويۇندىن ھايان بىلەن
 قايتىشاتتى. كېچىلىرى ئۇلار سەھنىدىكى قىزغىن ھەرى-
 كەتلەر، تاماشىبىنلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىش سادالىرى،
 مەھنە ئارقىسىدا تۇرغان رېژىسسورنىڭ مەمنۇنىيەت بىلەن
 كۈلۈمسىرەشلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئۇزاققىچە ئۇخ-
 لمىالمايتتى...

*

*

ھۈسنىيەتكە يۈنۈسۈپ دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنىدى.
 ئۇ ئەرەپ - پارىسچە، رۇسچە تىللارنى بىلىدىغان، يېڭى-
 چە مەكتەپلەرنى ئاچقان، بىلىملىك، مەرىپەتپەرۋەر زات
 ئىدى. چەت ئەلدىن غۇلجا شەھىرىگە دەسلەپكى مەتبەئە

ماشىنىلىرىنى ئېلىپ كىرگەنىدى. يېڭىلىق تەرەپدارى بول-
خاچقا مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ئۇنى «ھۈسسىيەگە كالتە قۇيرۇق»
دەپ بىلىشەتتى. «ئاپرىل ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن ھۈسسىيەگە
«ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» نىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ
نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، سانائىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى-
غەمۇ كۆپ كۈچ چىقارغانىدى. ئۇ ئۆزىدە بىر سەنئەتچى
ئىدى. كلاسنىڭ ئىلى سەنئەتكە ئويىناشتا ئۇنىڭ ئالدى-
غا ئۆتەدىغان ئادەم يوق ئىدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنى بىر
قۇر تۈزەشتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، 1935 - يىلى ئىككىنچى
نۆۋەتلىك مىللەتلەر قۇرۇلتىيى ئاچتى. بۇنىڭغا جايلادىكى
چوڭ بايلار، ئەمەلدارلار، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى بار
كىشىلەرنى چاقىرغانىدى. ھۈسسىيەگە شېڭ شىسەينىڭ مانا
مۇشۇ قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، قايتىش يولىدا ئۆتەيدە، باشقا
ۋەقەسى بىلەن ۋاپات بولدى. بۇ كىشىنىڭ خەلق قەلبىدە
قالدىرغان تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغانلىقتىن، بۇ شۇم
خەۋەر بىلەن ئۇلجا شەھىرىنى زىلزىلىگە سالدى. قا-
سىمجان قەھىرى، قېپىرات خەلىپىسىم، زىيا سەمىدى، زۇڭفۇن
قادىر قاتارلىق نۇرغۇن يازغۇچى - شائىرلار ھۈسسىيەگە
ۋاپاتىغا بېغىشلاپ شېئىر، ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدى.
سانائىيەتچى ھۈسسىيەگە ھاياتىنى بىر سەھنە تەسىرى
قىلىپ يېزىپ، دەرھاللا سەھنىلەشتۈردى. رېژىسسورلارنىڭ
ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئويۇن رەسمىي باشلىنىشتىن بۇرۇن
بىر مۇڭلۇق ناخشا ئېيتىلىشى، ناخشىدىن كېيىن يەردە
ئېچىلىپ، ئاندىن ئويۇن باشلىنىشى كېرەك ئىدى. ناخشاغا
سېلىنىدىغان سۆز:

كەتتى بۈگۈن ئارىمىزدىن،
ھۈسسىيەگەدەك بىر قەھرىمان.
بار ئۆمرىنى ۋەتەن ئۈچۈن،
خەلق ئۈچۈن پىدا قىلغان...

دېگەن مەزمۇنلاردا يېزىلدى. ناخشا «جۈنۈن» ئاھاڭىغا سېلىنىدىغان بولدى.

تاماشىبىنلارنىڭ دىققىتىنى سەھنىگە كۈچلۈك مەركەز-
لەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىنى سەھنە ئەسىرىنىڭ مەز-
مۇنىغا بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن دەسلەپتە ئېيتىلىدىغان بۇ
ناخشا ناھايىتى ئوبدان ئورۇنلىنىشى لازىم ئىدى. شۇڭا،
ناخشا ئۈچ كىشىگە ئۆگىتىلدى، ئۇلارنىڭ بىرى ئابدۇۋەلى
ئىدى. سانايىنەپسىگە كىرگىنىگە بىرەر يىلدىن ئېشىپ
قالغان بولسىمۇ، ئابدۇۋەلى تېخى سەھنىگە چىقىپ باقمى-
غانىدى، ئادەم چاقىرىپ كېلىدىغان، ئېلان چاپلايدىغان،
دېكوراتسىيىگە لازىم نەرسىلەرگە ياردەملىشىدىغان يۈگۈر-
يىتەم ئىشلارنى قىلاتتى. بۇ يېڭى ۋەزىپە ئۇنى ھەم خۇشال
قىلدى، ھەم ھاياجانلاندۇردى، دۇكاندا ئىش ئىكۋاتقاندا
قولى ئىشتا بولىمۇ، خىيالى شۇ «جۈنۈن» دا ئىدى.
— ھاسىنىكا، جۈنۈننى بىز ئېيتىپ بېرىڭ! — دەپ
مۇراجىئەت قىلاتتى ئۇ.

ھاسان بۆرە ئالدىرىماي ناخشا باشلايتتى:

قاراپ، بۇغداي ساھانىنى

سەلگىن ئايرىيدۇ.

ئۇرۇق - تۇغقان، قېرىنداشى

ئۆلۈم ئايرىيدۇ.

— ياقۇپچىنىڭ، قۇشۇ ناخشىنى سىز بىر ئېيتىپ
بېقىڭا، — دەيتتى ئۇ يەنە.

سېنى دېدىم، سېنى دېدىم،
كەچتىم بۇ جاندىن.
يۈرەك باغرىم پارە - پارە،
كۆز ياشىم ئالدىن...

— نېمە بولدى، سالما بۈگۈن «جۈنۇن» نىڭ
ئىشقى چۈشۈپتىغۇ؟ سالما قارا، بۇنى سالما مەنى بىر ئېي-
تىپ بېرەي، — دەپ بۇرۇتنى تولىپ قويۇپ ھېسامىدىن
قۇسنامۇ ئاغىرىدا جۈنۇننى بىر قېتىم ئېيتتى.
ھەممىسى ئوخشاشلا «جۈنۇن» بولسىمۇ، يەنە ھەركىم-
نىڭ ناخشا ئېيتىشىدا ئۆزىگە خاس بىر پۇراق بار ئىدى. ئاب-
دۇۋەلى ئۇلارنىڭ ناخشا ئېيتىشىدىكى بۇ ئۆزگىچىلىكلەرگە
دېققەت قىلاتتى. ھاسان بۇرۇننىڭ ئاۋازىدىكى تەمكىنلىك،
ياقۇپجان دۇتارنىڭ ئاۋازىدىكى مۇڭ، ھېسامىدىن ئۈستام-
نىڭ ناخشا سۆزلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئەپچىللىكى
ئۇنى جەلپ قىلاتتى...

جالالىدىن يەھيارى ھېلىقى ئۈچ ناخشىچىنى ئېيت-
قۇزۇپ كۆرۈپ، ئىككىلەنمەيلا ئابدۇۋەلىنى تاللىۋالدى...
ئويۇن باشلىنىدىغان كۈنى مەيدانغا ئادەم ناھايىتى نۇر-
غۇن توپلانغانىدى.

— قانداق، يۈرىكىڭ دۈپۈلدەۋاتامدۇ؟ — دەپ سورىدى

سەھنىگە چىقىشى ئالدىدا جالالىدىن يەھييارى ئابدۇۋەلىدىن.

— سەل قوزققاندىك بولۇۋاتسەن.

— ھۈسسىيىتىڭنى كۆرگەنمۇ سەن؟

— كۆرگەن.

— ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئىچىڭ ئېچىشىدىغاندۇ؟

— ئەلۋەتتە.

— ھە، سەھنىگە چىققاندا تۆۋەندىكى ئادەملەرگە.

قارىۋالما، نەزەرىڭنى تاماشىبىنلارنىڭ ئۈستىدىن ھالقىتىپ

يىراقلارغا تاشلا. كۆڭلۈڭدە مەرھۇم ھۈسسىيىتىڭنىڭ ۋاپاتىغا

چوڭقۇر ئېچىنىش بولسۇن. باشقا ھېچنەرسىنى ئويلىما.

شۇ چاغدا ناخشىنى ھودۇقماي، ياخشى ئېيتالايسەن.

ئابدۇۋەلى سەھنىگە چىقىپ، تۆۋەندىكى داۋالغۇپ

تۇرغان غايەت زور ئادەم دېڭىزىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز

جەددىيلىككە چۆمۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭغا ساز تەڭكەش قە

لىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ئىسكىرىپ

كىچىسى سەيدۇللام بىلەن چىققانىدى. سەيدۇللام كامالچىنى

ئىسكىرىپكا قىللىرى ئۈستىگە قويۇشى بىلەن ئېچىنىشلىق

بىر سادا كۆتۈرۈلدى. شۇ چاغدا ئابدۇۋەلىنىڭ كۆز ئالدى

دىن ھەممە ئىش ئۆچكەندەك بولدى. دە، ناخشا

باشلىۋەتتى.

كەتتى بۈگۈن ئارىمىزدىن

بىر قەھرىمان،

ئۆچتى چىراغ خەلقىمىزنى

باستى پۇغان...

پۇتۇن مەيدان چىۋىنىڭ ئۇچىنى ئاڭلاغۇدەك جىم
 چىتىققا چۆكتى. ھەممە ئادەم ئاشۇ ناخشىچى بىلەن بىر-
 دەك نەپەس ئېلىۋاتقان دەك قىلاتتى. شۇ ئەسنادا بىر ئا-
 يال ئۇن سېلىپ يىغلىۋەتتى، ئارقىدىنلا پۇتۇن ھەي-
 داننى يىغا - زار قاپلاپ كەتتى... ناخشا ئاخىرلىشى بى-
 لەن يېشى توختىغان بىر ئايال كۆز ياشلىرىنى سۈرتكىنىم
 چە سەھنىگە چىقىپ ئابدۇۋەلىنى ھەككىم قۇچاقلاپ، «رەھ-
 مەت ئوغلۇم!» دەپ تەشەككۈر بىلدۈردى.
 شۇ كۈنى «جۈنۈن» ئاھاڭىنى ئورۇنداش بىلەن ئاب-
 دۇۋەلى بىردىنلا پۇتۇن شەھەر خەلقىگە تونۇلدى.

*

*

ئابدۇۋەلىنىڭ ئاكىسى ئابدۇلئەزىز مۇمىن مەشرەپ سۆزۈد-
 لىرىنىڭ ياخشى ناخشىچىلىرىدىن ئىدى. ئەمما ئۇ ئىنىسىنىڭ
 سانايىنەپىسىگە قاتنىشىشقا قارشى ئىدى. ئۇ سازەندىچىلىك
 بىلەن تارتىسلىقنى — ئۆزۈم ئېلىپ كىرۈن گۆتۈگۈزۈدىغان
 ئەرلىك غۇرۇرى بار ئادەمگە ياراشمايدىغان چاكتا ئىش،
 دەپ قارايتتى؛ يەنە بىر قەرەپىنى، ئابدۇۋەلىنى قاملاشسا-
 قاملاشمىسىمۇ ئۆزىنى ئاۋاز قىلىپ بىكار پايىپاسلاپ يۈ-
 رەمدىكەن، دەپ ئىچى پۇشاتتى. ھۈسەيىن بەگ نامغا ئويىنال
 خان ئويۇننى كۆرۈشكە بارغان ئابدۇلئەزىز ئۆز ئىنىسىنىڭ
 ناخشىسىنى، بۇ ناخشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنكى مەيداندىكى
 لىرىنىڭ كەيپىياتىنى كۆرۈپ قاتتىق تەسلىرىلەتتى. ئۇ چارۋا
 لايوپلار ئائىلىسىدىن ھەقىقىي بىر ناخشىچىنىڭ چىقىدىغان
 لىقىغا كۆزى يەتتى.

بەئىسلىككە چەتە ئابدۇلئەزىز ئىنىسىنى ئۆيىگە تەلەپتە
چاقىردى. تاماقتىن كېيىن ئۇ ئۇلچۇقماي ئورۇندىن تۇرۇپ،
كېيىن ئىشكاپىنى ئاچتى. ئۆزىگە يېڭى تېكتۇرۇپ تېخى كىيى-
مىگەن كاستۇم - يۇرۇلكىنى ئېلىپ،
— ئۇكام، بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم، كۆپىنىڭ ئالدىدا چىراي-
لىقراق كىيىپ يۈرەرسەن، — دەپ ئابدۇلئەزىزنىڭ ئالدىغا
قويۇپ قويدى.

بۇ ئىش ئابدۇلئەزىزنىڭ سالايمەن پەسىمدە تېخىمۇ بېرىلىپ
ئىشلەشكە تۈرتكە بولدى. شۇ يىلى ئابدۇلئەزىز يەنە ئۆزى
يول يېڭىپ ئىنىسىنى ئۆيلىدى. بۇ ئابدۇلئەزىزنىڭ ئابدۇ-
ۋەلىگە «ئارتىمىلىق ھاياتىدا ھېسسىياتتا ھەر تەرەپكە چى-
چىلىپ كەتمىسۇن» دەپ قىلغان چوڭ غەمخورلۇقى ئىدى.
دېمىسىمۇ ئابدۇۋەلى چارۋىلايىپ تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرى-
غىچە ئۆز ئاكىسى ئاتا بولۇپ قوشۇپ قويغان شۇ ئاممە
بىلەن بىللە ئۆتتى.

موزدۇزلاردا «مۈشۈكىنى پەش، توغۇنى تاغ دېگۈچە بىر
بېخىدىن قالسەن» دېگەن گەپ بار. موزدۇزخانلاردىكى
بىز تىلغا ئالغان ئۇستاملارنىڭ ئادەتتە ئاغزى ناخشا بى-
لەن پاراڭدا بولسىمۇ، قولى ئىشتىن بىر مىنۇتتە توختاپ
قالمايتتى. ئىشنى بازارغا ئۈلگۈرتۈش ئۈچۈن بەزىدە ئۇ-
لار چىراغ يورۇقىدا كېچىلەيمۇ ئىشلەپ كېتەتتى. كېچە -
كېچىلەپ رېپېتىسىيىگە قاتنىشىپ، يەنە كۈندۈزى كۈن بويى
مۇكەپچىپ ئولتۇرۇپ ئىشلەش ئابدۇۋەلىنى خېلىلا ئالدىرى-
تتى.

تېپ قويدى. ۋاپۇرۇش بازىرىدىكى سودىگەرلەر زاكالا تېپ بېرىپ قويغان ماللىرى ۋاقتىدا قولغا تەگمىسە، دۇكانغا كېلىپ دوق قىلىپ ئۇستاملارنى تەڭلىكتە قويۇشتىن يان جايىتتى. ئابدۇۋەلىنىڭ بازاردىن ئوقەت قىلىدىغان دوستلىرى بىر كۈنى ئۇنىڭغا مەسلىھەت بېرىپ:

— ئابدۇۋەلى، ھەم سانايىنەپىسىگە قاتنىشىپ، ھەم دۇكاندا ئىش تېكىپ بىر ئۆيىنى باقمىشنىڭ تەس. بازاردىن بىز بىلەن ئوقەت قىل. ئاپقەنىمىز تەڭ بولسۇن، — دېدى. شۇنداق قىلىپ، ئابدۇۋەلى سانايىنەپىسىگە قاتنىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا موزدۇزلۇق كەسپى بىلەنمۇ خوشلاشتى. ئەمدى ئۇ كۈندۈزلىرى بازاردىن ئابىلىرى^①، ياكى سىناخۇن، مەتىمىن قارىي دېگەن بۇرادەرلىرى بىلەن شېرىك دەلاللىق قىلىدىغان بولدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى ياكى كەچكە يېقىن ئۇلار تاشلەپكىدىكى مىرقاسىمىھاجىنىڭ سارىيى، دەڭدەرۋازىدىكى سۇلتانباينىڭ سارىيى، تۇڭگان سارا، خەنزۇ بازىرىدىكى ئىچكىرىدىن مال ئاچىقىدىغان سودىگەرلەر چۈشەنچە دەڭلەر، تەختى مەھەللىسىدىكى خوتەن سارايللىرىنى ئارىلاپ، بۇ يەرگە چۈشكەن سودىگەرلەرنىڭ قانداق مال ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، ئۇلارغا نېمەلەرنىڭ لازىملىقىنى ئۇقۇشاتتى؛ ئاندىن يەنە بازار ئارىلاپ، دۇكانلارغا قانداق مال لازىملىقىنى ئېلىپ تىنچلايتتى. سودىگەرلەرنىڭ ماللىرىنى دۇكانلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ، سودىگەرلەرگە كېرەكلىك ماللارنى بازاردىن تېپىپ بېرىپ ئوتتۇرىدىن پايدا كۆرۈشەتتى، ئىلىغا سىرتتىن ماقا، چەكمەن، پاختا، چاي، دورا — دەر.

① ئابىلىرى ئابباسوپ — ئابدۇكېرىم ئابباسوپنىڭ ئاكاى.

مان، گىلەم، كۇچا ئەلئىرىسى، قۇرۇق مېۋىلەر كېلەتتى. سودىگەرلەر بۇ يەردىن چەم، خۇرۇم، تېرە، ھەرخىل ئاياغ كىيىم ۋە سوۋېتتىن كىرگەن گەزەمال، قەنىت - گېزەك، سەرەڭگە قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ مېڭىشاتتى. ئابدۇۋەلى بازاردىكىلەرگە «ناخشىچى موزدۇز» دېگەن نام بىلەن تونۇش بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئوقىتىشى راۋانلىشىپ، موزدۇزلۇق قىلغانغا قارىغاندا تۈرمۈشى ئوڭشىلىپ قالدى.

ئۇ چاغلاردا سارايدىن ئالغان ماللارنى دۇكاندارلارغا ئۆتكۈزۈشتە مالدىن پايدا ئالغان بولسا دۇكانداردىن چاي پۇلى ئالمايدىغان قائىدە بار ئىدى. ھەم پايدا ئېلىپ، ھەم چاي پۇلى ئالسا «ھارام» بۆلەدۇ، دېيىلەتتى. لېكىن، «چاي پۇلى ئالمىساق، دۇكاندار بۇ مالدىن كۆپ پايدا ئالغان ئوخشايدۇ، دەپ گۇمانلىنىپ قالىدۇ» دەپ بەزىدە ھەم پايدا كۆرۈپ، ھەم چاي پۇلى ئالىدىغان ئىشلارمۇ بولۇپ قالاتتى. مۇنداق چاغلاردا، ئابدۇۋەلى شېرىكلىرى بىلەن «ھارامنى ھارامغا خەجلەيمىز» دەپ قاۋاقخانغا بېرىپ ئاز - تولىدىن ئىچىتىپمۇ قوياتتى. بەزىدە مۇنداق ئۈلپەتچىلىك كە كونا گىر بازىرىدا ئوقەت قىلىدىغان زىكرى ئەلپەتتەمۇ ئارىلىشىپ قالاتتى. شۇڭا زىكرى ئەلپەتتەمنىڭ ئابدۇۋەلىنى كۆرسە:

— بۈگۈن ھارامدىن تاپاۋەت يوقمۇ؟ — دەپ قويدى.
خان چاقچىقى بار ئىدى.

ئون ئۈچىنچى باب

ھەقىقىي غەرىپ

1936 - يىلىغا كەلگەندە سەنئەت ئىشلىرىمىزدا خېلىلا چوڭ يۈكسىلىشلەر بولدى. غۇلجا شەھىرىدىكى ئەڭ چوڭ كۈلۈپ - «ئۇقاق كۈلۈپ»^① ياسىلىپ چوڭ تىپتىكى سەنئەت سەۋەپلىرىنى ئويىنىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. 30 - يىللارنىڭ ئاخىرى، 40 - يىللارنىڭ بېشىغا كەلگەندە يەنە «رۇس كۈلۈپى»، «خەنزۇ كۈلۈپى»، «ئۆزبېك كۈلۈپى»، «قاتار كۈلۈپى» قاتارلىق كۈلۈپلەر ئارقا - ئارقىدىن سېلىندى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ سەنئەت سەۋەپلىرىنى تەييارلاش، ئويناش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ كۈنلەردە، ھەر كۈنى كەچلىكى كىشىلەرنىڭ ئىشتىن چۈشۈپ، ئويۇنخانىلارغا قاراپ ئالدىراپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى. ھەربىر مەيدان ئويۇننىڭ بېلىتى ھەش - پەش دېگۈچە سېتىلىپ بولاتتى. خەلقنىڭ كەيپىياتىدا يېڭى بىر روھلىنىش بارلىققا كەلگەنىدى. مۇشۇ يىللاردا سانايىنەپسە «پېرىخۇن»، «قانلىق داغ»، «ئارشىن»

① «ئۇقاق كۈلۈپ» نىڭ دەسلەپكى نامى «سەنئەتلىك كۈلۈپى» ئىدى. 1937 - يىلى شىنجاڭ شەھىرى ھۆكۈمىتى يوق ياتىشلارنى تويدۇرۇپ چىقىپ - ئۇ ئۇيۇشمىسى مۇسادىرە قىلىۋالدى. بۇ ئىش ئاجىزلىق كۈچلۈك قارازلىقنى ئوزۇنغاندىن كېيىن، مۆكۈمەت دۆلۈتىنى - شىنجاڭلار، دېگەن بولۇپ تەلەپنى قويۇپ تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇر، ئازاق، ئىرەن ئۇيۇشمىلىرى بۇل چىقىرىپ كۈلۈپنى قايتا سېتىۋالدى. شۇندىن باشلاپ كۈلۈپ نامى «ئۇيۇر، ئازاق، ئىرەن كۈلۈپى» (ئۇقاق كۈلۈپ) قا ئۆزگەرتىلگەنىدى.

مال ئالان»، «نوزۇگۇم»، «پەرھاد - شېرىن»، «رابىيە - سەئىدىن»، «جاھالەتنىڭ چاپاسى» قاتارلىق نەچچە ئون پارچە ئەسەرنى ئوينىدى.

ئابدۇۋەلىنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىدە رول ئېلىشى دەسلەپتە ئادەتتىكى روللارغا چىقىش بىلەن باشلاندى. «ئۆپلىنىش» ئەسەرىدە ئۇ ياردەمچى يىگىتلەر رولىنى ئالدى، «ھاي ۋە ھالاي» دراممىسىدا ئادەتتىكى ئامما قاتارىدا سەھنىدە كۆرۈلدى، «قاللىق داغ» دا ئۇ بىر يايىنىڭ رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ جالالىدىن يەھيارنىڭ ماخىمىغا ئېرىشتى، جالالىدىن يەھيارى بىلەن قاسىمجان قەمبىرى ئابدۇۋەلىنىڭ ئۆسۈشكە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار ئاۋاز، ھەرىكەت، تەن قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە بۇ ياشنىڭ سەھنىدىكى ئىشقا ئىقبالىنى مۆلچەرلەپ يەتكەنىدى. ئۇستازلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئابدۇۋەلى بارا - بارا ئاساسلىق روللارنى ئېلىشقا ئۆتتى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوينالغان «ئۆز مۇھىت»، «بوراندىن كېيىنكى تاپتاپ»، «شاخخەي كېچىسى»، «چاقىرىلمىغان مېھمانغا سوۋغات»، «پارتىزان قىزى» دېگەن سەھنە ئەسەرلىرىدە ئۇ «ياپون گېنېرالى»، «پارتىزانلار باشلىقى»غا ئوخشاش ئاساسلىق روللارغا چىقىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. شۇڭا ئۇ كېيىنكى چاغلاردا چاقىچاق قىلىپ «جۇڭگو - ياپون ئۇرۇشىغا بىزمۇ قاتناشقان» دەپ ئويلىدى.

30 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ سانايىدە

پېسە «غېرىپ - سەنەم» نى تەييارلاپ سەھنىگە ئېلىپ چىقتى. ئادالەتنى مۇجەببەت ئەر كىملىكىنى كۈيلەيدىغان بۇ ئەسەر شۇ تەڭسىز زاماندا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ كۆچ-لۈك ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.

ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تارىلىپ يۈرگەن «غېرىپ - سەنەم» ۋەقەسى بۇندىن ئىلگىرى تولا-راق خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئىچىدە ئاھزاكى ئېيتىلىپ يۈرەتتى. غۇلجىدا توختىقارىي دېگەن بىر دۇتارچى ئا-دەم ئۆتكەنىدى. ئۇ ھەر جۈمە كۈنى بازاردا «غېرىپ - سەنەم»، «لەيلى - مەجنۇن»، «بەرھاد - شېرىن» غا ئوخ-شاش ئاشىق - مەشۇقلار قىسىملىرىنى ئاخشا - سازىلەن بايان قىلاتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا ھەر قېتىم ئاز دېگەندە بىرەر يۈزدەك ئادەم قوپلاشقان بولاتتى.

«شۇنداق قىلىپ، شاھى ئابباس غېرىپنى باغدات شەھىرىگە پالغاندا، سەنەم ياقىلىرىنى چاڭ ئېتىپ يىغ-لاپ، غېرىپقا قاراپ شۇنداق دەپتۇلەر، - دەپ دۇتارنى قولغا ئالغىنى توختىقارىي:

مۇندىن كېتەر بولدۇقسىن باغدات شەھرىگە،

يارىم سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.

ئاللا سالىدۇ جۇدالىقىنىڭ دەردىگە،

غېرىپ سېنى بىر ئاللاغا تاپشۇردۇم.

ئاندىن غېرىپ سەنەمگە قاراپ مۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:

مېنى كەتتى دىيان حالال بولمىغىن،

كۆپ يىغىلىپ سەنەمجان كەتسەم كېلۈرمەن،
قىزىل گۈلدەك ئېچىلىپ ھەرگىز سۆلىمىدىن،
ئامان بولسام سەنەمجان كەتسەم كېلۈرمەن...

توغرىسىقارنى غېرىپ - سەنەم قىسىمىنى ئەلە شۇنداق بايان قىلىپ، ئاخىرىنى ناھايىتى چىرايلىق تەغىمە مەرھۇللار بىلەن چۈشۈرەتتى - دە: «ياراتقان ئىسىگەم دۇر يادىكى ھەممە - ئاشىق - مەشۇقلارنى مۇرادىغا يەتكۈزگەي!» دەپ دۇئا قىلىپ ئورنىدىن تۇراتتى.

مەشھۇر ئەلنەغمىچىمىز روزى تەمبۇرۇمۇ «غېرىپ - سەنەم» رىۋايىتى ۋە ناخشا - سۆزلىرىغا ناھايىتى پېشىق ئىدى. سانائەتچىسى ھادىيەلىرى روزى تەمبۇرنىڭ باياقىغا ئاساسەن ئەسەرنىڭ دەسلەپكى خاتىرىسىنى تۈرۈغۈزۈپ چىقتى. ئالدىن زىيا سەمىدى، قاسىمجان قەمبىرى، زۇنۇن قا-دېر قاتارلىق قەلەمكەشلەرنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قاتنىشىشى بىلەن «غېرىپ - سەنەم» سەنە ئىسىرى دۇر ياقا كەلدى. ھاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، زەكىرى ئەل پەتتا قاتارلىق مۇزىكا ئۈستىلىرى بۇ ئەسەرنىڭ ناخشا ئاھاڭلىرىنى ئىشلەپ مۇقىملاشتۇرۇشتا كۆپ ئىجىرىسىگە دۇردى. كوللېكتىپنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن بۇ ئەسەر شۇ دەۋردە ئوينالغان سەنەم كىتابلىرىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىغا ئۆتتى.

دەسلەپتە غېرىپ رولىغا قاسىمجان قەمبىرى، سەنەم رولىغا قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئايالى ۋازىيە خانىم چىقتى. ئۇ چاغلاردا «غېرىپ - سەنەم» توققۇز پەردە ئون كۆرۈل-ۋاشلىك قىلىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، ئىككى كېچە ئوينىلاتتى.

بالا ۋاقىتىدىكى غېزىپ رولىنى ئەخمەتجان، مەتۋاقى كامال قاتارلىق ئارتىسلار ئالغانىدى. سەنەمنىڭ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىكى رولىغا ھەجەربۇۋى، سۇلتانقۇز قاتارلىق ئارتىسلار چىقاتتى. ئابدۇۋەلى دەسلەپتە شاھ ئابباسنىڭ تەخمىمى يېنىدا تۇرىدىغان بىر لەشكەرنىڭ رولىنى ئالدى. بۇ قاراۋۇل ھەرقانداق شارائىتتا كىرىپكەمۇ قاقماي، دەھشەتلىك تۈستە بۇتەك قېتىپ تۇرۇشى لازىم ئىدى. ئابدىۋەلى بۇ رولىنى كېلىشتۈرۈپ ئويىناپ چىقتى. ئاز ئۆتمەي، جالالىدىن يەھييارى غېزىپ رولىغا ئابدۇۋەلى چارۋىلايىنى قالىۋالدى. «غېزىپ - تەلەم» قىسسەسىنى ئابدۇۋەلى موزدۇلار ئالغۇدىن كۆپ قېتىم ئاڭلىغانىدى؛ بۇ سەھنە ئەسلىگە سېلىنغان بېيىت - تاھاڭلارغىمۇ ئۇنىڭ قۇلىقى پىششىق ئىدى. شۇڭا بۇ رولىنى شۇ ناھايىتى تېز ئۆزلەشتۈرۈپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا غېزىپ رولىنى ئال ھۈچى ئەڭ ياخشى ئارتىسلاردىن بولۇپ كۆزىگە كۆرۈندى. ئابدۇۋەلى ئىلگىرى ئىشلىگەن موزدۇرخانىدا پات - پات ئۇنىڭ يارىمى بولۇپ تۇراتتى.

— ئاخشام ئابدۇۋەلنىڭ غىمىنى قانداق قاملاش تۇرغانلىقىنى كۆردۇڭلارمۇ؟ — دەيتتى ھاسان بۆرە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ.

— ھە، قانداقراق بولدى؟ — دېيىشەتتى ئىويۇنغا بارالمىغانلار.

— ئۇنىڭ كىيگەن كىيىمى، تەقى - تۇرقى، ھەرىكەتلىرىنىڭ قاملاشقىنى دېمەستەك، ئويۇن قىزىغاندا كۈلۈپتە ئولتۇرغىنىنى ئۆلتۈپ، ئابدۇۋەلى بىلەن بىللە ئورنىدىن پاللىنىپ، دەشت - باياۋانلارغا چىقىپ كەتكەندەك

ئاياللار ئارىلىشىپ ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرىدىغان ئىشلار يوق ئىدى. دەسلەپتە سانايىنەيسە كېچىنى ئەرلەرگە ئويۇن قوي سا، كۈندۈزى ئاياللارغا ئوينىدى. كېيىن، كۈلۈپنىڭ سول تەرىپىدىكى بىر قىسىم ئورۇنلارنى مەخسۇس ئاياللارنىڭ ئولتۇرۇشىغا ئاجراتتى. ئاياللار شۇ تەرەپتىكى خاس ئىشەكتىن كېرىپ - چىقىشقاتتى.

شۇ دەۋردە سانايىنەيسە بىر ئايدا ئون - يىگىرمە مەيدان ئويۇن كۆرسەتتى. ئابدۇۋەلى غېرىپ رولىدا ئويۇنغا ئاسپرى چىشىپ باردى. بىر قېتىم «غېرىپ - سەنەم» نى كۆرگەلى كەلگەن شەھەرنىڭ چوڭ مۇنەۋۋەرلىرىنىڭ بىرى - ساۋۇت داموللام ئويۇن ئاخىرلاشقاندا ئابدۇۋەلىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىپ:

— ئابدۇۋەلى، بىز ئەسلى غېرىپنىڭ قانداقراق ئا- دەملىكىنىمۇ كۆرمىگەن. ئەمما، سېنىڭ خېڭىش - تۇرۇشۇڭ، قەددىي - قامىتىڭ، ناخشىلىرىڭغا قاراپ، ھەرقانچە غېرىپ بولسىمۇ شۇنچىلىك بولغىيىدى دەپ قالدىم. رەھمەت ئوغ- لۇم، سەن ھەقىقىي غېرىپنىڭ ئۆزىكەنسەن! — دېدى.

بۇ — ئەنە شۇ يىللاردا غېرىپ - سەنەم ئويۇنىنى كۆرگەن بارلىق ئاماشىبىنلارنىڭ باھاسى ئىدى. ئابدۇۋە- لىنىڭ خەلق ئىچىدە «موزدۇز ناخشىچى» دىن «ئابدۇۋەلى جازۇللايىپ» دېگەن تولۇق نام بىلەن شۆھرەت تېپىشمۇ شۇ چاغلاردىن باشلاندى.

«غېرىپ - سەنەم» نىڭ غۇلجا شەھىرىدە پەيدا قىل

مان داغدۇغىسى بەزى ناھىيىلەردىكى سەنئەتچىلەرگىمۇ
 ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇ چاغ
 دا، سۈيىدۇڭ ناھىيىسى «غېرىب - سەنەم» نى تەييارلاپ،
 غېرىب رولىغا چىقىدىغان مۇۋاپىقراق ئارتىس تاپالماي،
 فۇلجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ياردەم سورىغاندا، ئابدۇۋەلى
 چارۋىلاپ دېگۈر ئىسىمىگە خىزمەتچىسى شېرىپ دېگەن كىشىنى
 ئېلىپ سۈيىدۇڭكە بېرىپ باردى. ئاز تەييارلىقتىن كېيىن
 سۈيىدۇڭ سالاھىيەتچىسى خىزمەتچىلىرى ناغىرلارنى چېلىپ، ئا-
 ھىيە كۈچلىرىنى ئايلەپ، «غېرىب - سەنەم» نىڭ ئوي-
 خىلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. غېرىب رولىغا شەھەردىن
 كەلگەن ئابدۇۋەلى چارۋىلاپنىڭ چىقىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ
 پۈتۈن ناھىيە خەلقى تەۋرەپ كەتتى.

بۇ ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا سۈيىدۇڭدىكى
 سەنئەتچىلەر كۆپ كۈچ چىقاردى. سەنەم رولىغا مەلىكەم،
 ھەسەن ۋەزىر رولىغا ئىسمائىل (شاۋجۇ)، قۇرئەدداز رولىغا
 ئابدۇرېھىم يۈسۈپلەر چىقتى. ئەينى يىللاردا سۈيىدۇڭدا نا-
 مى بار ھوشۇر سەنەك دېگەن كىشىمۇ روللاردا بولغان-
 دى. ۋارىسكام دېگەن كىشى دېگۈر ئىسىمىنى بېزمەش ئۈچۈن
 گۈل - يوپۇرماقلارنى قەغەزگە ماھىرلىق بىلەن قىيىپ چى-
 قىپ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنىدى... ئويۇن بىر ھەپتە
 داۋام قىلدى. بۇ بىر ھەپتىدە «غېرىب - سەنەم» نى كۆرۈش
 قىزغىنلىقى سۈيىدۇڭكە كۆچكەندەك بولۇپ قالدى.

1939 - يىللىرى بولسا كېرەك، ئۈرۈمچى ئۇيغۇر تۇيۇش

مىنى غۇلجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۈرۈمچىنىڭ سەنئەت ئىشلارنى كۈچەيتىش ئۈچۈن غۇلجىدىن سەي دوللام رەخسەتلىگەن مەزۇپ نامىرى، مەتئەھىر مەسەن، ئىسە جايىل قاتارلىق بىرقانچە قايىل ئارتىسلارنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كەتكەنىدى. شېڭ شىسەينىڭ 37 - يىلىدىن كېيىنكى تۇتقۇن قىلىشىدا قاسىمجان قەلىمىزنىڭ ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندە ئۇ-رۈمچىدە تۇرۇپ قالغانىدى. بۇلار ئۈرۈمچىدىكى ئابدۇكېرىم رازىيىپ، ئابدۇگۈل، سىراجىدىن زەپەر، ياسىن ھەسەن، قەمبەرخانم قاتارلىق كۈچلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۈرۈمچىنىڭ شۇ مەزگىلىدىكى سەنئەت ئىشلىرىنى خېلى ئوبدانلا جانلاندۇرغانىدى.

1942 - يىلى ئابدۇۋەلى جارۇللايىپقا ئۈرۈمچىگە بېرىشقا توغرا كەلدى. ئۇ چاغلاردا ئۈرۈمچى - ئىلى يولىدا تولىراق ھارۋىكەشلەر قاتنايتتى. بىرەر ھاشىنىنى كۆرۈپ قالسا ئاتلار ئۈركۈپ تۇرالماتتى. يوللار ئىنتايىن يامان ئىدى. ئابدۇۋەلى جارۇللايىپ مىڭ تەسلىكتە بىر قارا ھاشىنا بىلەن ئۇقۇشۇپ، يۈكلىك ئۈستىدە چاپقىلىپ تولى تۇرۇپ، بەش - ئالتە كۈن دېگەندە ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىۋالدى. «ئەھمىن» ئەتراپىدىكى بىر ساراياغا چۈشتى، ئەمەلىي يۇيۇنۇپ كىيىم - كېچەكلىرىنى ئالماشتۇرۇپ كۆچە خا چىقىپ، ئۈرۈمچىدە «غېرىپ - سەنەم» نامى ئۈيىنىلەۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇ خەۋەر «ئىلىنىڭ غېرىپى» نى ھاياجانغا سالدى. باشقىلارنىڭ «غېرىپ - سەنەم» نى قانداق ئوينىۋاتقانلىقىنى كۆرۈش قىزغىنلىقىدا ئۇ شۇ كۈنى كەچتىلا تويۇن قويۇلۇۋاتقان كۈلۈپنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ باردى.

ئويۇن روزى ھاجىنىڭ مەسچىتى يېنىدىكى چوڭ كۆ-
ل بىنا ئويىنىلغان ئاتتى. ئابدۇۋەلى چارۋىلايۇپ كەلگەندە
ئاللاھپۇرۇن بىلەن سېتىلىپ بولغانىدى. ئۇ كۆلۈپ ئالدىدا
ئەقەززا بولۇپ ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ يۈرگەندە، ئۇيۇق
سىز ئالدىدا سەرۈپ ئاسىرىنىڭ قىزى رىزۋان يەيدا بولۇپ
قالدى. رىزۋان:

— ۋاي، ئابدۇۋەلىكامغۇ سىز، قاچان كەلدىڭىز؟ —
دېگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى.

— ئۇلۇكۇن كېلىشىم. بۇ يەردە «غېرىپ - سەنەم»
نى ئوينىۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلاپ كېلىۋىدىم. قارىمامسىز بى-
لەن تۈگەپتۇ.

— بولدى پۇرۇلا، ئىشىكتىكىلەر مېنى تۇتۇپتۇ.
ئۇلار كىرگەندە ئويۇن باشلىنىپ بولغانىدى، غېرىپ
رولىنى سىراجىدىن زەپەر. سەنەم رولىنى يەردە ئوينىۋا-
تتى. ئابدۇۋەلى كىشىلەرنى ئارىلاپ ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ
لۇتپۇللا مۇتەللىپنى كۆرۈپ قالدى. لۇتپۇللا شەپكىسىنى يې-
نىغا ئېلىپ قويۇپ، ھەدەپ بىرىپمە يېزىۋاتتى. ئۇ جا-
رۇللايۇپنى كۆرۈپ، يېنىدىكى بوش ئورۇنغا تەكلىپ قىلىپ
سالماشتى - دە:

— قاچان كەلدىڭىز؟ ئۇرۇمچىنىڭ ئويۇنىنى غۇلجى
نىڭكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭغا قالداقراقكىن. — دېدى.

— نېمە يېزىۋاتىسىز؟ — دەپ سورىدى چارۋىلايۇپ.
— «غېرىپ - سەنەم» توغرىسىدا مۇلاھىزە يېزىۋاتىمەن.
ئەگەر چۈشتىڭىز؟ ماقالىم پۈتكەندە سىزگە ئوقۇپ بېرىمەن.
سىز غېرىپ رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينىغان ئارتىستتۇر...

سەھنىدە مەرۇپ ئاسىرى جۈڭەيدىن باغدادى رولىنى ئوينىۋاتاتتى. ئابدۇگۈل قاراھىچىلار باشلىقى رولىغا چىققاندى. ئابدۇكېرىم رازىيۇپ شاھى ئابباس رولىدا ئىدى.. ئويۇن ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىشتا ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ ئارتىسلار بىلەن كۆرۈشتى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپنىڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بىر - ئىككى كۈن ئىچىدىلا ئەتراپقا يېيىلىپ كەتتى. كىشىلەر: غۇلجىنىڭ غېرىپ بولۇپ چىقىدۇ خان ئاناقلق ئارتىسى كەپتۈدەك، ناخشا ئېيتىدىغان بولسا ئاۋازى كۈلۈپنى كۆتۈرۈۋەتكۈدەك، - دېيىشەتتى. بەزىلەر: ئاشۇ ئارتىس غېرىپ رولىغا چىقىپ بىر ئوينىپ باقسا، كۆرسەك يوپتىكەن، - دەپ تەلەپمۇ قىلىشتى...

شۇنىڭ بىلەن، ئۇرۇمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى جارۇللايۇپنى چاقىرىپ سۆھبەتلىشىپ غېرىپ رولىغا چىقىپ بىرنەچچە مەپ داند ئويناپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇرۇمچىدە دەسلەپ غېرىپ رولىغا قاسىمجان قەمبىرى چىققانىكەن. قاسىمجان قەمبىرى تۈرمىدىن چىقىپ قەمبەرخانغا ئۆيلەنگەن بولۇپ، قەمبەرخانم بۇ ئويۇندا «غېرىپنىڭ ئانىسى» رولىنى ئالغانىكەن. گەرچە بۇ سەھنىدىكى ئادەتتىكى بىر رول ئېلىش مەسىلىسى بولسىمۇ، بۇ ئىش جەمئىيەتتىكى بەزى مۇتەئەسسىپلەرنىڭ پىئىنە تېرىشكە سەۋەبچى بولغان. ئۇلار: «ئىد - خوتۇن تۇرۇپ، بىرى بالىسى، بىرى ئانىسى بولۇپ سەھنىگە چىققا قانداق بولىدۇ. مۇنداق ئىد - خوتۇننىڭ ئىككىسى دۇرۇس بولمايدۇ» دەپ قاسىمجان قەمبىرىنىڭ غېرىپ رولىنى ئېلىشقا قاتتىق قارشىلىق قىلغان.

AltunDag

ئەھۋالىنى ئۇققاندىن كېيىن ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ غەرىپ رولىغا چىققا ماقۇل بولدى. ئەمما ئۇ:

— ئۇرۇمچىدە غەرىپ - سەنەمنى يەتتە پەردە سەك كىز كۆرۈنۈشلۈك كونا كىتابى بويىچە ئوينىۋېتىپسەنەر. ئا-
ھالە، ناخشا ئىشلىرىمىز تولۇقلىمىساق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ.
دېگورائىسىيەلەرنىمۇ ئازراق ئۆزگەرتسەك بولغۇدەك. بىر ئاي
تەييارلىق ۋاقىت بەرسەڭلار، ئاندىن ئوينىساق، — دېگەن
تەلەپنى قويدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئويۇننى باشلىدىن تەييارلاشقا
قوشۇلدى. ئەمما، تەييارلىق ۋاقتىنى ناھايىتى ئۇزۇن
كۆردى. خېلى تالاش - تارتىشتىن كېيىن، تەييارلىق ۋاق-
ىتى ئاخىر ئۆتەش كۈنگە توختالدى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ مەسلىھىتى بىلەن غەرىپ -
سەنەم ئويۇنغا مۇھىم تولۇقلاشلار قىلىپ بېرىلدى. زىكرى
ئەلپەتتەلىق غۇلجىدا «غەرىپ - سەنەم» گە ئىشلىگەن ئا-
ھاڭلىرىنى ئېلىنىپ، ناخشا - سازلارمۇ بىرقەدەر مۇكەممەل
لەشتى. جارۇللايېۋ غەرىپ رولىغا چىقىپ، بۇ ئويۇن قايتا
ئوينالغاندا، تاماشىبىنلار «غەرىپ - سەنەم» نىڭ ھەقىقەت-
تەنمۇ جانلىق، تەسىرلىك چىققانلىقىنى كۆرۈشتى. جارۇل-
لايېۋ ئۇرۇمچىدە يەنە بىر قېتىم شۆھرەتكە ئېرىشتى. شۇ
قېتىم ئۇ ئۇرۇمچىدە سوغۇق چۈشكىچە تۇرۇپ قالدى.

جارۇللايېۋ 1943 - يىلى باھاردا تەكلىپ بىلەن ئۇ-
رۇمچىگە يەنە باردى. بۇ قېتىم ئۇلار «غەرىپ - سەنەم»
دىن باشقا «ئارشىن - پال ئالان»، «پەرھاد - شېرىن»
ئەسەرلىرىنىمۇ قايتا تەييارلاپ قويدى. ئابدۇۋەلى جارۇل-
لايېۋ ئەسكەر، پەرھاد روللىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوي-

ناپ ئۈرۈمچەدىكى تاماشىبنلارنىڭ كەڭ ئالقىشىغا ئېرىش-
تى. لۈتپۇللا مۇتەللىپ جازۇللايۇپنىڭ سەھنىدە رول ئې-
لىشتىكى ئارتۇقچىلىقلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە ماقالە يېزىپ
«شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلدى.

1943. يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇ يەنە غۇلجىغا قايتتى. ئۇ-
رۇمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۇنى ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كې-
لىشىگە تەكلىپ قىلغانىدى. لېكىن جازۇللايۇپ قايتىپ
بارالمىدى. ۋەزىيەت بارغانسېرى جىددىيلىشىپ، ئۈچ ۋىلا-
يەت ئىنقىلابى پارتلاش ئالدىدا تۇراتتى.

ئون تۆتىنچى باب

ئىنقىلاب يىللاردا

تەكشۈرۈلگەن ھۆكۈمەتنىڭ خەلققە سالغان زۇلۇمى
كۈندىن - كۈنگە ئېشىرىلىشىپ، 1944 - يىلى نىلقا تاغلىرىدا
ئاخىر ئىنقىلاب ئوتى ياندى. بۇ يالقۇن ئۇلغىيىپ، تېز-
دىن غۇلجا شەھىرىگە تۇتاشتى. ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى ئۇ-
يۇر - ئۈرۈمچىلىقتا سانائىيەتنىڭ پائالىيەتلىرى توختى-
دى. پۈتۈن جەمئىيەت، پۈتۈن خەلقنى تەشۋىش ۋە جىددى-
دىيلىك ئۆز قوينىغا ئالغانىدى.

— خوش ئابدۇۋەلى، ئۈرۈمچىنىڭ ئەھۋالى قان-
داق؟ — دەپ سورايىتتى بازاردىكى بۇرادەرلەر.

— ئۈرۈمچىدىمۇ پالانچىنى قولغا ئاپتۇ، بۈگۈنچىنى
ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق. كۈندۈزى قارى-
ساق يەنە ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئىشى - ئوقىتىنى قىلىۋاتقان...

— ھە، ھەرقانداق شۇملۇق بولسا كېچىسى قىلىنەۇ.
دە، بۇ ئەبلەخلەر... مانا، نىلقىدا يۈزىكى بار ئەرلەردىن
بىرقانچىسى چىقىپتۇ دەيدۇ.

بازار ئىچىدە خەلقنى ئىتتىپاق بولۇپ ئەكسىيەتچى
ھۆكۈمەتكە ئورتاق قارشى تۇرۇشقا چاقىرىدىغان تەشۋىق
ۋەزەنلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئاز ئۆتمەي، نىلقىدىن
چۈشكەن پارىژلىقلارنىڭ توپىدە ئىدىكى تۈرمىگە ھۇجۇم قىل-
لىپ، قامىلىپ ياتقان ھىنگونىڭ كىشىلەرنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ
كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر شەھەرگە پۈر كەتتى.
ئەمدىلىكتە شەھەرنىڭ ئۆزىمۇ تېگىپلا كەتسە پارتلاپ كې-
تىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى.

بىر كۈنى، شەھەر ۋاقتىدا چارۋىلايىپنىڭ دەرۋازىسى-
نى بىرى ئۇردى. ئابدۇۋەلى چارۋىلايىپ ئېھتىيات بىر-
لىكەن دەرۋازىنى ئېچىپ، دەرۋازا ئالدىدا تۇرغان ئابدۇكې-
رىم ئابباسوۋىنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. ئۇنىڭ يېنىدا قو-
لىدا ئاپتومات تۇتقان ئىگىكى - ئۈچ گىشى تۇراتتى. سا-
لاھىدىن كېيىن ئۇلار ئىچىشكە سۇ سوردى.

— ئاسماندىن چۈشكەنلارمۇ، نەدىن كەلدىڭلار؟ قېنى،
ئۆيگە كىرىڭلار!

— ئالدىرايمىز، — دەپ ھويلىغىلا كىرىپ توختىدى
ئۇلار، ھەر بىرى گۈلدۈلدەپ بىر - ئىككى چۆمۈچتىن
ئۆسۈزلۈك ئىچىشتى.

چارۋىلايىپ ئابدۇكېرىم ئابباسوۋىنى كىچىك چېغىدىنلا
تولۇپتى. ئابباسوۋى يالا ۋاقتىدا ھۈسەيىنە مەكتىپىدە بىر
مەزگىل ئوقۇغانىدى. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار ئويۇن قوي

خانداندا ئۇ لەپەرلەرگە چىقاتتى. ئۈرۈمچىدە چاغلارمىدەمۇ غۇل
چىغا كەلسىلا مائاينەپىسىگە پات - پات بېرىپ تۇراتتى.
«ئۆز مەھسۇلاتىم» ئوخشاش سەھىھ كىتابلىرىنىڭ تەرجىمىسىنى
سەنئەت ئۆمەككە ئابدۇكېرىم ئابباسوف يەتكۈزۈپ بەرگەنىدى.
ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ ئاكىسى ئابلىز، جازۇللايېنىڭ يې
قىن ئادىمى ۋە بازاردا بىللە ئوقەت قىلىدىغان شېرىكى
ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوف ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان چېغ
دا، ئۇنىڭ دادىسى ھاشىم ئاقساقال شېڭ شىسەي ھۆكۈ
مىتى تەرىپىدىن غۇلجىدا قولغا ئېلىندى. ئارقىدىنلا ئابباس
وف ساۋەنگە پالاندى. مانا شۇ چاغلاردا ئابلىز بىلەن
جازۇللايېف ئۈرۈمچىگە ماڭىدىغانلاردىن ئابدۇكېرىم ئابباس
وفقا خەت - خالدا ئەۋەتىپ تۇرغانىدى. خوش، ئۇلار
بۈگۈن بۇ قاق سەھەردە نەدىن پەيدا بولۇشقاندۇ؟...

— بىز خاتىن لۇبىنىدا خەلقنىڭ ھۆكىمى — ئۆ
لۈم جازاسىنى ئىجرا قىلىپ كەلدۇق، — دېدى ئابباسوف،
ئابدۇۋەلى جازۇللايېفنىڭ كۆڭلىدىن كېچىۋاتقان خىيالىنى
سەزگەندەك، — سىز ئىنقىلاب قىلىشنى خالايدىغان تونۇش
لىرىڭىز بولسا باشلاپ چويۇن زاۋۇتىغا بارارسىز. شۇ يەرگە
تويلاشماقچىسىز.

ئۇلار شۇنداق دېيىشتى - دە، قانداق تويۇقسىز پەي
دا بولغان بولسا يەنە شۇنداق تېز كۆزدىن غايىب بولدى.
جازۇللايېف «لۇبىنىدى ئۆلتۈرۈلدى» دېگەن گەپنىڭ تەس
رىدە ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا قېتىپ تۇرۇپ قالدى. «شۇ
لۇبىنىدى راستىنلا ئۆلگەن بولسا - ھە!»

لۇبىنىدى گومىنداڭنىڭ ناھايىتى تەسىرى چوڭ/ساق
چى ئەمەلدارى ئىدى. ئۇ «قالماقچىلىق» لارنى بىر

تەرەپ قىلىش ئۈچۈن غۇلجىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقلىرىنى قولغا ئېلىپ غۇلجىغا كەلگەنىدى. كەلگەن كۈندىن باشلاپ لۈبىندى ئىككى قوللۇق ھىيلىگەرلىك ۋاسىتىسىنى قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن خەلقنى باستۇرۇش ئىشىغا قول سالسا، يەنە بىر تەرەپتىن دىنىي زاتلارنى، خەلق ئىچىدە تەسىرى بار شەخسلەرنى ھەدەپ ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلىپ تېخىمۇ رەزىل شۇملۇقلارنى پىلانلاپ يۈرگەنىدى. لۈبىندى ئەسلى غۇلجىلىق خۇيزۇ ئىدى، ئەمىلىدەكىلەر ئۇنى «مۇخەممەد» دېيىشەتتى. ئۇ كۈندۈزى دىنىي زاتلارغا نەزىر بېرىپ خەتتە - قۇرئان قىلدۇرسا، كېچىسى زىيالىيلارنى چاقىرىپ ھاراق زىياپىتى ئۆتكۈزەتتى. ھەتتا ئۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، سانائەتچىسىدىكى بىر قىسىم مۇھىم كىشىلەرنىمۇ ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلىپ ئۆلگۈرگەنىدى. لۈبىندىنىڭ پارتىزانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر پۈتۈن شەھەرنى زىلزىلىگە سالدى. بۇ خۇددى پارتىلاش ئالدىدا تۇرغان بومبىغا ئوت يېقىۋەتكەندەك ئىش بولدى...

ئابدۇۋەلى جارىللايىپ ھەھەللىسىدىكى يىگىرمە - ئوتتۇز ئادەم بىلەن چوچۇن زاۋۇتىغا يېتىپ بارغاندا، بۇ يەرگە ئاللىبۇرۇن نۇرغۇن ئادەم توپلىشىپ بولغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كەلگەنلەر تېخى ئۇزۇن بولمىغان قاسىمجان قەمبىرى، ھەھەمەتجان مەخسۇم، رەخمىجان ساپىر ھاجىيىپ قاتارلىق كىشىلەرمۇ كۆزگە چېلىقتى. كىشىلەر ئارىسىدا بىر قىسىم پارتىزانلارنىڭ ھازىر پىماچى خاك، سۈيدۈك تەرەپلەرنى ئايلىنىپ كېلىپ باش كۆۈرۈك ئەتراپىغا توپلانغانلىقى، بۇ يەردە ھازىر شۇ پار-

تىزىنلار بىلەن قوشۇلۇپ باش ساقچىغا ھۇجۇم قىلىش پى-
لاننىڭ ئۈزۈلۈۋاتقانلىقى توغرىسىدا گەپ - سۆزلەر بولۇپ
ياقتا ئىدى. راست دېگەندەك، شۇ كېچىدىلا بۇ پىلان ئو-
رۇندىلىپ، باش ساقچى ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى،
ئابدۇۋەلى جاردۇللايېنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىش-
شىمۇ ئەنە شۇ كۈندىن باشلاندى.

ئۇرۇش باشلىنىش بىلەن سالىيەنەپىسىدىكى سەد
ئەتىپلەرنىڭ ياشلىرى قولىغا قورال ئېلىپ ئالدىنقى سەپتە
كىلەرگە قېتىلدى. يېشى ئوتتۇز بىلەن قىرىقنىڭ ئوتتۇرىسى-
دىكىلەر شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا قاتناش-
تى. ياشتا چوغلارنىڭ ھەممىسى ئۆي - ئۆيىگە تارقاپ،
كۈندىلىك تىرمەكچىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى.

ئىنقىلابچىلار شەھەرنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، تېز-
دىن ئامانلىقنى ساقلاش ساقچا ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇ
ئەترەتنىڭ باشلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، رەخىمجان
سابىرھاجىيېپ، مەسكەرپ ۋە كېيىن نەيىجان قاتارلىق
كەشمەر بولغانىدى. شەھەردىكى تۆت ئورۇنغا ساقچى
شۆبە ئىدارىلىرى قۇرۇلدى. زىياسەمىدى، نايۇپجانلار خەنزۇ
پازىرىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىنى باشقۇردى؛ قازانچىدىكى
ساقچى شۆبە ئىدارىسىگە ئېلىخان تۆرىنىڭ ئوغلى ئاسىلقان،
ئابدۇقادىرلار مەسئۇل بولدى؛ شەھەر ئىچىدىكى ساقچى
شۆبە ئىدارىسىگە چۆچەكتىن كەلگەن توختى ئەلىمېپ، تۈز-
سۇن بايۇمچىلەر رەھبەرلىك قىلدى؛ دەرۋازىنىڭ ئال-
دىدىكى ساقچى شۆبە ئىدارىسىدە ئابلا زاكىرېپ، ئەزىز
قاراباشوپ، ئابدۇۋەلى جاردۇللايېلار مەسئۇل خىزمەتلەر-
نى ئۆتىدى.

ئامانلىقنى ساقلاش ئەترىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا تېخى ھەيرانباغ، ئايرودروم، لەشكەرلاردا گومىنداڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرى جان تالىشىۋاتقان بولۇپ شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش خىزمىتىدە ئىشلىتىدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ساقچىدىكىلەر دائىم شەھەر خەلقىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، خەنزۇ پۇقرالارغا «دەخلى قىلىنمىسۇن» دېگەن مەزمۇددىكى يەك بەلگىلىرىنى تارقىتىپ بېرىش، ئوغرى، بۇلاڭچى ۋە شەھەر ئىچىدە ھەرىكەتلىنىپ يۈرگەن دۈشمەن جاسۇسلىرىغا زەربە بېرىش ئوخشاش ۋەزىپىلەر بىلەن كېچە - كۈندۈز ئالدىراش بولاتتى.

چەمبىيەتتە تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بەزىدە ئادەمنىڭ تەقدىرىگە كۈتۈلمىگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. سەھنىدە شۆھرەت قازانغان «غەرب» ئەمەلىيىتى تولىق ساقچى فورمىسىنى كىيىپ، ئاچانلىك ئۇنۋانى بىلەن 1944 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە ئامانلىق ساقلاش خىزمىتىنى ئىشلىدى. بۇ ئۇنىڭ سەنئەت ئىشى بىلەن ئۆتكەن بۇ ئون ھاياتىدىكى كىچىككىنە قىستۇرما ۋەقەلىكتەك بىر ئىش بولدى. ئەمما، ئابدۇۋەلى جارىللايېف ھايات سەھنىسىدىكى بۇ رولنىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئالدى. ئۈچ ۋىلايەت مەركىزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى جارىللايېفقا بۇ مەۋگىلەدە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن مۇكاپات ۋە مېداللار بەردى.

*

*

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئېلىگىرى سەنئەت ساھەسىدە ئىشلىگەن، كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، سانايىپ

نەپىسىنى قايتا تەشكىللەدى. بۇ سەپكە يەنە قازاق، ئۆزبېك،
تاتار، شىبە ئوخشاش ھەرىملىك ئارتىمىلىرىمۇ قېتىلىپ،
سانايىنەپىسىنىڭ ئىسمى — «ئىتتىپاق تىياتىرى» بولدى.
ئاساسلىق ئارتىمىلارنىڭ ھەممىسىگە رەسمىي مائاش بەلگى
لەندى. يەھىيە جاھازىلىرى ۋە ئارتىمىلارنىڭ سەھنە كىيىم-
لىرى تولۇقلىنىپ، ئىلگىرىكىدەك باشقىلاردىن ئارىيەت ئېلىپ
كېلىنىدىغان ئىشلارغا خاتىمە بېرىلدى.

دەسلەپتە ئابدۇۋەلى جارۇللايىپ تىياتىرغا قايتىپ
كېلىشنى خالىمىدى. ئۇنىڭ نەزەرىدە: «سەھنىلەردە كىتابلار-
دىكى قەھرىمانلارنى دوراپ ئارتىمىلىق قىلغاندىن كۆرە، قو-
رال تۇتۇپ، ئىنقىلابقا بىۋاسىتە قاتنىشىش ئەھمىيەتلىك ئى-
دى. ئىتتىپاق تىياتىرىنىڭ تەشكىللىنىشىگە يېقىندىن كۆ-
ڭۈل بۆلۈۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر
تاپقاندىن كېيىن، جارۇللايىپنى چاقىرىپ سۆھبەت ئېلىپ
باردى.

ئابدۇۋەلى جارۇللايىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ
تائاقلىق رەھبىرى ئەخمەتجان ئەپەندى بىلەن ئىلى
گېزىتخانىسىنىڭ يېنىدىكى ئۆيلىرىنىڭ بىرىدە كۆرۈشتى.
ئەخمەتجان ئەپەندى بېشىغا مانچىستىر قىزىل دوپپا كىي-
گەن بولۇپ، كىيىملىرى ناھايىتى ئاددىي ئىدى.

— ئاڭلىدىم، — دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، — ساق-
چىدا يامان ئەمەس ئىشلەيسىز. يەنە داۋاملىق ئىشلەپ
قېلىش ئارزۇيىڭىز بار ئىكەن.

— شۇنداق، ئەپەندىم.

— يېقىندا، گومىنداڭ تەرەپ بىلەن تىلۇزۇشكەن
بىتىمدا «مىللىي مەدەنىيەت بىلەن شەنئەتلى ئۆزگىرىش» داۋاج

لاندۇرۇش» دېگەننى ئالاھىدە بىر ماددا قىلىپ كىرگۈز-
دۇق. نوراللىق ئۇرۇش تۈگەيدۇ، لېكىن، خەلقنىڭ ئەدە-
لىيەت - سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش خىزمىتى مەڭگۈ داۋام
لىشىدۇ... بۇنى چۈشىنىشىڭىزغۇ دەيمەن چارۋىلايۇپ؟
— چۈشىنىمەن، ئەپەندىم.

— ھەيلى، سىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ساقچىنىڭ كېنى-
راالى بولغىنىڭىزدىن، سەھنىنىڭ ئاددىي ئارتىسى بولغىنى-
ڭىز ئەمەلىيەتلىك. سىزنىڭ ساقچىدىكى ئورنىڭىزغا ھازىرلا
باشقا بىرەر يەرنى يۆتكەپ كېلىپ تولۇقلاشقا بولىدۇ. ئەمما،
خەلقنىڭ سىزدەك بىر ئارتىسنى يېتىشتۈرمىكى ئۇنداق ئو-
ڭاي ئەمەس...

بۇ گەپلەر چارۋىلايۇپقا قاتتىق قەسر قىلدى. ئۇ
شۇ كۈنلا ئىتتىپاق تىياتىرىغا بېرىپ ئۆزىنى تىزىمغا
ئالدۇردى.

بۇ قېتىم تىياتىرغا يەنە ھۈسەنجان جامى قاتارلىق
نۇرغۇن ياش كۈچلەردۇ كېلىپ قوشۇلدى. گومىنداڭ ھۆكۈ-
مىتى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن تۈزگەن تېنچلىق بىتىمىنى
بۇزغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدىكى سەنئەتچىلەر ئېغىر بېسىم-
غا ئۇچرىغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ۋەزىيەتتە مىراجىد
دىن زەپەر، ئابدۇگۈل، ھۈسەن. قادىر رازى، ئابدۇكېرىم
رازى، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، ھۈرنىيازخان، ئەۋىزەم قاتار-
لىق بىر تۈركۈم سەنئەتچىلەرنى ئۈرۈمچىدىن ئۈچ ۋىلايەت-
كە جەلپ قىلىپ ئەكىلىپ ئىتتىپاق تىياتىرىنى كۈچەيتتى.
ئىتتىپاق تىياتىرى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سەنئەت
ئەسلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆپ ئەجر سىڭدۇرگەن
قاتاقلىق زېربۇر جالالىدىن يەھيارى توكۇل يىغىنىنىڭ

سۈيۈنۈشنى تۈتۈرۈش مېڭىپ كېتىش سەۋەبى بىلەن ۋاقىت سىز ئالەمدىن ئۆتتى. ھەممە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا قاتتىق ئېچىندى... قايتا تەشكىللەش بولغاندا سىراجىدىن زەپەر تىياتىر باشلىقى بولدى. ئابدۇۋەلى جازۇللايېۋ. ئابدۇمەكۈل، ئابدۇكېرىم رازىيويېلار كەسپىي بۆلۈمگە يېتەكچىلىك قىلدى. بۇ يىللاردا مۇزىكا، ناخشا - گۇسسۇلاردا كۆپلىگەن يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى. تىياتىر ھال سوراڭ ئۆمەكلىرى تەشكىللەپ بورتالا، جىڭ، كەڭساي، شىخو، ماناس قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۇچۇرلۇق ۋىلايەت جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىغا ئويۇن قويدى. شۇ يىللاردا نىم شېھىتنىڭ «لەيلى - مەسەي» «ئۇن» ئەسىرى، «غېرىب - سەنەم»، «قاللىق داغ»، «غۇنچەم»، «گۈلنەس»، «باي ۋە مالاي»، «تاراشىن - مال ئالان»، «قازاقچە» «بوز يىگىت»، «قاللىق مال»، «قىزىچىگە»، «شۇغا»، «ئىرتارغىن» قاتارلىق ئەسەرلەر ئوينالدى.

جازۇللايېۋ يېتەكچىلىك خىزمىتىنى ئىشلىەش بىلەن يەنە ئاساسلىق زوللارنى ئالدى. ئۇ ئىجرا قىلغان «چۈن» «نۇن»، «قارا دەيدۇ»، «دەردىك يامان»، «ئالتۇنۇم» دېگەن خەلق ناخشىلىرى فرونتتىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلارنىڭ قىزىقارلىق ئالاقىسىغا ئېرىشتى. شۇ چاغدىمۇ بەزى جەڭچىلەر تۆۋەندىن خەت چىقىرىپ، جازۇللايېۋنىڭ «غېرىب - سەنەم» ۋە باشقا سەھنە ئەسەرلىرىدىكى ناخشىلارنى ئورۇنداپ بېرىشىنى تەلەپ قىلاتتى.

بەشىنچى قىسىم

سەپەر

1949 - يىلى ئۆلكە ئازاد بولۇش بىلەن ئىلى «ئىتتىپاقى تىياتىرى» رەسمىي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تىياتىر بولۇپ قۇرۇلدى. شەھەرلەردىن يېزىلارغىچە، ئىدارە - مەھكىمەلەردىن مەھەللەلەرگىچە سەنئەت كۈرۈۋوكلىرى تەشكىللەنىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىدىكى قايىنام - تاشقىنلىق يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تىياتىر ئەينى يىللاردىكى «يەر ئىجارىسىنى كېمەيتىش»، «يەر ئىسلاھاتى» ئوخشاش ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ماسلىشىپ، جايلارغا بېرىپ ئويۇن كۆرسەتتى. ھۈسەنجان جامى مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن «ئازاد زامان»، ئابدۇنەبىي ماناپوپ ئىشلىگەن «ئاشۇ باغ»، ئىشلە ئىشچان دېھقانلار دېگەندەك دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ناخشا - سازلار بارلىققا كەلدى. تىياتىر يەنە «قانلىق داغ»، «غۇنچەم»، «گۈلنەسا»، ماناپوپ قادىرىنىڭ «زومىگەرلەر خەلق قولىدا» دېگەنگە ئوخشاش سەھنە ئەسەرلىرىنى ئوينىدى. بۇ دەۋردە چارۋىلار يوپ سەھنە كىتابلىرىدا داۋاملىق رول ئېلىش بىلەن يەنە دېزىسورلۇق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىدى. تۆۋەنگە بېرىپ ئويۇن قويغان چاغلاردا ئۇ ئېيتقان «ئومما ناخشىسى» دېھقانلار

تەڭ سۆيۈپ ئاڭلايدىغان ناخشا بولۇپ قالغانىدى.
ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ 1951 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە
يەنە ئەھمىيەتلىك بىرقانچە سەپەرلەردە بولدى.

ئون بەشىنچى باب

مۇقام ئۇستازى بىلەن بىللە

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى
جەريانىدا پارلاق دەدەنىيەت ياراتقان. ئون ئىككى مۇقام —
خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئەسەرلەر ماپەينىدىكى سەنئەت
تارىخى، بەدىئىي دىنى، تەپەككۈرى، مۇزىكا تۇيغۇسى
قاتارلىق تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇزىكا قامۇ-
سى؛ شۇنداقلا ئۇ مەلۇم بىر دەۋرنىڭ، بىردەملىك قىزغىن
لىقىنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، مىللەتىمىزنىڭ ناخشا - ئۇس-
تۇل، كۈيى جەھەتتىكى ئۇزاق يىللىق ئىزدىنىشنىڭ مەدە-
نىيىتى. ئۇيغۇر كۈيىشۇناسلىقى توغرىسىدىكى يازما خاتىرە-
لەر، مىڭئۆي قام رەسىملىرىدە سىزىپ قالدۇرۇلغان ساز
ئەسۋابلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، سازەندە، ئۇسسۇلچىلارنىڭ
ئاجايىپ ئوبرازلىرى خەلقىمىزنىڭ سەنئەت تارىخىنىڭ نا-
ھايىتىمۇ يىراقتىن باشلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئون
ئىككى مۇقام ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى ئاھاڭلارنىڭ مەيدانغا
كېلىش دەۋرى ئىسلام دىنى ۋە بەلكى بۇددا دىنىلىرىدىنمۇ
ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن.

ئون ئىككى مۇقام ئاشۇ ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىكى

خەلق ئاھاڭلىرى ۋە ھەر بىر دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر كۈيچىلەر -
 نىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرىنىڭ توپلاپ - رەتلىنىشىدىن ۋۇجۇد
 قا كەلگەن خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن مۇنداق مول
 بايلىقنىڭ ئۆز ئاھاڭ تەرتىپلىرى بويىچە رەتلىنىپ، تولۇق
 لىنىيىسى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تۇرغۇزۇلۇشى - مىللىي
 تىمىزنىڭ مۇستەھكەم بىرلىكىگە پاراۋانلىققا، ئۇزۇن يىللىق
 تىنىچلىققا ئىگە بولغان بىر دەۋرنى باشتىن ئۆتكۈزگەن
 لىكىدىن ۋە بۇ خىزمەتنىڭ ئىدە شۇ دەۋردە ئورۇندالغان
 لىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. چۈنكى ئون ئىككى مۇقەددەك مۇنداق
 بىر چوڭ مۇزىكا قامۇسىنى تىكلەش ئۈچۈن خەلق بىلەن
 ھاكىمىيەت تەڭ قاتناشماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى... يەنە
 بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئون ئىككى مۇقام مىللىي تىمىزنىڭ
 بارلىق خەلق ئاھاڭلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر دىئىزىر
 قامۇسىمۇ ئەمەس، بۇ قامۇس ئىچىگە كىرمىگەن نۇرغۇن
 ئاھاڭلار يەنە خەلق ئىچىدە چېچىلىپ تۇرۇپتۇ. بۇ خەلق
 مىزنىڭ ناخشا - كۈي بايلىقىنىڭ ناھايىتىمۇ دولۇقىنى
 كۆرسىتىدۇ.

مۇقام — شەخسلەرنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش
 ئۈچۈن يەككە ئولتۇرۇپ ئورۇنداپىدىغان سازى ئەمەس، ئۇ
 چوڭ بىر كوللېكتىپنىڭ، ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ ئېھتىياجى
 ئۈچۈن ئىلمىي ئاساستا كىرىشتۈرۈلگەن مۇزىكا تەرتىپى.
 ھەر بىر مۇقامنىڭ باشلىنىش قىسمى چوڭقۇر پەلسەپىۋى
 پىكىرگە ئىگە تېكىستلەر بىلەن سالماقلىق، مۇڭلۇق ئېيتىلىپ
 دىغان بولۇپ، ئۇ ئەنە شۇ چوڭ سورۇندىكى كۆپچىلىكنىڭ
 دىققىتىنى يىغىش، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ھېسسىياتىنى مۇزىكا
 دۇنياسىغا باشلاپ كىرىش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مۇقام

ئۆزىنىڭ سىرلىق قىللىرى بىلەن تىڭشىغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالغاندىن كېيىن قەدەممۇ قەدەم يېڭىلىنىپ، بارغانسېرى شەوخ پەدىلەرگە، كوللېكتىپ ئورۇندىلىدىغان ناخشا - ئۇسسۇل ئاھاڭلىرىغا ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ يەنە مەرغۇللىرى، چۈشۈرگىسى بولىدۇ. بۇ ھال بىزگە خۇد دى كىرىش سۆزى، باپ، خاتىمىلىرى، تولۇق يېزىلغان مۇ-كەمەل بىر ئەدەبىي ئەسەرنى ئەسلىتىدۇ.

ئۇيغۇر خانىدانلىقلىرىنىڭ پارچىلىنىشى، چوڭ - كىچىك يېغىلىقلار، دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ تاشلىنىپ قېلىنىشى، قومۇقلارنىڭ ئۆزلۈك سىز كېڭىيىپ تارىم ۋادىسىدىكى نۇرغۇن بوستانلىقلارنى ۋەيران قىلىپ، خەلقنى يىراقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىشى قاتارلىق خىلمۇ خىل تارىخىي ھادىسىلەر تەسىرىدە مىللىتىمىزنىڭ سەنئىتى بەزىدە روناق تېپىپ گۈللەندى، بەزىدە ئاجىزلاپ كەتتى... بولۇپمۇ كېيىنكى يىللاردا مۇستەبىت ھاكىمىيەتلەرنىڭ خەلق تۇرمۇشىنى، ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋەيران قىلىشى، دىننىڭ توسقۇنلۇقى ۋە مىللىي زۇلۇم تۈپەيلىدىن مىللىتىمىزنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى جۇشقۇن دەۋرى تۇچۇپ، ئون ئىككى مۇقام يوقىلىش گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى بۇ خەۋپنى دەرھال تونۇپ، ئون ئىككى مۇقامنى قۇتۇلدۇرۇش خىزمىتىگە قول سالدى.

بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك خىزمەت شىنجاڭ داشۆ-سىنىڭ ئارقىسىدىكى ئاددىي بىر قورۇدا ئېلىپ بېرىلماقچىدى. 1951 - يىلى ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش خىزمىتىگە قاتنىشىشقا غۇلجىدىن روزى تەمبۇر بىلەن ئابدۇۋەلى جازۇللا

مويۇمۇ ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلدى. بۇ يەردە جارۇللايىپ جە-
نۇبىي شىنجاڭدىن چاقىرتىلغان ئاتاقلىق مۇقامچى تۇداخۇن
ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇرئاخۇن بىلەن تونۇشتى.
سەنئەتچىلەرنىڭ يېتىپ - قويۇشى، تاماقلانمىشى ۋە ئۇنئالغۇ-
غا ئاۋاز بېرىشى ئۈچۈن ئاشۇ قورۇ ئىچىدە مەخسۇس ئۆي-
لەر ھازىرلانغانىدى، مەخسۇس بىر ئاشپەز ئۇلارنىڭ تا-
مىقىدىن خەۋەر ئالاتتى، ئۇنئالغۇغا ئېلىش، ئوتىغا خاتىرى-
لىشى ئىشلىرىنى بېجىرىش ئۈچۈن ۋەن تۇڭشۈي باشلىق
ئۈچ - تۆت مۇزىكا مۇتەخەسسسلرى ھازىر بولدى. تەرجى-
مە ۋە ئېكىستلەرنى خاتىرىلەش ئىشلىرىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن
ئابدۇكېرىم خوجايىپ، تېمىپجان ئېلىيىپ، ئارتىس ئايمىجان
قاتارلىق يولداشلارمۇ قاتناشتى.

1880 - يىللىرى ئەتراپىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى-
ھا ئۆتكەن مەشھۇر مۇقامچى مۇھەممەت مولىلا (كارۇشاڭ
ئاخۇنۇم) غۇلجىدا تۇرغان قىرىق يىلدىن ئوشۇق ئۆمرى
ئىچىدە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئىلىدا ئون ئىككى
مۇقامنىڭ داستان قىسمىنى بىر قەدەر كەڭ تارقاتقاندى.
بۇنىڭ بىلەن ئىلىدىكى مۇقامچىلىق يەنىمۇ راۋاجلانغانىدى.
مۇھەممەت مولىنىڭ شاگىرتلىرىدىن مەمىتىنشاخۇن مۇقام-
چى، ھاسان تەمبۇر، ھۈسەيىن تەمبۇر، باراھ تەمبۇر،
روژى تەمبۇر، جامى ئاكا، ئابلا تەمبۇر قاتارلىق مەشھۇر
نەغمىچىلەر مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئېيتىشتا ئۇنىڭ
ھا يەنە ئىلى ناخشىلىرىنىڭ پۇرىقىنى بېرىپ، بۇ ئاھاڭ-
لارنى تېخىمۇ يېقىملىق، شۇخ قىلىپ، يېڭىچە تۈسكە كىر-
گۈزگەنىدى. جارۇللايىپ ئۆز ئۆمرىدە ئەنە شۇ ساز ئۈستى-
لىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى كۆرگەن. بۇ قېتىم تۇداخۇن ئاكا

ئۇنىڭدا تېخىمۇ چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى.

تۇداخۇن ئاكىنىڭ يېشى شۇ چاغلاردا يەتمىشتىن ھالقىغانىدى. ئۇ دۈڭلەك يۈز، ئوتتۇرا بوي، ساقاللىق كەلگەن، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. مەجەزى ئوچۇق، پاراڭچى كىشى ئىدى. شۇ قېتىم ئۇ ئۈرۈمچىگە يەكەندىن كەلگەن ئىدى. تۇداخۇن ئاكىنىڭ پاراڭ سېلىپ بېرىشىچە: ئۇنىڭ دادىسىمۇ ئۇستاز سەزەندە ئىكەن. تۇداخۇن ئاكا ياش ۋاقىتىدا ساز ئۆگىنىشكە ناھايىتى ئىشتىياق باغلىغان، ئۆگەنگەنلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن كۆپ يۇرتلارنى تاراپ، ئۆز-غۇن ئۈستىلارنى كۆرگەنىكەن. ئۇ ساقلاپ كەلگەن ئون ئىككى مۇقام تۇداخۇن ئاكىنىڭ ئەنە شۇنداق بىر ئۆمۈر چەككەن رىيازىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

ئۇن ئىككى مۇقام ئاھاڭلىرى تۇداخۇن ئاكا بىلەن روزى تەمبۇرنىڭ جەنۇب ۋە شىمال ئۇسلۇبىدىكى ئېيتىشلىرىنى ئاساس قىلىپ ئايرىم - ئايرىم لېنتىغا ئېلىندى. ئۇ چاغدىكى ئۇنئالغۇنىڭ شەكلىمۇ غەلىتە بولۇپ، ئۇنئالغۇ لېنتىسى ئورنىغا غالىتەككە ئورنىلىدىغان سىم ئىشلىتىلەتتى. تۇداخۇن ئاكا مۇقام ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئوغلى ھوشۇراخۇن يېنىدا ئولتۇرۇپ داپ بىلەن تەڭكەش قىلاتتى. ئۇلار بىر-ئىككى سائەت چېلىپ، دەم ئېلىشقا ئولتۇرغاندا روزى تەمبۇر ئېيتاتتى، بىز چاغدا جارۇللايوپ داپ بىلەن تەڭكەش قىلاتتى ۋە مۇقامنىڭ داستان قىسمىدىكى ناخشىلارغا قوشۇلاتتى.

تۇداخۇن ئاكا تۆنجى قېتىم ئۇنئالغۇدىن ئۆز ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا ھەيران بولۇپ: — بۇمۇ بىر كارامەتكەن جۇمۇ! شۇنچە ياشقا كەل-

كۈچە خەلققە ناخشا توۋلاپ بېرىپ، ئۆزۈمنىڭ ئاۋازىنى
ئۆزۈم ئاڭلاپ باقمىدىكەنمەن... — دېدى.

تۇداخۇن ئاكىنىڭ سۆزلىرى ئەنە شۇنداق ئاددىي ۋە
مەنىلىك ئىدى. بىر كۈنى چارۋىللايۇپ:

— تۇداخۇنكا، مۇشۇ مۇقام دېگەننىڭ مەنىسى زادى
نېمەدۇ؟ — دەپ سورىۋىدى، تۇداخۇن ئاكا:

— ئابدۇۋەلى، مۇقام دېگەن ئالتۇن قوزۇق، زۈھىي
ئوزۇق، — دەپ جاۋاب بەردى.

ئۇنىڭغا ھەر كۈنى تۆت - بەش سائەت ناخشا
بېرىلەتتى. ئاندىن دەم ئېلىش بولاتتى. بۇ چاغدا، تەڭرى

ئېغىزىنىڭ ئىككى ئېتىكىدىن كەلگەن بۇ مەشھۇر نەغمىچىلەر
قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كېتىشەتتى. بىر كۈنى تۇداخۇن

ئاكا روزى تەمبۇرنىڭ تەمبۇر چېلىشىغا زوقى كېلىپ:

— ئوغاۋالا، سىلى بۇ ھۈنەرلى كىمىدىن ئۆگەندە-
گەن؟ — دەپ سورىدى.

— مۇھەممەت موللامدىن، — دەپ كارۇشاڭ ئاخۇنۇم
توغرىسىدا پاراڭ قىلىپ بەردى روزى تەمبۇر.

— ھە، بىلىمەن. مۇھەممەت موللا دادامنىڭ يېقىن
بۇرادىرى ئىدى. سازدا كامالەتكە يەتكەن كىشى، دەپ

ئاڭلىغان. ئۇ زات بىلەن قانچە يىل بىللە بولغانىمىز؟
— ئىلىمنىڭ ئادەملىرى مۇقامنىڭ داستان قىسمىنىلا

ئۆگىنىپ، قالغان ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنىشكە ئىنچە كۆڭۈلش-
مىگەنمەن. بۇ ئىشقا كارۇشاڭ ئاخۇنۇم ناھايىتى ھەيران

بولغانمەن. مەن مەرھۇم بىلەن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۈچ-
تۆت يىللا بىللە بولۇپ قالدىم. بۇرۇنراق تونۇشقان بول-
سام كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالدىكەنمەن، — دېدى روزى

تەمبۇر. تۇداخۇن ئاكا يېنىدىكى ئوغلىغا قاراپ:
— مانا قارا، ئاۋۇ ئوغاۋالىنىڭ جىگىرىنى. سەنزە
جېنىڭ قېشىدا يىگىرمە يىل داپ چالدىڭ، مۇشۇ ئوغا-
ۋالىچىلىكمۇ بىر نېپە ئۆگەنىدىڭ، — دېدى.

روزی تەمبۇر تۇداخۇن ئاكىنىڭ ساز چېلىش، ناخشا
ئېيتىشتىكى پىششىقلىقىنى، ئاھاڭ، تېكىستلەرگە بايلىقىنى كۆ-
رۈپلا بۇ كىشىنىڭ كۈچلۈك بىر مۇزىكا ئۇستىسى ئىكەنلىكى
گە قول قويغانىدى؛ تۇداخۇن ئاكىمۇ روزى تەمبۇرنىڭ
تەمبۇر چېلىشتىكى ماھىرلىقى، ئاھاڭلارنى ئورۇنداشتىكى ئە-
پسەلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ تالانتلىق سازەندە ئىكەنلىكىگە
باھا بېرىپ بولغانىدى. بۇ ئىككى ساز ئۇستىسىغا بىر-بى-
رىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئارتۇقچە سۆز كەتمەيتتى. روزى
تەمبۇر تۇداخۇن ئاكىنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيتتى، تۇداخۇن
ئاكا ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئادەملىرىگە ئېشىلىپ-
دىغان ئادىتى بىلەن روزى تەمبۇرنى «ئوغاۋالا» دەپ
ماختايتتى.

تۇداخۇن ئاكىنىڭ ئاۋازى ساپ، يېقىملىق ئاۋازلاردىن
ئىدى. ئۇ مۇقام تېكىستلىرىنىڭ سۆزلىرىنى ناھايىتى ئوچۇق
تالانتتى. بۇ زاتنىڭ ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي بۇنچە ئا-
ھاڭ، تېكىستلەرنى تېنىمەي، شۇنچە راۋان بايان قىلىش
كىشىنى قايىل قىلماي قالمايتتى. تۇداخۇن ئاكا مۇقامنى
خۇددى نامازدا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، سول
قوللىدىكى سازاتنىڭ بېشىنى سول يۆتىسىغا تىرەپ ناھايىتى
ئېستايىدىل ئېيتاتتى. مۇقام باشلىغاندا گويىا كۆز ئالدىد-
ىك پۈتۈن لەرىسىنى ئۇنتۇپ، غايىبانبە بىر ئالەمگە كەتكەن
دەك كۆڭلىنى يۇھۇپ بىر ئېيتىشچە ئاخىرىنى چۈشۈرۈپ

بىراقلا توختاپتتى.

بەزى كۈنلىرى، كەچتە پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئۇ،
— قېنى، ئىلىنىڭ ناخشىلىرىنى بىر تاللىمايلىمۇ! —
دەپ قالاتتى.

مۇنداق چاغلاردا روزى تەمبۇر بىلەن ئابدۇرۇھلى جا-
رۇللايوپ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بېرەتتى. جا-
رۇللايوپ تۇنجى قېتىم يۇقىرى ئاۋازدا كوچا ناخشىلىرىنى
ئېيتىپ بەرگەندە تۇداخۇن ئاكا:

— ئوغاۋالا! — دەپ جارۇللايوپنىڭ قولىنى سىقتى. —
بۇ ناخشىلار قۇيرۇمنىڭ پۇرىكىنى چىڭ قۇتۇپ تۇرۇپ ئېي-
تىدىغان چىڭ ناخشىلار ئىكەن جۈمۇ. ... ئۆمرۈمنىڭ ئاخى-
رىدا ھەرەمگە بارالمىسامۇ ئىلىنى بىر كۆرسەم بولغۇدەك...
ئەپسۇسكى، تۇداخۇن ئاكاغا ئىلىغا كېلىش ئېسىپ بولمىدى.
شۇ قېتىم، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش ئاخىرلى-
شىپ ئۇزۇن ئۆتتەي، بۇ ئۇلۇغ زات يەكەندە ئالەمدىن
ئۆتتى. روزى تەمبۇر 1957 - يىلى 57 يېشىدا غۇلجىدا ۋا-
پات بولدى. شۇم ئەجەل قىسقىغىنا بەش - ئالتە يىل ئى-
چىدە بۇ ئىككى مۇزىكا ئالىمىنى ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى.
شۇندىن كېيىنلا بىز ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش
ئىشنىڭ ئالدىراشلىقتا بولسىمۇ، باھايتى ۋاقتىدا قىلىنغان
ئۇلۇغ بىر خىزمەت بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ... لېكىن،
بىزنىڭ بۇ چۈشەنچىمىزدى ھازىرچە يەنە تازا چوڭقۇر دەپ
كەتكىلىمۇ بولمايدۇ، تونۇش چوڭقۇرلاشقانسىمۇ ئەۋلادلىرىم-
ىز تېخى تۇداخۇن ئاكىنىڭ ھەيكىلىنى تىكلەيدۇ ۋە بۇ
ھەيكەل يېنىدىكى خاتىرە تاشقا ئەينى ۋاقىتتا ئون ئىككى
مۇقامنى خاتىرىگە ئېلىش خىزمىتىگە قاتناشقان بارلىق

كەشمەلەرنىڭ نامىنى ئويۇپ قالدۇرىدۇ. كەلگۈسىدە يەنە شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئون ئىككى مۇقام لېنتىغا ئېلىنغان ھېلىقى ئاددىي قورۇمۇ خاتىرە ئۆيىگە ئايلىنىشى، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش باشلانغان كۈن — تۇداخۇن ئاگەنى خاتىرىلەش بايرام كۈنى قىلىنىشى مۇمكىن...

ئون ئالتىنچى باب

جەنۇبقا سەپەر

جەنۇبىي شىنجاڭ — ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنىڭ ئاتا-بوۋىسىنىڭ يۇرتى. غۇلجا شەھىرىنىڭ بازىرىدىكى جەنۇبلۇق كاسىپلار، جارۇللايېۋ ئىشلىگەن قېرە زاۋۇتىدىكى جەنۇبتىن چىققان ئاجايىپ ئۇستاملار، چايخانىلارنى ئاۋات قىلىدىغان مۇساپىرلار، شەھەر بازارلىرىدا راۋاپ چېلىپ يۈرگەن ھېلىقى «شاكىچىك»... بۇلارنىڭ ھەممىسى جارۇللايېۋنىڭ يۈرىكىدە ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا جەنۇبىي شىنجاڭنى بىر كۆرۈش ئىستىكىنى قوزغىغانىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ بەختىگە، ئون ئىككى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش خىزمىتىنىڭ ئاخىرلىشىشى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر-بىر لۈم ئەدەبىيات سەنئەتچىلەرنى «ھال سوراش، ئويۇن قوشۇش ئۆمىكى» گە ئۆيۈشتۈرۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەت مەكچى بولۇپ تۇرغان ۋاقىتقا توغرا كەلدى. ھال سوراش ئۆمىكى تەركىبىدە تېيىپجان ئېلىيېۋ، خەمەت خۇمەيىن،

قابدۇرېھم ئەخمىدى، زۇنۇنقىز، سۇلتانمۇرات، ئاينىسا، قۇربان
مىبراھىم، ئوسمانجان قاتارلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر
بارئىدى. جەرۇللايۇپ بۇ ئۆمەك ئەركىكىگە قوشۇلدى. ئۇ-
مەكنى زىيا سەمىدى باشلاپ ماڭدى.

ھال سوراڭى ئۆمەكى دەسلەپتە كۇچاغا چۈشتى. كۈ-
چادا جەرۇللايۇپ ھاشىھاجىنى ئىزلىپ تاپتى. بۇ كىشى
ئىلگىرى غۇلجىدا بىر مەزگىل تۇرغانىدى. ھاشىھاجىم
ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق دارۋازىلىرىدىن بولۇپ،
دارۋازىلىق ھۈنەرى بىلەن ھەندەستان، ئىران، ئىراق،
ھەتتا مىسىرلارغىچە بېرىپ ئۇرغۇن ئەللىرىنى
ئارىلىغان ئادەم ئىدى. شىنجاڭدا دارۋازىلارنىڭ پىرى سانىلاتتى.
ھاشىھاجىم سۆزىدەمۇ خېلى كامالەتكە يەتكەن كىشى ئىدى.
ھاشىھاجىم جەرۇللايۇپقا كۇچا بازارلىرىنى كۆرسەتتى.
ئۇرغۇن ئارىلىقى ئورۇنلارنى تولۇشتۇردى. ھال سوراڭى ئۇ-
مەكى كۇچادا تۇرۇپ ئويۇن قويغاندا ھاشىھاجىم مۇزىكى-
چىلار قاتارىدا ساز چالدى.

ئاقسۇدا جەرۇللايۇپ ئاقسۇنىڭ ئەينى يىللاردىكى داڭ-
قى چىققان ئارتىسلىرىدىن ئىسماھان، مىبراھىم ساتتار، ئا-
زادەم ئوخشاش تالانتلىق سەنئەتچىلىرى بىلەن تونۇشتى.
ئۆمەك ئاقسۇ شەھەر ئىچىدە بىرقانچە ئۆۋەك ئويۇن قوي-
غاندىن كېيىن، ئاقسۇ ئەتراپىدىكى ئۈچتۇرپان قاتارلىق نا-
ھىيىلەرگە كەتتى.

بۇ مەزگىلدە، ئاقسۇ خەلقى ئاغزىدىن شائىر لوتپۇللا
مۇتەللىپ توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەرنى ناھايىتى كۆپ
ئاڭلىغىلى بولاتتى. شائىرنى خەلق ھۆرمەت بىلەن ئىلغا
تاللاتتى. ئۇنىڭ بازاردىكى ساقىراشخانىلارغا كېلىپ خەلقنى

تۇرمۇش ئۆگىنىدىغانلىقىنى، ساز چالىدىغانلىقىنى، قول
غا ئېلىنغاندىمۇ بىر ماقىرائخانمىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنلىكىنى
ھېكايە قىلىشقاقتى. چارۋالايۇپ شائىرنىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق
ئېچىندى. مۇتەللىپنىڭ غۇلجا سانايىنەپىسىگە كېلىدىغان
چاغلارنى، ئۇرۇپچىدە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەنلىرىنى ئەس-
لىدى. شۇ چاغدا، شائىر ئەرسىدىن قاتلىق ئاقسۇدا ئىدى.
ئۇ چارۋالايۇپنى لۈتپۇللانىڭ قەبرىسىگە باشلاپ چىقتى. ئەپ-
نى يىللاردا بۇ قەبرە — ئەتراپتىكى سانسىزلىغان قەبرى-
لەردىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدىغان ئاددىيلا تۈپ قەبرە
ئىدى.

ئاقسۇنىڭ شۇ چاغدىكى ۋالىيسى — ئىلگىرىكى غۇلجا
ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبىرى، سانايىنەپىسىنىڭ ئاتاق-
لىق تەشكىلاتچىسى مەمتەمىن خەلپەتھاجى ئىدى. ئۇ ھال
سوراش ئۆمىكىدىكى مۇھىم ئارتىسلار ۋە رەھبەرلەرنى ئۆز
ئۆيىگە چاقىرىپ زىياپەت بەردى. زىياپەت ئۈستىدە ئۇ
— لۈتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئىنقىلابچىلارنىڭ جې-
نىمى زامىن بولغان قاتىل ھېكمەنۇرغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش-
نى بېكىتىپ، يۇقىرىغا سۇنغانىدۇق. يۇقىرى ھازىر بۇ ھۆ-
كۈمنى تەستىقلاپ چۈشۈردى. ھۆكۈم ئەتە - ئۆگۈن ئىجرا
قىلىنىدۇ. ھال سوراش ئۆمىكىدىكى يولداشلارنىڭ كۈرەش
پىغىنىغا قاتنىشىپ بېرىشىنى قارشى ئالىمىز، — دېدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ مېھمانلار چۇۋۇلدىشىپ كەتتى. قا-
تىل ھېكمەنۇر ھەققىدە ئاڭلىغان بولسىمۇ، ھېچكىم تېخى ئۇ-
نى كۆرمىگەن ئىدى. چارۋالايۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— مەن بۇ قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭغا تۇرمۇش ئۆگەن-
گىلى كېلىۋىدىم. مۇتەللىپنىڭ قاتلىمىنىڭ تېگىشلىك چاچىسىنى

يەيدىغىنىنى ئاڭلاپ ناھايىتى غۇشال بولدۇم. سىلەرگە
بىر تەلپىم: مۇمكىن بولسا، شۇ ھېكمىتىز دېگەننى ئۆز كۆ-
زۈم بىلەن بىر كۆرۈپ سۆزلەشمە. كېيىنكى چاغلاردا لۇتپۇل-
لانىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئەسەر يېزىلسا، ئۇنى يەھىيىدە
ئويىنىشقا توغرا كەلسە پايدىلىنىشقا بولامدۇكىن! ... — دەپ
تەلەپ قىلدى.

ساقچى باشلىقى ھەمدۇللايوپ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىل-
مى.

— بولىدۇ، ئەتە ئەتىگەندە جامائەت خەۋپسىزلىك
ئىدارىسىگە بېرىڭ، — دېدى.

ئەتىسى چارۋىلايوپ تېيىپجان ئېلىيوپنى باشلاپ، تۈر-
مىگە چىقىپ ھېكمىتىز بىلەن ئۇچراشتى. يۈزىدە چېچەك
ئىزى بار، ئولتۇرا سوي، قارىراق كەلگەن بۇ جىنايەتچى
ئادەم بىر كامېرغا قامالغانىدى. ئۇنىڭ تېخى ئۆزى ئۇنى-
دىن چىقىرىلغان ھۆكۈمدىن خەۋىرى بولمىسا كېرەك، چارۋى-
لايوپ بىلەن تېيىپجان ئېلىيوپنى «يۇقىرىدىن مەسلىھەتنى
تەكشۈرگىلى كەلگەن كادىر ئوخشايدۇ» دەپ قالدۇرۇپ، بىر-
ئىككى سائەت داۋاملاشقان بۇ سۆھبەتتە ئۇ سورالغان سو-
ئاللارغا ناھايىتى ياۋاشلىق بىلەن جاۋاب بەردى ... ھې-
كمىتىز بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن سازايى قىلىنىپ، ئېتىل-
دى. شۇ كۈنى پۈتۈن ئاقسۇ تەۋرەپ، خەلق كوچا - كوچىلار-
غا پاتىپاي قالغانىدى. قاتىلنى غەزەپكە كەلگەن بۇ خالايىق-
قا قويۇپ بەرسە، قىيما - چىيما قىلىپ تاشلايتتى.

ھال سوراش ئۆمىكى ئاقسۇدىن چىقىپ قەشقەر، يەكەن،

خوتەنلەرگىچە باردى. جەنۇبىنىڭ دۇرغۇن ئاھىيىلىرىدە بولدى. ئۇچاغلاردا تېخى يوللار رەتلەنمىگەندى. ئاھىيىلەر ئارا قاتنايدىغان ماشىنىمۇ يوق ئىدى. سەنئەتچىلەر توپىلىق يوللارنى ئات - ئۇلاغ، ئېشەكلەرگە تىنىپ بېسىپ ئۆتەتتى. چارۋىلارلايىپ خوتەندە سۇلايمىنىڭ دېگەن بىر قالۇن چى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭدىن بىرقانچە جەنۇب ئاھاڭلىرىنى ئۆگەندى. يەكەندە ئۇ تۇداخۇن ئاكىنى يوقلىدى. بۇ مەشھۇر مۇقامچى يەكەندىكى تار كۆچىلارنىڭ بىرىدە، ئاددىي بىر ھۆججەت تۇراتتى... قەشقەردە ئابدۇۋەلى چارۋىلايىپ نامىنى ئاڭلىغان، تېخى ئۆزى بىلەن دىدارلاشمىغان داڭلىق سەنئەتچىلەردىن سەمىتخۇن، ئەمەت ئۆمەر، ئابلىز ھاجى، يولۋاسخان، پاتەم قۇربان، خالىسخانلار بىلەن ئۇچراشتى. دەل شۇ مەزگىلدە قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلدى. چارۋىلايىپ ئۈچۈن بۇ ئاچايىپ بىر ئۆگىنىش يۈرۈشى بولدى. خوتەن، يەكەن ئارتىلىرىنىڭ ئۇسۇللىرى، ئاقسۇ سەنئەت ئۆمىكىدىكى ئىسراخان، تازادەملەرنىڭ ناخشىسى، قەشقەر سەنئەتچىلەردە ئىككى سەھنە كىيىملىرى، ئۇلاردىكى قويۇق مىللىي پۇراق چارۋىلايىپتا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئۇنى يەنە بىر ھەپتە ران قالدۇرغان ئىش شۇ بولدىكى: ئېلىدا «ناخشا قەشقەر» دىن چىقىدۇ، ئاقسۇدا بۇزۇلىدۇ، ئىلىخودا تۈزۈلىدۇ، دەيدىغان گەپ بولىدىغان. بۇ قېتىمقى كۆرەكتە ئاقسۇ سەنئەت ئۆمىكى بىرىنچىلىكنى ئېلىپ، ھېلىقى كونا قاراشنى ئىگى قىلىۋەتتى.

بىر كۈنى، قەشقەرنىڭ شۇ يىللاردىكى ۋالىيسى سەيپۇللايىپ ئابدۇۋەلى چارۋىلايىپنى چاقىرتىپ ئېلىنىڭ

ئەھۋالىنى سورىدى. سۆز قارىسىدا:
قارداق، جەنۇبىنىڭ سەنئەت ئىشلىرىدىن قانداق

تەبىرات ئالدىڭىز؟ — دېدى.

— جەنۇبىي شىمالغا ھەقىقەتەنمۇ سەنئەتنىڭ بۆلۈكى

ئىكەن. ئۇسۇللۇق ئاخشىلار، سەھنىل كېلىپلىرى تەرىپىدىن

تۈگىتىدىغان خېلى پەزىلىتىمىز يار ئىكەن، سەددى جازۇللايىپ.

— نەشەردە ئىلى ئاخشىلىرىغا قىزىقىدىغان ئادەملەر

خېلى بار، بىراق، ئىلى ئاخشىلىرىنى ئويىدىن ئېيتىدىغان

قاراشلىرىمىز كەمچىل. سىزنى ھۇشۇ ئىش بىلەن

چاقىرىۋىتىم، سۆزۈنداق ئارزۇسىلاردىن بىر — ئىككىنى

تەرىپىلىشىمىزگە ئاز. — ئۇلا ياردەم قىلىشىڭىز قانداق؟

— بولىدۇ، قولۇمدىن كېلىشىچە ياردەملىشى.

ئارىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىلى

ئاخشىلىرىنى ئۆگەنىشكە ھەۋەس قىلىدىغان ياشلاردىن

بىر قانچىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى.

— ئارزۇلاردا ئىلى ئاخشىلىرىنى كىم پىخشى ئېيتا-

لايدۇ؟ — دەپ سورىدى بىرىنچى كۈنى جازۇللايىپ

ئولتۇرغانلاردىن.

— ھېكمەتخۇن ئويىدىن توۋلايدۇ! — دېيىشتى ئۇلار

ئارىدىن بىرىنى كۆرسىتىپ.

جازۇللايىپ ھېكمەتخۇننى ئاخشى ئېيتقۇزۇپ كۆرۈپ

ھەيران بولدى. بۇ يېڭىنىڭ ئاخشى ئېيتىشى خېلىلا قە-

تىملىك بولۇپ، روشەن ئىلى پۇرىقى بار ئىدى.

— سىز بۇ ئاخشىلارنى كىمدىن ئۆگەنگەن ئۇكام؟ —

دەپ سورىدى جازۇللايىپ.

— بۇ يەردە ئىلگىرى ئاق تېپىمەكچىم دېگەن بىر كىشى

قۇرغانىدى. شۇ كىشىدىن ئاز-ئولا ئۆگىنىۋىدۇق، — دېدى يىگىت.
 مەلۇم بولدىكى، غۇلجىدىكى داڭلىق ناخشىچىلارنىڭ
 بىرى بولغان ئاق تېپىپھاجىم 1940 - يىللىرى ئەتراپىدا
 قەشقەرگە كېلىپ ماشىنىچىلىق قىلغان. ھاجىم بۇ يەرگە
 كېلىپ بىر مەزگىل ناھايىتى زېرىكىش ھېس قىلغانىكەن.
 ئۇ چاغلاردا قەشقەردە «ھەزرەت سەيلىسى» ناھايىتى ئەۋج
 ئالغانىكەن. سەيلە مەزگىلىدە ئاپاق غوجا مەقبەرىسىنىڭ
 ئەتراپى ئاپاق غوجىنىڭ ئىخلاسىمەن مۇخلىسلىرى، چاچ -
 ساقاللىرىنى بېلىگىچە قويۇۋەتكەن ئاشىقلار، ئېغىر كۈنگە
 قالغانلىقىدىن ئەمەس، ئادەت بولۇپ قالغانلىقىدىن دىۋان -
 چىلىكنى تاشلىيالمىي كېلىۋاتقان كىسپىي قەلەندەرلەر،
 ئالدامچى، بىكار تەلەپلەر بىلەن تولۇپ كېتىدىكەن.
 بىر يەردە «خۇدانىڭ بىزلىكى، ئۆلمەكنىڭ، ئۆلگەندىن
 كېيىن تىرىلمەكنىڭ ھەقىقىي» ئوغرىسىدا كىتابخانلىق
 بولسا، بىر يەردە قوشقار سوقۇشتۇرۇش بولىدىكەن؛ بىر
 يەردە ۋايىزىلار ھەزرىتى شاھى مەردانىنىڭ جەڭلەردىكى
 كارامىتى ئۈستىدە مەدداھلىق قىلسا، يەنە بىر يەردە بىر
 ئوپ ئادەم ئىت تالاشتۇرىدىكەن. بۇ يەرگە كۆپىنچە
 ئادەملەر پەقەت ئاشۇ قىزىقچىلىقلارنى كۆرۈش ئۈچۈنلا
 توپلىشىدىكەن... ئاق تېپىپھاجىم ھەزرەت سەيلىسىگە چىقسا
 ھېچكىمگە ئارىلاشماي، كۆلىنىڭ بويىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، سۇغا
 قاراپ ناخشا ئېيتىدىكەن. ئۇنى تونۇيدىغان كاسىپ ياللار،
 — ئۇستام، بېلىگە مۇنداق قىلىلا؟ — دەپ سورىسا، ئۇ:
 — قوشقار سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇشنىلا
 كۆرسەڭلار بولامدۇ؟ بۇ يەردە دەقەمدە ئولتۇرۇپ ناخشا -
 سازدىن پەيزى ئالىدىغان ئىشى يوق ئوخشايدۇ. ئۆزۈم

بىلەن ئۆزۈم پەيزى قىلىۋاتىمەن. ئاخشامنى بېلىقلار بول
سىمىز ئاڭلىسۇن، — دەيدىكەن.

تېيىن، كاسىپى بىلەن بىرگە بىرگە، تېخىداخۇن،
لىزاخۇن ئوخشاش بىر قانچە يىگىتلەر ئۇنىڭدىن ئاخشام
ئۆگەنمەكتەن.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن چارۋىلايىپنىڭ كۆز
ئالدىدىن ئاق تېيىپىھاجىمنىڭ كېيىنكى ھاياتى بىر — بىر —
لەپ ئۆتتى.

ئادەملەرنىڭ ئۈرۈمچىدىكى مەۋجىتى، قىزىقشلىرى،
خىلمۇ خىل بولدى. ئاق تېيىپىھاجىم يۇرت كېزىپ يۈرۈشنى
ياخشى كۆرىدىغان سەپەر خۇمار ئادەم ئىدى. ئۇ
ئەلگىرى ئىلىدىكى بايلارغا ئەگىشىپ ئەرەبىستانغا بار-
غان. ئەنجان، نامەنگەن، بۇخارا لارنى كېزىپ، ئۆزبېك
چايچىلىرىنىڭ قولىدىن چاي ئىچكەن. بۇ قېتىم جەنۇبىي
شىنجاڭ شەھەرلىرىنى ئارىلاپ، قەشقەردە بىر مەزگىل
تۇرۇپ، 1942 - يىلى ئەتراپىدا مۇزداۋان ئارقىلىق يەنە
ئىلىغا قايتقان ئىدى. ئارالتۆپىگە يېتىپ كەلگەندە مۆكۈ-
مەت چېرىكلىرى ئۇنى جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا
پۈرگەن جاسۇس» دېگەن گۇمان بىلەن قولغا ئالدى. ئۈچ
ۋىلايەت ئىنقىلابى ھارپىسىدا غۇلجىدا «ئاق تېيىپىھاجىم
تۈرمىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ» دېگەن كەپ تارقالدى.
ئىنقىلاب غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ساقچىلىرى
بىر ئارالتۆپىگە چىقىپ «ئاق تېيىپىھاجىم ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ
ۋالدى» دېگەن گەپنىڭ ئەقەي تارقىتىلغان ئىغۋا ئىكەنلىكى
كەينى ئېنىقلاندى. ئەسلىدە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارت-
لاش ئالدىدا ئۇنى گومىنداڭچىلار «خەتەرلىك جىنايەتچىلەر»

قاتارىدا ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. شۇ چاغدا
بۇ داغلىق ناخشىچى ئەللىك بەش ياشتا ئىدى.

چارۋىلارنىڭ جەلۇبتىن ئۆگەنگەنلىرى ناھايىتى مول
بولدى. ئاتۇشنىڭ راۋاب بىلەن ئورۇندىلىدىغان ئۆزگىچە
بەدىلىرى، قەشقەر، دولان سەنەملىرى، ئاقسۇ، خوتەنلەرنىڭ
خەلق ناخشىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر، قەشقەرنىڭ ئە -
ئايال ئىجرا قىلىدىغان قوش كىشىلىك نومۇرلىرىنىڭ بەزىسى
لىكى ئۇنىڭ ئېسىدىن چىقمايتتى. ئاپدۇۋەلى چارۋىلارنى
ئىلىغا كېلىپلا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى جەلۇبتى شىنجاڭغا قىل
خان سەپىرىدىن ئالغان تەسۋىراتىنى تىياتىردىكى يولداشلار
غا يەتكۈزدى ۋە رەھبەرلەرگە جەلۇبتىنىڭ بەزى نومۇرلىرىنى
ئىلىدا ئويناپ كۆرۈش تەكلىپىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن
تەزىدىن جەلۇبتى شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىنچە سەھنە كىيىملىك
رى تىكتۈرۈلدى. مۇزىكىلار قازاقچا راۋابمۇ كىرگۈزۈلدى.
مەلۇم ۋاقىت تەييارلىقتىن كېيىن بۇ ئويۇنلار سەھنىدە
ئوينىلىپ، چوڭ تەسىر قوزغىدى. ئىلىدىكى جەلۇبتى شىن
جاڭدىن چىققان كاسىپلار: «خۇددى ئۆز يۇرتىمىزنى كۆر -
گەندەك بولدۇق» دېيىشتى. چارۋىلار بۇ ئويۇنلاردا
دولان مۇقامىنى ئورۇنلاپ زور ئالقىشقا ئېرىشتى.

ئون يەتتىنچى باب

پايتەختكە سەپەر

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە، مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەرقايسى لايىھىلەردەدا ئۆز ئىچىدىن تەشكىللەنگەن سەنئەت كۈرۈپچىلىرى بار ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ سەنئەت كۈرۈپچىلىرى بىرلەشكەن تۈرۈلۈپ ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكى» (كورپۇس سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلغانىدى. 1953 - يىلى، بۇ سەنئەت ئۆمىكىنى باش سىياسىي بۇ بېجىڭغا كېلىپ قويۇن كۆرسىتىشكە تەكلىپ قىلدى. ھەربىي رايون سەنئەت ئۆمىكىنىڭ بېيجىڭغا تەكلىپ قىلىنغانلىقى ئوغرىسىدىكى بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەربىي رايون رەھبەرلىرى كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىنى كەسپىي جەھەتتىن كۈچەيتىش ئۈچۈن يەرلىكتىن ئابلاخان كېپەك، رەخمەت، ئېلانچىك ھەجەرلۇۋى قاتارلىق سەنئەتچىلەرنى سوردى. ئابدۇۋەلى چارۋىلايۇپنى دېزىس - دورلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى ھەربىي سەنئەت ئۆمىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش پىكرىنى قويدى. لېكىن بۇ تەلەپنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى رەت قىلدى. بۇ كۈنلەردە ئابدۇۋەلى چارۋىلايۇپ لىۋسۇگۇڭدا يەر ئىسلاھاتى خىزمىتىگە قاتنىشىۋاتاتتى. ئېلىنىڭ تەيىنى پىل لاردىكى ۋالىيى ئەنۋەر جاكۇلىن ئۇنى چاقىرتىپ كەلدى. كىچىك ماشىنا ۋالىي مەھكىمە دەرۋازىسىدىن كىرىپ، مەھكىمە بىناسىنىڭ ئېگىز يەلەمىسى ئالدىغا كېلىپ توختىغاندا، ئەنۋەر جاكۇلىن يەلەمىي ئۈستىدە كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ

بەستلىك، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. چارۋىلار بىلەن قول
ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئۇنى بۆلۈمگە باشلىدى، قىسقا ئەھ-
ۋاللىشتىن كېيىن ئەنۋەر چاكۇلىن چارۋىلارنى چاقىرت-
قانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتتى.

— سىز ۋىلايىتىمىزنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كورپوس
سەنئەت ئۆمىكىگە قاتنىشىپ بېيجىڭغا بارىسىز. ئۇلارنىڭ
ئىشىغا ياردەم قىلىپ، خىزمىتىڭلار قاچان ئاخىرلاشا شۇ
چاغدا قايتىپ كەلسىڭىز بولىدۇ. مائاش ۋە باشقا تەمىنات-
لىرىڭىز ئوخشاشلا بىزدىن بولىدۇ. خىزمىتىڭىزگە مۇۋەپپەقىيەت
يەت قىلىيمەن.

شۇنداق قىلىپ، بېيجىڭغا بارىدىغان ئۆمەك ئوڭۇش-
لۇق تەشكىللەندى. خەستىپ پۇۋەت ئۆمەك باشلىقى، ئولا-
تاموپ ئۆمەكنىڭ سىياسىي كومىسسارى بولدى. ئابدۇۋەلى
چارۋىلار بىلەن رېژىمىسورلۇققا بەلگىلەندى. ئەترەت باشلىقى
ئىزاموپ تۇرسۇن، مۇزىكا ئەترەت باشلىقى — دىرىژور
ئابلىكىم ئابدۇللا ئىدى. ئەللىك نەچچە كىشىلىك بۇ
ئۆمەك تەركىبىدە زۆھرە، پەرۋەز، ئاتاقلىق ئىسكىرىپكىچى
ھوشۇر روزى، قۇربان ئۆمەر، تابلاخان، ھۈردىيە، رازىيە
غۇلام، مەنسۇرۇپ ئەگرەم، ئاۋاگرى ناسىرۇپ، رەخمەت،
ھەجەر بۇۋى، نۇرىبۇۋى، سىراجىدىن ئىسرايىل، ھوشۇرۇپ،
سۇلايمان، ئەيسا قاتارلىق كۆزگە كۆرۈنگەن ئارتىستلار.
ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە قازاق، قاتار، رۇس، ئۆزبېك،
قىرغىز، خەنزۇ ھەرىملىك سەنئەتچىلىرى بار ئىدى.

ئۆمەك ئۈچ ئاي قاتتىق رېپېتىتسىيە قىلدى. چارۋىلار
يىوپ يەنە ئۇلارغا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆگىتىپ كەلگەن
بىر قىسىم نومۇرلارنى ئۆگەتتى. بۇنىڭ بىلەن سەنئەت

ئومۇرلىرى تېخىمۇ جانلاندى. مېڭىش ئالدىدا ھەربىي رايونى ئارتىش ۋە خىزمەتچىلەرگە يېڭىدىن ھەربىي فورما تارقىتىپ بەردى. سەنئەت ئۆمىكى ئۈرۈمچىگە يېتىپ بار-
غاندا تەييارلىغان ئومۇرلىرىنى رەھبىرىي يولداشلارغا كۆر-
سىتىپ بەكمۇ ئالدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پايتەختتىكى
رەھبىرىي يولداشلارغا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن سوۋغاتلارنى
تەييارلاپ بېرىپ، سەنئەت ئۆمەكىنى ئالاھىدە ئۇزاتتى.

ئۆلكەلىرىدە ئۈرۈمچى بىلەن لەنجۇ ئوتتۇرىسىدا تېخى
بويىر قاتنىمايتتى. سەنئەتچىلەر قارا ماشىنىلارغا ئولتۇرۇپ
ئاھايىتى جاپالىق يول باستى. قونالغۇلارمۇ ئىنتايىن ئاز
چار ئىدى. چۆلىنىڭ ھاۋاسى بەك ئۆزگىرىشچان بولۇپ،
بىردەمدە كۈن ئىتراپىنى ئونۇردەك قىزىتىپ، ھەممىنى چى-
لىق - چىلىق تەدرىگە چۆلدۈرسە، بىردەمدە بىرۈچۈك چىقىپ
ھەممىنى قۇم - توپىغا كۆمەتتى. لېكىن سەنئەتچىلەرنىڭ
روھى ئاھايىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇلۇغ پايتەختتىن، مىليون
لىغان ئەمگەكچىلەرنى ئازادلىق كۈرۈشىگە يېتەكلىگەن
رەھبەرلەرنى كۆرۈش خۇشاللىقى ھەممە ئېغىرچىلىقلارنى
ئۇنتۇلدۇراتتى... ئۆمەك لەنجۇ، شىئەن شەھەرلىرىدە بىر-
لەپچە كۈندىن توختاپ ئويۇن قويۇپ، شۇ يەردىكى مۇ-
ناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ پىكرىنى ئېلىپ كەم يەرلىرىنى
تولۇقلىغاندىن كېيىن، پويىزغا ئولتۇرۇپ بېيجىڭغا قاراپ
بىراقلا يۈرۈپ كەتتى.

ئارتىسلار بېيجىڭدىكى بىر ھەربىي مېھمانخانىغا چۈش-
تى. قانچە سۇلالىلەرنىڭ پادىشاھلىرىنى كۆرگەن، قانچىلىك
خان قانلىق توقۇنۇشلارغا شاھىت بولغان ئۇلۇغ پايتەخت
ئازادلىقتىن كېيىن ئىنچىكە يېڭى بىر كەيپىياتقا چۆمگەندى،

تېپەن شەنەن بىن شەيداددا قىزىل بىنا يىراق ئەپىلىدە يىتىپ ئىساد
 دىيى كىيىپلەرنى كىيگەن ئوقۇغۇچىلار، قىرغاقچىلار، قىزىلار، بىيى
 خىل كۈچلىرىدىن ئالدىراش ئۆتۈشەتتى. تارىدان كۈچلەردىن
 چىقىۋاتقان كونا بىيىچىلىقلار شىنجاڭدىن كەلگەنلەرگە
 قىزىقىش بىلەن قاراپتتى. ئۆمەك ئۆز ئويۇنىنى بىيىچى
 دىكى ئەشەۋۇر خۇمەرىنىڭ زالىدا قويدى. شۇ كۈنى چۈش
 گونىدا، قەدىمىي بىناكارلىق شەكلىدە سېلىنغان بۇ مەشە
 مەتلىك زالىغا مەركەزىدىكى پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ
 كۆپچىلىكى دېگۈدەك كەلگەنىدى. ئويۇن باشلىنىش ئال
 دىدا، ئۆمەك رەھبەرلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە
 سوۋغات تەقدىم قىلدى. سوۋغاتلارنى مەركەزگە ۋەكالىتەن باش
 قوماندان جۇدې چىقىپ قوبۇل قىلدى. قوماندان جۇدېغا
 تون كىيگۈزۈلگەندە زال ئىچىدە كىشىنى ھايانغا سالىدى
 خان ئالغىش ساداسى ياشارىدى.

كونسېرت ئومۇمىي خور بىلەن باشلاندى، ياش مۇ
 زىكانت ئايلىنىپ ئابدۇللا ئازادلىقنىڭ دەسلەپىدەلا ئىجاد
 قىلغان «داھى ماۋزېدۇل»، «ياشا داھى» دېگەن بۇ خور
 لارنىڭ مەزمۇنىنى يېڭى، مۇزىكىسى ناھايىتى چۈشكۈن
 ئىدى. ئارقا-ئارقىدىن ئورۇندالغان بارلىق نومۇرلار
 رەھبەرلىرىنىڭ قىزغىن ئالغىشىغا مۇيەسسەر بولدى. شۇ
 قېتىم جازۇللايىپ ھۈسەنجان جامى مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن
 «ئازاد زامان» ناخشىسىنى ئورۇندىغانىدى. شۇ ھەتتا
 ئېيتىۋېتىپ تۆۋەندىكى تاماشىبىنلار ئارىسىدىن دۆلەت
 رەھبەرلىرىنى ئىزدەيتتى. ئۇنىڭ كۆزى ئالدىنقى رەتلەردە
 ئولتۇرغان رەئىس ماۋزېدۇل، جۇ ئېلەي زۇڭلى، ئابۇشەۋر
 چى قاتارلىق رەھبەرلەرگە چۈشكەندە ھايانغا سالىدى.

ۋاتقان ناخشىسىدىن ئېزىپ كەتكىلى تاس قالدى.

ئويۇن ئاخىرلاشقاندا، باش قوماندان جۇدې سەنئەت ئۆمەكىنىڭ يەتتە كىچىكلىرىنى خۇەيرىنىڭ ئىچىدىكى ئايرىم بىر ئۆيدە قورۇل قىلدى. باش قوماندان ئۇلارغا ماۋجۇشنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى تەبرىكلەپ رەھبەت ئېيتتى. ئۆمەك باشلىقى يۈۋەنغا يۈ قېتىمقى ئويۇننى تەييارلاشتا كىرچ چىقارغان يولداشلار قاتارىدا ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋنى تىلغا ئېلىپ جۇدېغا تونۇشتۇرغاندا، باش قوماندان جارۇللايېۋ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، خاتىرە رەسىمگە چۈشتى. مەركىزىي مۇكەممەت ھەربىي ۋاپون سەنئەت ئۆمەكىدىكى بارلىق يولداشلارغا بىر قۇردىن ھەربىي كىيىم تەقدىم قىلدى. ئۆمەك بېيىمىدا يەنە بىرلەشكەن ئويۇن قويمىغاندىن كېيىن، شاخىمى بېجىن، خاڭجۇ جىنەن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ئۇ چاغدا ئىچكى ئۆلكىلەردىكى كۆپىنچە كىشىلەرنىڭ تېخى شىنجاڭ توغرىسىدا پۇقۇلەنچىسى يوق دېيەرلىك ئىدى. شىنجاڭدا قانداق ئادەملەر، قانداق ھىساپلار ياشايدۇ؟ ئۇلارنىڭ كەپ - سۆز، كىيىم - كېچەك، ئۆرپ - ئادەتلىرى قانداق؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى تېخى بىر سىر ئىدى. بۇ قېتىم 5 - كورپۇس سەنئەت ئۆمەكى ئىچكى ئۆلكىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. بۇ ھەربىي سەنئەت ئۆمەكى پوڭخاجقا قەيەركە بارمىسۇن ئالدى بىلەن ئۇ يەردىكى ھەربىيلەردىن ھال سوراپ ئويۇن قوياتتى. ئۆمەكنىڭ ئىزدىغان ھەربىي ئىتتىزام ئىدى. ئارتىسلار ئويۇن مەيدانىغا كىرىش - چىقىش، كوچىلاردا يۈرۈش ۋە باشقا كۈللەپ كىتىپ

پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدە رەتلىك تىزىلىپ ھەرىكەت قىلاتتى. ئۆمەك ئۆزىنىڭ سەنئەت نومۇرلىرىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلىدىكى ئالاھىدىلىكىنى روشەن كەۋدىلەندۈردى. زۆھرە ئورۇندىغان داپ ئۇسسۇلى، جارۇل لايوپ ئىجرى قىلغان «ئازاد زامان»، دولان ۋە قەشقەر سەنمى، مۇقاملىرى، رەخمەت بىلەن ئابلاخان ئورۇندىغان قارا يورغا ئۇسسۇلى، ئابدۇكۈلنىڭ سۇناي بىلەن كەلتۈرگەن ھەرىكىلەت ئاھاڭلىرى، مەنسۇرۇپ ئەكرەم ئېيتقان ناخشا — «ئۆرۈك كۈللىگەن چاغدا»، ئابلىكىم ئابدۇللا ئىجاد قىلغان خورلار، خەنزۇچە لومۇرلار، تاتارلارنىڭ «شامىلە» ئۇسسۇلى، رۇسلارنىڭ «كوپاك» ئۇسسۇللىرى چوڭ شەھەر تاھاشىبىنلىرىنى تاڭ قالدۇردى.

شاڭخەيدە بولغان بىر ئىش جارۇللايوپنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ. ئۇ مەزگىللەردە شاڭخەي كىشىگە قولمۇ قالايمىقان كۆرۈنەتتى. ئېگىز بىنالار ۋە شۇ ئېگىز بىنالار ئاستىدىكى تار كوچىلار، ئادەمنىڭ ھەددى - ھېسابسىز كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. جارۇللايوپ بىر كۈنى شاڭخەي كوچىلىرىدا يولداشلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ تېزىپ قالدى. قەيەرگىلا بارمىسۇن ھەممە يەر ئوخشاش كۈچىدەك كۆرۈنەتتى. ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنمەيتتى. ئاخىر ئۇ بىر رېكشىچىغا ئۆزلىرى چۈشكەن مېھمانخانىنىڭ ئىسمىنى بىرنەپەر دەپ چۈشەندۈرۈپ، كىرا قىلىپ، يولداشلىرىنى ئاران تېپىۋالدى. بۇ، ئادەم سۆرەيدىغان رېكشا ئىدى. ئۇنىڭدا چوقچىيىپ ئولتۇرۇپ سەنئەتچىلەر چۈشكەن مېھمانخانىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى سۆزلىسە جارۇللايوپ ھازىرمۇ كۈلىدۇ.

ئۆمەك دۆلەت بايرىمىغا ئۆلگۈرۈپ ئۆرۈمچىگە سالماق
مەت قايتىپ كەلدى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 5 -
كورپۇس سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ
ئويۇن قويۇپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن قايتقانلىقى شەرىپىگە
كاتتا زىياپەت بەردى.

ئون سەككىزىنچى باب

ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر

1954 - يىلى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇپ
ئۆرۈمچى، ئالتاي، چۆچەك، غۇلجا قاتارلىق ئورۇنلاردىكى
قازاق سەنئەتچىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئىتتىپاق تىياتىرى
«ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى» گە ئۆزگەرتىلدى. ئابدۇۋەلى
جارۇللايىپ مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى بولۇپ كەسپىي خىزمەت
مەنەرىنى باشقۇردى. كەسپىي بۆلۈمگە يەنە ئاتاقلىق مۇزىكا
كانت زىكرى ئەلپەتتا يېتەكچىلىك قىلدى.

1956 - يىلى ئابدۇۋەلى جارۇللايىپ بىر قىسىم ئار-
تستلار بىلەن بىللە موڭغۇلكۇردە ئويۇن قويۇۋاتتى.
شەھەردىن ئۇنى چاقىرتىپ جىددىي تېلېفون چىقىپ قالدى.
جارۇللايىپ ئىككىسكە كەلگەندە ئىككىس ئاھىيىسى ئۇلى كىچىك
باشىغا بىلەن شەھەرگە بولغا سېلىپ قويدى. شەھەرگە
كەلگەندە ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىدىغانلىقى خەۋىرىنى
ئاڭلىدى. بۇ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا زىيارەتكە چىقىدىغان
ما ئىلىدىن چاقىرتىلغانلار ئىچىدە يەنە كامال ئىشكىباي،
باياخۇن، زىكرى ئەلپەتتا، دانىش دەقىش، مالىك يۇنۇس،

مائادەت قاتارلىق ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرى بار ئىدى. ئۇلار تەبىئىي رەڭگە كۆرۈنۈپ تۇرۇمچىگە يېڭىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىش - ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، قازاقىستان مەدەنىيەت ۋەكىللىرىنىڭ 1950 - يىلى شىنجاڭغا كەلگىنىگە جاۋابەن ئېلىپ بېرىلىدىغان زىيارەت ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ ئۆمەكنى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىدىن تەشكىللىدى. بۇلارغا «مەدەنىيەت دېلېگاتسىيەسى» دەپ نام بېرىلدى. زىيا سەمەدى دېلېگاتسىيە باشلىقى، بۇ قارا تاشقانبايىپ مۇئاۋىن دېلېگاتسىيە باشلىقى بولدى. ئەينى يىللاردىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەردىن بۇ ئۆمەكتە يەنە ئابلىي روزى، زۇنۇن قادىر، ئىبراھىم بارات، پاشا ئىشان، مەھمەتخۇن، پاتەم قۇربان، ھۈسەنجان جامى، روزىخان ئەخمەت، ئابدۇرېھىم ئەخمەدى، ھۈرىيەت، ئايەتۇرغان، ئامىنە يۈسۈپ قاتارلىقلار بار ئىدى. ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرىدىن بولۇپ ئىللىك نەچچە كىشى ئىدى.

ئۆمەك ئەزالىرى ئۆزۈمچىگە يېڭىلىپ چىقىدىغان تەبىئىي رەڭ قىلدى. ھەر بىر ئارتىسنىڭ ئورۇندايدىغان نومۇرلىرى يېڭىلىدى. مەخسۇس كىيىم - كېچەكلەر تەككۈزۈلدى. ئاخابىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئۆزىنى زىياپىتى بەردى. ئۆمەك ئەزالىرى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ، غۇلجا ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراپ ئۆچتى.

بۇ چارۋىلايىنىڭ تۇنجى قېتىم ئايروپىلانغا ئولتۇرۇشى ئىدى. ئايروپىلاننىڭ دۈگىلەك دېرىزىسىدىن تۆۋەنگە قارىغاندا

ئاق بۇلۇتلار ئايرۇپىلان قاندى ئاستىدا كۆكۈش تۇتۇندەك
يېنىك ئۈزەتتى. تاغلار، قارىغايللىقلار، يېشىل ئېدىرلار بىر-
بىرىگە ئۇلىشىپ سوزۇلۇپ ياتاتتى ... چارۋىلار يوپ خىيالى
دىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆتكۈزدى. قەيەس ئىچىدە چايقىلىپ
كېتىپ بارغان ئېلاخۇن كۆككۆز، يامۇلىنىڭ ئارقىسىدىكى
ئودىن ناخشا بىلەن سۇ تارتىۋاتقان مەھبۇس، قولغا كەپ
تەرنى قوندۇرۇۋېلىپ بىردە يىغلاپ، بىردە كۈلۈپ تۇرغان
ئىمىنجان ئۈستام نېمەشقىدۇر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەت-
مەيتتى. يەنە ئۇنى: «يېشىم ئەللىككە قاراپ ماڭدى. چەتكە
چىققاندا خەلقنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىيالارمەنمۇ، يوق؟» دېگەن
ئەندىشە ھاياجانغا سالاتتى ...

✱

✱

ئالمۇتا ئايرودرومىدا جۇڭگو ۋەكىللىرىنى قازاقىستان
نىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەربابلرى چىقىپ قارشى
ئالدى ۋە قارشى ئېلىش نۇتقى سۆزلىدى. جۇڭگو تەرەپتىن
زىياسەمدى سۆز قىلدى. چارۋىلارنىڭ كۆزى شۇ چاغدا
قارشى ئېلىشقا چىققانلار ئىچىدە تۇرغان ئابدۇكېرىم رازىيىپ،
سولتانمۇرات قاتارلىق ئېلىگىرى شىنجاڭدا بىللە ئىشلىگەن
كەسىپداشلارغا چۈشتى. ئۇلار جۇڭگودىن چىققان بۇرادەرلىك
رىگە پەخىرلىنىش ۋە ھۆرمەت تۇيغۇسىدا تىكىلىپ تۇراتتى.
ۋەكىللەر كىچىك ماشىنىلارغا بۆلۈنۈپ ئولتۇرۇپ
شەھەرگە قاراپ ماڭدى. ئابدۇۋەلى چارۋىلار يوپ چىققان
ماشىنىدا مەنسۇر ئەپەندى ئولتۇراتتى. سالامدىن كېيىن
مەنسۇر ئەپەندى:

— ئەجەب، زۆرى تەمبۇر كەلمەيتتۇ؟ — دەپ سورىدى.
— روزىكاغىنىڭ سالامەتلىكى يار بەرمىدى.

— دېنى تونۇمسىلەر؟
ماشىنىدا يەنە ھۈسەنجان جامى بىلەن زىكرى ئەلپەتتا
بىللە ئىدى. ھۈسەنجان:
— ئابدۇۋەلىكام تونۇمدىكىمى؟ — دەپ چارۋىلايوپقا
قارىدى.

— ھە، ئەسقەرما؟ — دېدى مەنسۇر ئەپەندى.
— مەنسۇر ئەپەندى ئىلگىرى ئۈرۈمچىدە تۇرغان، ئۈچ
ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە چۆچەكتە خىزمەت قىلغان ئادەم
ئىدى. ئۇ ئەينى يىللاردا ئىلىغا بارغان ۋە غۇلجىدىكى
سەنئەتچىلەرنىڭ ئويۇنلىرىنى كۆرگەنىدى. ئۇنىڭ ھازىرقى
سۆزى چارۋىلايوپنىڭ «ئادىشىن - ھال ئالان» دا ئەسقەر
رولىدا ئوينىشىنىڭ ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقىنى
ئىپادىلەيتتى.

— سىز مەنسۇر ئەپەندى ئەمەسمۇ؟ — دەپ جاۋاب
بەردى چارۋىلايوپ.

ئالمۇتا - ئەتراپىدا قارىغايلىق تاغلار كۆرۈنۈپ تۇر-
رىدىغان، يېشىللىقتا چۆمگەن شەھەر ئىدى. رىشاتكىلىق باغلار،
كوچىلارغا قويۇۋېتىلگەن ئورۇندۇقلار، دوقۇشلاردىكى گۈل-
لۈكەردە ئېچىلىپ كەتكەن گۈللەر كىشىگە ئازادىلىك ھېس
قىلدۇراتتى ... بىرىنچى بولۇپ چېلەك رايونىدا تۇرىدىغان
ئۇيغۇر سەنئەت گۇرۇپپىسى ئالمۇتىغا كېلىپ، جۇڭگو مەدەنىيەت
دېلېگاتسىيىسىنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن ئويۇن قويدى. چېلەك
رايونىنىڭ ئەينى يىللاردىكى بۇ كونسېرت نومۇرلىرىنى بەك
سەۋىيىلىك دەپ كەتكىلى بولمايتتى. بۇ ھال تۇنجى قېتىم

چەت ئەلگە چىققان، «تەييارلىغان نومۇرلىرىمىز قانداق بولار؟» دەپ ئەندىشىدە تۇرغان سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ ئىززىتى تۈ- تۈۋاللىغاي باردەم قىلدى. ئەمما، چېنلەك ئۇيغۇر رايونىنىڭ سەنئەتچىلىرى «ئافارخان» دراممىسىنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ ئوينىدى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالمۇتىدا ناھايىتى زور داغدۇغا پەيدا قىلدى. ئويۇن «ئاپاي تىياتىرى» دا ئوينالدى. ھەر بىر مەيدان ئويۇلدا بىرمۇ بوش ئورۇن بولمايتتى. كۈلۈبىنىڭ ئالدىدا ھەر كۈنى بېلەت تاپالماي يۈرگەن بىر توپ ئادەم ئۇزاققىچە توپلىشىپ تۇرۇشاتتى ... كونسېرت شۇ چاغدا ئومۇملاشقان قائىدە بويىچە ئومۇمىي خور بىلەن باشلىناتتى، ئاندىن باشقا نومۇرلار ئورۇندىلاتتى. دولان سەنىمى، قەشقەر سەنىمى، ھۈسەنجان جامى تەمبۈر بىلەن ئىجرا قىلغان مۇزىكىلار، پاشا ئىشان، پاتەم قۇربان، ئابدۇرېھىم ئەخسەدىلەرنىڭ ناخشىلىرى، خەنزۇ ئارتىستلارنىڭ گارمون بىلەن ئورۇندىغان نومۇرلىرى، ساۋادەت، ئامەنە يۈسۈپلەرنىڭ ئۇسسۇللىرى، قازاقچە ناخشىلار تاماشىبىنلارنىڭ ئىنتايىن زوقىنى قوزغىدى. ھەر بىر نومۇردىن كېيىن زالدا كۆتۈرۈلگەن ئالقىش ساداسى ئۇزۇنقىچە بېسىلمايتتى. شەھەر ئەتراپىدىن كەلگەن كولخوز-چىلار سەھنىگە گۈللەرنى ئاتاتتى ... ئابدۇۋەلى جاردۇللايېۋقا «قاپقارا قويكۆزلۈكۈم»، «جۈنۈن»، «شەرۋانخان» ئوخشاش ناخشىلارنى ئېيتىش بەلگىلەنگەنىدى. لېكىن ئۇ بىرىنچى كۈنى تەلەپ بىلەن يەتتىگە يېقىن ناخشا ئېيتتى. زالدا بۇ-دۇتلۇق بىر كولخوزچى «ئاپىرىن، سىلەرمۇ بار ئىكەنسىلەرغۇ!» دەپ ۋارقىرىۋەتتى. كىملىرىدۇر كۆز يېشى قىلاتتى. شۇنداق

قىلىنىپ، ئەسلىدە ئىككى سائەتكە مۆلچەرلەنگەن ئويۇن ۋاقتى
ئۈچ سائەتتىن ئېشىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن، ھەر بىر
كىشى ئۆزىگە بەلگىلەنگەن نومۇرلارنى ئورۇنداش، ئەلەپ
بەك كۈچلۈك بولۇپ كەتكەندە، پەقەت بىرلا قوشۇمچە نومۇر
ئويىناپ بېرىش بەلگىلىنىپ، ۋاقىت كونترول قىلىندى.

ئۆمەكنىڭ پائالىيەت ۋاقتى جەدۋىلى ناھايىتى زىچ ئورۇن
لاشتۇرۇلغانىدى. ئارتىسلار كېچىسى ئويۇن قويسا، كۈندۈزى
ئويۇن تەييارلايتتى ياكى ئېكسكۇرسىيىگە قاتنىشاتتى. كونسېرت
ئەھۋالى ئالمۇتا رادىئوسى ئارقىلىق خەۋەر قىلىنغاندىن كېيىن،
ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستاندىكى تاماشىبنلار ئويۇننىڭ
نەق ئەھۋالىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ ئارقا - ئارقىدىن تېلې
گرامىلار ئەۋەتىشكە باشلىدى. مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى
ئالمۇتىدا ئون كۈنگە يېقىن ئويۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن،
فرونزىغا يۆلۈپ كەتتى.

قىرغىزىستاننىڭ مەدەنىيەت سائەتىدىكى ئەر بابلىرى جۇڭ
گو دېلېگاتسىيىسىنى قىزىق - ئەللىك كىلومېتر يىراقلىققا
ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. فرونزا ئەتراپىغا ئورۇنلاش
قان ئۇيغۇرلار بۇ يەردە غولجىنىڭكىگە ئوخشاش مېۋىلىك
باغلارنى قىلغانىدى. فرونزىدا مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى
سىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىشى ئۈچۈن تەييارلانغان كۈلۈپ -
ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ مەشھۇر تىياتىرلارنىڭ بىرى
ئىدى. قىرغىزىستاننىڭ تىياتىر ئىشلىرى تەرەققىي قىلغانىدى.
كېيىن، ئۇلار بىرىنچى بولۇپ «چويۇن قۇلاق» دېگەن ئويۇق
نى كۆرسەتتى.

شىنجاڭ ئەنئەنىۋىي تىياتىرىنىڭ فرونزىدا كۆرسەتكەن نومۇر -
لەرنىمۇ زور ئالاقىغا ئېرىشتى. يېقىندىكى كولموزچىلار

سەۋەبى ئىتتىپاقىغا ئېۋىتۇپ قىرغاققا ئىتتىپاققا ئورۇنلاش
قان ۋە ئەنداشلار ئايىنى ئۆزۈلەي كېلەتتى. كۈلۈپنىڭ ئال
دېدا بىر بېلەتكە ئېرىشىشنىڭ ئۆزى چوڭ تەلەپ ئىدى،
ۋە ئۇنىڭ كۈللەرنى ماشىنىلارغا بېسىپ كەلگەن قارا قوللۇق
لار سەھنىگە ئۆزۈلدۈرمەي كۈل ئاتاتتى ... ئۆمەك بۇ يەردە
دەمۇ ئون كۈنگە يېقىن ئويۇن قويدى.

بويىز كەڭ ئادىسلارنى، پاختا ئېشىرلىرى، ئۆزۈمىزلىق
مەيدانلارنى كېسىپ ئۆتۈپ تاشكەنكە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە
دىكى ئىمارەتلەرنىڭ شەكلى، ئادەملەرنىڭ كىيىم - كېچەك
لىرىدىن مىللىي ئالاھىدىلىك ناھايىتى روشەن گەۋدىلىنىپ
تۇراتتى. ئۆزبېكىستان شىنجاڭ سەلتەنەتچىلىرىگە ھۆرمەت بىلەن
دۇرۇپ ئەرلەرگە ياھام دوپپا، بەقەشەم تون كىيگۈزۈپ، ئايال
نى روماللارنى، ئورنىدىكى ئاياللارغا ئەقەس كۆڭۈلەكلەرنى
سوغات قىلدى. كاتتا زىياپەتلەرنى ئويۇشتۇردى. «ناۋايى تىل»
ياتىرى» رېمونت قىلىنىۋاتقانلىقى ئۈچۈن «ئويۇن» مۇقىمى
ئىپتىخار» دا ئويۇنالىدى. ھۈسەنجان جامىنىڭ تەمبۇر بىلەن
«ئەجەم»، «ئىمپىرىيە» لەرنى ئورۇنداش ھاھازىش چوڭ
بىر مۆجىزە بولۇپ، قەسىرات قالدۇردى. ئۆزبېكىستان كېچە
زىت - زۇرئاللىرى مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى
يەتلىرىنى ۋەسىتىلىرى بىلەن قارقا - ئارقىدىن خەۋەر قىلدۇردى.
ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ تاشكەنت سەھنىلىرىدە ئورۇن
دەتقان، ئىلچايسىپ ناخىشلىرى بىلەن گېزىت - ژۇرناللاردا «خەلق
ھايمىزى» چېكەن نامغا ئېرىشتى. ئۆمەك بۇ يەردەمۇ بىر
ھەپتىدىن ئوشۇق ئويۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئىسەنجانغا
قاراپ ماڭدى.

ئىسەنجان جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان ئۇيغۇرلار كۆپ

بىر رايون ئىدى. ئەنجانلىقلار ئەزىز مېھمانلارنىڭ يولغا پايانداز سېلىپ، ناغرا - سۇنايىلار چېلىپ، ناھايىتى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالدى. ئەنجاندا «ستالىن» ناملىق بىر كولخوز بار ئىكەن. بۇ كولخوز ناھايىتى باي بولۇپ، بۇ يەردە نەچچە مىڭ ئۇيغۇر بار ئىكەن. «ستالىن» كولخوزى قايتا قايتا تەلەپ قىلىپ شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكى ۋەكىللىرىنى ئاخىر ئۆز كولخوزىغا ئېلىپ چىقىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۆگزىلەردە ناغرا، كانايىلار چېلىنىپ تۇراتتى. يوللارغا پايانداز سېلىۋېتىلگەنىدى. ساھىبخانلار مېھمانلار ئۈچۈن ئازادە بىر شىپاڭغا ئورۇن راسلىغانىدى. گىلەم بىلەن تولدۇرۇلغان شىپاڭغا ئايلىندۇرۇپ يىكەندازلار، مامۇق تەككىلەر تاشلانغانىدى. تاماق جۈزىسى ئۇيغۇر تائاملىرى تاماشا، چۆچۈرە دەستە - دەستە ساڭزىلار بىلەن تولدۇرۇۋېتىلگەنىدى.

بۇ يەردە چوڭراق كۈلۈپ بولمىغاچقا ئوچۇق مەيدانغا يازلىق سەھنە ھازىرلانغانىدى. مەيدان يېنىغا كولخوز بازىرى ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ، بازار ئالارمەن - ساتارمەنلەرنىڭ ۋاڭ - چۈشى، ئاشپەزلەرنىڭ ۋارقىراشلىرى بىلەن ئاۋات ئىدى. ئويۇن كۆرگىلى كەلگەنلەر مەيدانغا سىغىشماي، ئەتراپقا توختىتىپ قويغان تىراكتور، ماشىنلارنىڭ ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى. ھەر بىر نومۇر ئاياغلاش قاندا مەيدان تەۋرەپ ئالقىش ياغرىناتتى. كىشىلەر «بارى كاللا»، «يۈرتىمىزنى كۆرگەندەك بولدۇق!»، «ئۈسسۈزلۈقمىزنى قاندۇردۇڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى. «قەشقەر سەنىمى» باشلىنىش بىلەن مەيداندىكى تاماشىبىنلارنى باشقۇرۇش مۇمكىن بولمىدى. كىشىلەر تەۋرەپ سەھنىگە چىقىپ كەتتى.

ياشتا چوڭ ئاياللار قارتىشلارنىڭ پۇتمىنى قۇچاقلاپ دېيىشنى
لار بالىلىرىم! دەپ يىغلىۋېتىشتى. ئويۇننى داۋاملاشتۇرۇپ
قويۇشقا مۇدىكىنچىلىك بولمىدى...

قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئاكىسى غازى ئاقساقال ئەد-
جاندا ئىدى. شۇ يىللاردا قاسىمجان قەمبىرى قەشقەردە ۋاپات
بولۇپ كەتكەنىدى. ئۆمەكتىكى رەھبەرلەردىن بىرقانچە يىلەن
غازى ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە يەتكە باردى. قاسىمجان قەمبى-
رىنىڭ ئۆلۈمىنىڭ ناھايىتى ئېتىبار بىلەن ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىنى،
تەزىيە پائالىيىتىگە ئاپتونوم رايوندىكى بارلىق رەھبەرلەرنىڭ
كېلىپ قاتناشقانلىقىنى ئېيتىپ، غازى ئاقساقالغا تەسەللى
بەردى.

غازى ئاقساقال غۇلجىدا تۇرغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ
ئايالىمۇ جارۇللايۇپنى تولۇپتتى. ئايال مېھمانلارغا قاراپ،
— نېمە تاماق يەيسىلەر؟ — دەپ سورىدى.

مېھمانلار ئالدىرايدىغانلىقىنى ئېيتتى. لېكىن، ساھىب-
خانىلار رەنجىش ئىزھار قىلىپ چىڭ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:
— بوپتۇ، تاماق يەيدىغان ئىشىمىز بولسا لەڭمەن
يەيلى. — دېيىشتى ھەممىسى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا. چۈنكى
ئۇلار سوۋېتكە چىققاندىن بېرى نۇرغۇن كاتتا زىياپەتلەردە
بولغان بولسىمۇ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ دائىملىق ئۆي تامىقى
لەڭمەننى ناھايىتى سېغىنىشقانىدى.

— نېمە دەيدىغانسىلەر، مېھمانغىمۇ لەڭمەن قىلىمىز-
مۇ؟ — دەپ ھەيران بولدى غازى ئاقساقالنىڭ ئايالى.

— سىركە بارمۇ؟ — دەپ سورىدى جارۇللايۇپ.

— بۇ يەردە شورۇمىن سىركىسى ئىشلىتىمىز. راستلا
لەڭمەن يېگۈڭلەر بولسا، كېپەكتىن سىركە چىقىرىدىغان

تۇتكانلارمۇ بار، مەن يېرىپ تېپىپ كېلەي، — دېدى غازى
ئاقساقال.

لەڭمەن پىشقاندا مېھمانلار ئىشتىھا بىلەن ھەرقايدە
مىسى ئىككى تەلەپسىدىن يېيىشتى...

ئۆمەك ئەلچاندىن چىقىپ سەھەرقەنت، بۇخارالاردا
بولدى. بۇخارادىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆتۈپ شۇ ئەت
راپتا ئورۇنلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار كۆپ ئىكەن، ئۇلار مايتا،
سامسا، پەرمۇدىلارنى چىقىرىپ، ئاشخانا ئېچىش بىلەن
چوڭ ئايروى قازاندىمىكەن. بۇخارادىكى بازار، مەسچىت،
كونا ئۆي... ئىبارەتلەرنىڭ بىناكارلىق شەكلى قەشقەردىن
كى قۇرۇلۇشلارنى ئەسكە سالاتتى. ئۆمەك بۇ يەردىمۇ يېرىپ
نەچچە مەيدان ئويۇن كۆرسىتىپ چوڭ تەسىر قوزغىدى.
ئارتىسلار كۆچىلەردىن ئۆتكەندە ھېلىقى ئاشخانا ئىككىلىرى
يۈگۈرۈپ ئالدىغا چىقىپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئۇلار-
نى ئاشخانىلىرىغا تەكلىپ قىلىشاتتى... مەدەنىيەت دېلېگات
سىيىسى بۇخارادا بۇخارا ئەمىرىنىڭ قەدىمىي يازلىق، قىش
لىق ئوردىلىرىنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدى.

ئۆمەك ئۆزبېكىستاندىن ئايرىلىش ئالدىدا تاشكەنت
رادىئو ئىستانسىسى كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ مېھمانلارنى كۈتۈپ
ۋالدى. رادىئو ئىستانسىسىنىڭ شۇ يىللاردىكى رەھبەرلىرى
ئىككى بىرى ئېلاخۇن خۇدايەردىيۇپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاب
بى دەۋرىدە ئېلىغا بارغان ئادەم ئىدى. ئۇ مېھمانلارغا
ئىستانسىسى نامىدىن سوۋغا ئالار تەقدىم قىلدى. زىياپەت ناھايىتى
يېتى كۆڭۈللۈك ئۆتتى. سەنئەتچىلەر بۇ ئايرىم سورۇندا
ئاساسىي پروگراممىلاردا بولمىغان نومۇرلارنى ئورۇنداپ
زىياپەت قاتناشقۇچىلىرىنى تېخىمۇ ھەيران قىلدۇردى.

ئەتىسى رادىئو ئىستانسىسى بەزى ئومۇرلارنى لېنتىغا ئالدى. سوۋېت رادىئو ئىستانسىسىلىرى كېيىن ئۇزۇن يىللارغىچە ئاڭلاتقان ۋە يەزىلىرىنى پىلاستىنكا قىلىپ ئىشلەپ تارقاتقان ھۈسەنجان جامىنىڭ ئەمبۇر بىلەن ئورۇندىغان مۇزىكىلىرى، زىكرى ئەلپەتتا دۇتار بىلەن ئىچرا قىلغان «بارسىلا بىللە بارايدى» ئاھاڭى، چارۋىلايىپ ئورۇندىغان «چۈندۈن»، «شەرۋانمىخان»، «قارا دەيدۇ»، «ئايغىچا ئانا»، «قاپقارا قويكۆزلۈكۈم» دېگەن ناخىشلار ئەنە شۇ چاغدا لېنتىغا ئېلىنغانىدى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى تاجىكىستان، تۈركمەنىستانلارغا بارغاندىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق شوھرەت قازىنىپ، ھۈر-مەتكە سازاۋەر بولدى.

تۈركمەنىستاننىڭ ئاياللىرىدا كەشمىر ياغلىقتىن بىرنى بېشىغا ئارتىپ، يەنە بىرنى مۇرىسىگە تاشلىۋالىدىغان ئادەت بار ئىكەن. ئەرلەر بېشىغا پاپاخ كىيىپ يۈرىدىكەن. سەنئەتچىلەر بۇ پەردە ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن داڭدار ئاتلارنى كۆردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئاتلارنىڭ بەزىلىرى نېمىسلارنى تەڭرىتاغىدا كېچە قوغلاپ بارغانىكەن. ھەر بىر ئاتنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بەلگىلەنگەن ئۇلۇۋانى بولۇپ، ئاتلارنىڭ تەمىناتىمۇ شۇ دەرىجە بويىچە پەرقلىق بولىدىكەن. تۈركمەنىستان چەۋمىندازلىرى بۇ ئاتلارغا مىنىپ ھاھارمەت كۆرسەتتى. ئۆمەك يەنە تۈركمەنىستان سەنئەتچىلىرى ئويىنىغان «غېرىب - سەنەم»نى كۆردى. ئەسەر ۋەقەلىكى شىنجاڭدا ئوينىۋاتقان «غېرىب - سەنەم»گە ئوخشىمىمۇ، ناخشا - ساز، دېكوراتسىيە سەنئىتىدە نۇرغۇن ئوخشاشماي.

لىقلار بار ئىدى. تۈركمەنىستان ئوينىغان «غېرىپ - سە - نەم» مۇزىكىلىق ئوپېرا ئىدى.

تۈركمەنىستاندا بولغان بىر زىياپەتتە «غېرىپ - سە - نەم» دە غېرىپ زولىنى ئالغان يىگىت ئابدۇۋەلى جارۇل لايوپنىڭ ئالدىغا ئالەمدە كېلىپ، بىر قەدەر ھاراق سۇنۇپ:

— ئۇستاز، سىزدىن ئۆگىنىمەن. ئاڭلىسام، سىز شىنجاڭدا غېرىپ رولىنى يىگىرمە يىل ئوينىغانىكەنسەز، مەن بەش يىل موسكۋادا ئوقۇپ يېقىندا كەلدىم. بۇ رولغا چىقىشىم تېخى ئۈچىنچى قېتىم. ياخشى رول ئېلىشىم ئۈچۈن كۆپرەك پىكىر بېرەرسەز، — دېدى.

جارۇل لايوپ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئويۇنچىلار ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. بىز ئوينىغان «غېرىپ - سە نەم» بىلەن كۆپ ئوخشاشماسلىقلىرى بار ئىكەن. ئارتۇقچىلىقلىرىڭلاردىن ئۆگىنىمەن. — دەپ جاۋاب بەردى.

مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى ئولتۇرغان پىيىز سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى ئاشۇ بىرقانچە رېسپۇبلىكىلار چاپلاشقان كەڭ داللىلارنى ئارىلاپ ئۆتۈپ يەنە ئالمۇتىغا قايتىپ كەلدى. ئەمدى ئۆمەك ۋە تەنگە ئۈچۈش تەييارلىقىنى قىلىش كېرەك ئىدى، لېكىن، بۇ يەردە ئۇلارنى چېلەكنىڭ ۋەكىللىرى كۈتۈپ تۇراتتى. چېلەك ئاممىسى شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ چېلەككە كەلمەي كەتمەسلىكىنى قاتتىق تەلەپ قىلغانىدى. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ قارارى بىلەن

ئەڭ ئاخىرقى بىر مەيدان ئويۇننى چېلەكتە ئويناش بەلگىلەندى.
چېلەك ئىلمىدىن چىققانلار كۆپرەك جايلاشقان ئويۇن
خۇر رايونى ئىدى. بۇ يەردىكى ئالىملىق باغلار كىشىگە
ئىلمىنىڭ پۇرۇقىنى بېرىتتى، ئوخشاشمايدىغان بىر يېرى —
بۇ باغلاردا ئاپورت ئالما كۆپرەك بولىدىكەن. ماشىنىدا
كىتىپ بارغاندا، بەزى ئائىلىلىكلەر ئويۇننىڭ ئالدىدا
كاۋا توغراپ مانتىغا تۇتۇش قىلىۋاتقان ئويۇن ئاياللىرى
غىل - پال كۆزگە چېلىقاتتى...

چېلەك ئاممىسى سەنئەتچىلەرنى خېلى ئۇزۇن يولغا
ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. چېلەك رايونى نامىدىن
كاتتا زىياپەت بېرىلدى. بۇ بىر كۈنلۈك ئويۇن كۈندۈزى
ئوچۇق مەيدانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. مەيدانغا پىشلىغان
ئادەمنىڭ سانى يوق ئىدى. دەرەخلەر ئۈستىدە بالىلار قا-
غىدەك قونۇپ ئولتۇرۇشاتتى. تاماشىبىنلار ئىچىدە غۇلجىدىن
چىقىپ كەتكەن تونۇش كىشىلەر كۆزگە چېلىقاتتى. ئارتى-
لار بۇ ئاخىرقى بىر مەيدان ئويۇننى ناھايىتى ئىخلاس
بىلەن ئوينىدى. ھەر بىر نومۇردىن كېيىن مەيداندىن
كۆتۈرۈلگەن ئالاقىش ساداسى ئۇزۇنغىچە بېسىلمايتتى...

ئۆسمەك چېلەكتىن كېلىپ، ئالمۇتىدا بىر كۈن دەم
ئالغاندىن كېيىن، ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ جۇڭگوغا قايتتى.
ئايروپىلاننىڭ يۇمشاق ئورۇندۇقىغا يۆلەنگەن ھەر بىر
سەنئەتچىنىڭ چىرايمىدا خۇشاللىق چىلۋە قىلاتتى. ئۇلار
ۋەتەننى سېغىنغانىدى. بۇ قېتىم ئۇلار شىنجاڭدىكى
ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى يېڭى
سەۋىيىسىنى چەت ئەللەرگە مۇۋەپپەقىيەتلىك نامايان قىلىپ،
ۋەتەنگە شان - شەرەپ كەلتۈردى.

ئالتىنچى قىسىم

ئاخىرقى سۆزلەر

تۆتىنچى بۆلۈم

دول ئالغۇچىلار ۋە ياراتقۇچىلار

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى: ئابدۇللايىپ بىلەن زامانداش سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسى — ھەم دول ئالغۇچىلار، ھەم ياراتقۇچىلاردۇر. ئۇلار سەنئەت ھاياتىنى باشلىغان دەۋردە تېخى بىزدە سەنئەت سەرلىرىنى قانداق ئويناش، سەھنىدە قانداق دول ئېلىش توغرىسىدا ھېچقانداق تەييار ئۈلگە يوق ئىدى. تەييار سەھنى كىتاپلىرىمۇ ناھايىتى ئاز بولۇپ، كۆپىنچىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگەندى. كىتاب دېگەن سەھنى ئوپۇزنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇنى باشقىلار سەھنىگە قانداق ئېلىپ چىققان؟ رېژىسسورلار بۇ كىتابقا قانچىلىك ئەمگەك سىڭدۈرگەن؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيتتى. شۇ دەۋرلەردە ئوينالغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى زاماننىڭ تەلىمىگە ئاساسەن يازغۇچىلىرىمىز ئۆزى يېزىپ چىقتى. بۇ ئاپتورلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى يەنە سەھنىدە دول ئالغۇچىلار ئىدى.

ئەنۋەر ئاسىرى، نۇر بوساقۇپ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ،
 زىيا سەمىدى، زۇنۇن قادىر، كېۋىر نىياز ئوخشاش شائىر-
 يازغۇچىلار ئەينى يىللاردا سانايىنەپسە خىزمەتلىرىگە قول
 سالغان، نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ ئۇيغۇر ھازىر-
 قى زامان دراممىچىلىقىنىڭ بىناسىغا دەسلەپكى خىشلارنى
 قويغان. شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئۆزلىرى روللارغا چىققان.
 سەھنە كىتاپى ياخشى يېزىلغان ئەقىدىرىدە ئۇ ئەگەر ئۇ
 تەجرىبىسىز رېژىسسور بىلەن بىشىمىغان ئارقىسىنىڭ قولىغا
 چۈشۈپ قالسا ھاياتى كۈچ تاپالمايدۇ؛ ئەكسىچە، تەجرىبى-
 گە مول رېژىسسور بىلەن تالانتلىق ئارتىس بەزىدە ئادەت-
 تىكى سەھنە ئەسەرلىرىگەمۇ جان كىرگۈزۈۋېتىلەيدۇ. ھازىرقى
 زامان دراممىچىلىقىمىزنىڭ تىۋىجى تەشكىلاتچىلىرىدىن بول-
 غان جالالىدىن يەھييارى، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق
 كىشىلەر ئەنە شۇنداق رېژىسسورلاردىن ئىدى. ئۇلار يەنە
 بىر تەرەپتىن ئۆزلىرى روللارغا چىقاتتى، ئىجاد قىلاتتى. جا-
 لالىدىن يەھييارى «ئارشىن - مال ئالان» دا قىزىقچى ۋە-
 لىنىڭ رولىنى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ ئويناپ ئۆلگە كۆرسەت-
 كەندى. قاسىمجان قەمبىرى «غېرىب - سەنەم» دە غېرىب،
 «قاللىق داغ» دا روشەننىڭ دادىسىنىڭ رولىنى ئالغان.
 ھەتتا ئۇ ئۈرۈمچىدە ئوينالغان «پەزەندە - شېرىن» ئەسىرى-
 دە جادىگەر ئايال ياسىمەننىڭ رولىمۇ چىققانىدى. قالسىمۇ
 جان قەمبىرى «ئىناق» تەخەللۇسى بىلەن يەنە نۇرغۇن
 شېئىرلارنى يازغان. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي دەۋرىگە كەل-
 گەندە ئۇ ئىنقىلاپنىڭ مەشھۇر رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ
 خىزمەت كۆرسەتتى.

ئۇ يىللاردىكى سانايىنەپسە ئادەتتىكى بىر سەنەت

تەشكىلاتى بولماستىن، جەمئىيەتتىكى ئىلغار زىيالىيلار، سەنئەت خۇمار ھەۋەسكارلار، جامائەت تەربايلىرى ئىشتىراك ئېتىدىغان بىر پائالىيەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىدىن بولغان رەخمەتجان سابىرھاجىيېۋ، جۇ سانايىنەپسنىڭ خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرىپ، ئۆزى روللارغا چىققانىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەھبەرلىرىدىن بولغان ئەمەتخان مۇقائىلارنى ئېيتاتتى، سانايىنەپسنىڭ مۇزىكا ئەترىتىگە قاتنىشىپ داپ - دۇمباقلارنى چالاتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما ھەيئىتى، سانايىنەپسنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان قاسىم مۇسايوۋمۇ روللارغا چىققان، «غېرىپ - سەنەم» نى سەھنىلەشتۈرۈشتە مەلۇم ھەسسە قوشقانىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۈچ ۋىلايەت مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىدىن بىرى بولغان قېيۇمبەگمۇ «غېرىپ - سەنەم» دە ۋەزىر روللىرىنى ئوينىغانىدى.

سانايىنەپسنىڭ مۇزىكىچىلىرى تەييار ئوتتۇرىغا قاراپ ئولتۇرۇپ ساز چالىدىغان چالغۇچىلارغا ئوخشاشمايتتى. بارلىق ئاھاڭلار ئۇلارنىڭ روھىغا قاچىلانغانىدى. ھېچقانداق ئوتتۇرىغا خاتا كەتكۈزمەي ئورۇنداپتتى. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىجادچى ۋە رولچى ئىدى. سانايىنەپسنىڭ مۇزىكا يېتەكچىسى روزى تەمبۇر «قانلىق داغ»، «نوزۇگۇم»، «غۇنچەم»، «گۈلنار» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ناخشىلىرىنى خەلق ئاھاڭلىرىنى ئىجادىي ھالدا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلەپ چىققان. شۇنداقلا ئۇ «غېرىپ - سەنەم» دە جۈنەيدىن باغدادى قاتارلىق روللارغا چىققان. «قۇرغۇچى» دېگەن ناخشىنى مەتتاھىر ھەسەن ئىشلىگەنىدى. «شۈكرى كىم» دېگەن ناخشىنى ئىسكىرىپكە - چى سەيدۇللام بىلەن ئابدۇنەزىز مالاپوۋ ئىجاد قىلغانىدى.

ئابدۇنەبى مائاپوپ ئىشلىگەن يەنە بىر ئاھاڭ «پەر-
ھاد - شېرىن» دىكى يېرىنچى ناخشا - «دېھقان ناخشى-
سى» غا ھۈسەيىن تەمبۇر بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن.
ھۈسەيىن تەمبۇر تەمبۇرگە ناخۇن ئۇرۇپ چېلىشتا
ئۆزىگە خاس ماھارەتكە ئىگە چالغۇچى ئىدى. غۇلجىدىكى
ئاتاقلىق سازەندىلەرنىڭ ھەرقايسى زورلۇق نۇسخىسى: «مېنىڭ
سازەندە بولۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان نەرسە - ھۈسەيىن
مېنىڭ تەمبۇرگە ناخۇن چېكىشى. ئۇنىڭ «ئۆسەك» ئا-
ھاڭغا يەككە چالغان بىر قېتىملىق سازى يۈرىكىگە تەم-
بۇر ئۆگىنىش ئىشتىياقىنى سالغانىدى» دەيدۇ. ھۈسەيىن
تەمبۇر چاقچاقچى ئادەم ئىدى. تەمبۇر چېلىشتا ئۆز ئالدىغا
ئۇسلۇب ياراتقاننىدى. ئۇ «ئىككىنچى جۈنۇن»، «پەرھاد -
شېرىن» دىكى «كىرىم يولۇڭغا» دېگەن ناخشىلارنىڭ ئاھاڭ-
نى ئىشلىگەن. ئەپسۇسكى، شۇم ئەجەل بۇ تالانت ئىك-
كىنچى ئوتتۇز نەچچە يېشىدا تارىمىدىن ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ
ئۆلۈمىدە روزى تەمبۇر بېلىگە ئاق باغلاپ، تاۋۇتنىڭ ئال-
دىدا ھەسرەت بىلەن يىغلاپ ماڭغانىدى...

خەلق ئاھاڭلىرىنى رەتلەپ، سەھنىگە لايىقلاشتۇرۇش
تا ھاسان تەمبۇرنىڭ ئۆھمىسى نامايىتىپ چوڭ بولدى.
ئۇ «پەرھاد - شېرىن» غا كىرگۈزگەن «دەرىخا ئاپرىلىپ
قالدىم»، «مېنى ھەر زامان» دېگەن ناخشىلار ئەنە شۇنداق
بارلىققا كەلگەن ئاھاڭلار ئىدى. ھاسان تەمبۇرنىڭ «غېرىپ-
سەنەم» گە ئىشلەپ بەرگەن «تەسەددۇقىڭىز مەن بولاي»
دېگەن ناخشىنىڭ ئاھاڭىمۇ ئۆزىگە خاس پۇراققا ئىگە...
ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە سانايىمەنپەسە ئارتىسلىرى
كۆچىلارغا چىقىپ كۆچا تەشۋىقاتى ئېلىپ بارغانىدى.

ھاسان تەمبۇر بۇ تەشۋىقات ئۈچۈن ئۇرغۇن ئاھاڭلارنى
كەشلىگەن ۋە ئۆزى دۇتار چېلىپ چىقىپ ئورۇندىغان.
چارۋىلار بۇ تەشۋىقات ئۈچۈن ئىشلەنگەن يالغۇز كىشى
لىك ناخشىلارنى ئېيتقاندى. بۇ ناخشىلار:

ئېچىلغان گۈل قىزىلگۈل ھەرگىز سۇلمايدۇ،
گۈزەللىككە قەست قىلغان ھايات كۆرمەيدۇ،
خۇشال بولۇپ سايىرايدۇ ئادۇ گۈللۈردا،
ھەممە جاننىڭ كۆڭلى خۇش گۈللۈك باھاردا.

بۇ باھاردا ئۆسكەنمىز، دائىم ئۆرلەيمىز،
دەككە بېرىپ دۈشمەننىڭ بىزنى قويمايمىز.
خۇشال بولۇپ سايىرايمىز گۈللۈك جاھاندا،
ھەممە جاننىڭ كۆڭلى خۇش گۈللۈك باھاردا...

دېگەن تېكىستلاردا ياكى بولمىسا:

توخۇ چېلاپ ئاڭ ئاتتى،
يەڭدۇق بىز قارا تۇتتى.
بۇ ۋەتەندىن قوغلايمىز،
ۋەھشى قانخور ياپۇتتى...

دېگەندەك ھەزمۇتلاردا ئېيتىلاتتى.

داڭلىق چالغۇچى زىكرى ئەلپەتتەنىڭ شۇ يىللاردا
«غېرىب دىنەم» دە شاھى ئابباس رولىنى ناھايىتى مۇۋەپ
پەقىيەتلىك ئالغانلىقى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ.

يەنە ئۇ «رۇخسار» مۇقامىغا ئىشلىگەن ئاھاڭلار «غېرىب - سەنەم» گە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئويۇندا سەنئەت جەھەتتىن يەنە بىر بالداق روشەن يىۋىكىلىش بولغانىدى. كومپىدىيەلىك روللارنىڭ ئۈستىسى مەرۇپ ناسىرىمۇ «غېرىب - سەنەم» دە جۈنەيدىن باغدادى، شاھى ئابباس روللىرىدا بولغان. چالغۇچى زور دۇن نۇسرەت «ئانارخان» مۇزىكىسىنى ئىجاد قىلغان ۋە روللارغا چىققان. چالغۇچى ۋە ئارتىس ئابلاخان كېچەكمۇ مۇھىم روللارنى ئىجرا قىلغان. قاسىم ئاخۇن مارۇزۇنچى بىلەن خالىق ئاخۇن دېگەن كىشىلەر «قارا يورغا» ئۈسسۈلىنى ئىجاد قىلىپ ئۆزلىرى ئويناپ چىققان، ئۇلار يەنە «خوراز سوقۇشتۇرۇش» قاتارلىق كۈل كىلىك كومپىدىيەلىرىنى ئىشلىگەن. تۇرسۇن سەمەتۇپ قاتارلىق كىشىلەر شۇ دەۋردە سوپىلۇرلۇق خىزمىتىنى باشلاپ ئىشلىگەن تۇنجى سوپىلۇرلار ئىدى.

سەھنىنى لايىھىلەش، دېكوراتسىيە ئىشلەش ئىشلىرىمىز دىمۇ ھېچقانداق تەييار ئۈلگە يوق ئىدى. ھەممىگە باش قاتۇرۇشقا، يېڭىلىق يارىتىشقا توغرا كېلەتتى. ئارتىسلارنىڭ سەھنىگە ھەقىقىي ئاتلارنى سېتىپ، گىرىمىمىزلا چىققان ئىشلىرىمىزنى سۆزلىسە ھازىر ناھايىتى كۈلكىلىك تۈيۈلىدۇ... ئۇ زاماننىڭ دېكوراتسىيە ياساش ئۈسۈللىرىمۇ تېخى ناھايىتى ساددا ئىدى. ياغاچ كېپىكىنى يېشىل بوياپ سەھنىگە چېچىپ «چىمەنزىرلىقلار» ھاسىل قىلىناقتى. بىر تۈپ ئالىمنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تۇرۇپ قالغان ئالما شېخىنى سەھنىگە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا قەغەزدىن يوپۇرماقلارنى قىيىپ بېكىتىپ، ھەقىقىي ئالىملارنى ئېسىپ قويۇشاتتى. يېپىقلىق پەردىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈنگۈدەك بىر تۇشۇك

قالدۇرۇلاتتى. ئېلانچىك پەردىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ «پالانى
رولدا يۈكۈنچى» دەپ ئېلان قىلغاندا شۇ رولنى ئالغۇچى
ئارتىس پەردىنىڭ كەينىدىن جىلپىقى تۆشۈككە كېلىپ.
قاماشىپىنلارغا چىرايىنى كۆرسىتىپ قوياتتى. بۇ دەر-
سىلەرنىڭ ئىشلىتىشى شۇنچىلىك ئاددىي بولسىمۇ، كىشىلەرگە
بېرىدىغان چىنلىق تۇيغۇسى ھەرگىزمۇ ھازىرقى زامان سەنئەت
كۆرۈنۈشلەردىن ئۆۋەن تۇرمۇشلىرىنى، شۇ چاغدىكى سەنئەت
قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا رەسىم ئامبىزان ھەسۇم، ئىسلام
ياغاچچىنىڭ ئوغلى ئىسواھىم، ئىسمايىللار كېۋىپ شەجىر
سىڭدۈرگەن. ئۇلار دەسلەپكى سەنئەت خىزمەتچىلىرىدە،
ساتىش ھېزىم يۈسۈپنى سانايىنەپسىمىنىڭ تۇنجى گىرەم
چىسى دېيىشكە بولىدۇ. غۇلجا ئىلغار مەكتەپىدە ئوقۇپ
يۈرگەن لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭمۇ بۇ پەردىگە كېلىپ رەسىم
سىزىپ، دېكوراتسىيە ئىشلىرىغا ياردەملەشكىنى كىشىلەرنىڭ
ئېسىدە...

زۇنۇن قادىر ئۆزىنىڭ سانايىنەپسىدە دېكوراتسىيە
ئىشلەشكە قانداق ياردەملەشكىنى ئەسلىپ: «... كېيىن،
دېكوراتسىيە ئىشلىرىدا يېڭىلىق يارىتىشقا باشلىدىم. سۈنئىي
دەرەخ ياساش، قار ياغدۇرۇش، ئاي - يۇلتۇزلارنى پەيدا
قىلىش، توختۇش چىلىشى، ئىتتىڭ ھاۋۇشى ۋە ئات
تۇياقلىرىنىڭ ئاۋازىنى چىقىرىشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلا
لايدىغان بولدۇم... سەۋىيە تەڭشەش تۈچۈن قىيىن بولسا،
ياخشىپ چىراقلارنى ئورنىتىش... شۇنداق قىلىپ، سەنئەت
ئەتراپىدا يۈكۈرۈپ يۈرۈپ قاتتىق چارچاپ كەتكەنمىدۇ
بىلىمى خالاتتىم. لېكىن دېكوراتسىيە كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەش
گەن كۈنلىرى ئۆيگە قايتقاندا ئورۇمنى ئىنتايىن يېنىك

ھېس قىلاتتىم. چىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلار گۈزەل ئاي
دىك كېچە ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ شېرىن سۆھبەتلىرى...
كۆز ئالدىمدىن كەتمەيتتى. ئويۇننىڭ شۇنچە مۇۋەپپەقىيەت-
لىك ئويىنغانلىقىدىن كەشىلەر ئازا رازى بولغاندۇر - ھە؟
دېگەن خىياللار ئىچىدە كېچىدە ئوخشىماي تاق ئاققۇزۇۋەت
كەن كۈلىرىمۇ بولغانىدى» دەپ يازىدۇ.

سەنە جاھازىلىرى ئىلھاز بولغانلىقتىن سەنە قۇر
راشتۇرۇشتا. كۆپ قېتىملىقلار بولۇپ تۇراتتى. ئويۇننىڭ
پەردە ئارىلىقلىرىدا دېكوراتسىيەلەرنى يۆتكەپ باشقىدىن ئو-
رۇنلاشتۇرۇپ بولغۇچە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى. مۇشۇ
پەلەمپەيدا ھاپسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر قاتارلىق ئاتاق-
لىق سازەندىلەر ۋە ئاق قەلبىچى، ئاق تۈلۈپچى، كىچىك قارا-
تارلىق ناخشىچىلارنىڭ باشلانغانلىقىدا مۇزىكا كۆرۈنۈشى
بىر يۈرۈش خەلق ناخشىلىرىنى ئۆتۈۋاتقاندا سازەندىلەرنى
مىلىكە قىلىپ تۇراتتى. چارۋىلارنى ناخشىلارنى يۈرۈشلەش
تۈرۈپ ئېيتىشنىڭ كۆپ ئۆلگەنلىرىنى ئىدە شۇلاردىن ئۆگە-
نىپ ئۆزلەشتۈرگەنىدى.

ئويۇن قويۇش جەريانىدا قولۇققان مەسلىھەتلەرنى مەل
قىلىش ئۈچۈن ئاتاقلىقلار ئۆتۈرۈشتە پات - پات تەش -
مۇنازىرىلەرنە بولۇپ تۇراتتى. بىر قېتىم ئاقشىچى مۇزى-
كىغا تەكشىشى كېرەكمۇ؟ مۇزىكا ناخشىچىغا تەكشىشى
كېرەكمۇ؟ دېگەن تالاش - تارتىش بولۇپ ئالدى. ئۇ چاغ
دىكى ناخشىچىلار بىلەن چالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا پاتىلان
چىغاچقا بەزىدە ناخشا ئېلىن سازەندىلەرنىڭ ئېيتقان گەم
ۋالار يۈز بېرىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ چارۋىلارنىڭ ئاۋاز-
لىرى بولسا بولغاچقا بەزىدە ئۆزىنىڭ ئاۋازى ناھايىتى

يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ناخشا سوزۇلۇپ كېتىپ قالاتتى. ھا-
سان تەمبۇر بۇ مەسىلىنى، «ئەسلىدە مۇزىكا باشلاپ ما-
گىدۇ، ناخشىچى مۇزىكىدىن چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك.
لېكىن، سەھنە — ئولتۇرۇش ئەمەس، سەھنىدە رول ئال-
غۇچى سەھنە ۋەقەلىكىگە ماسلىشىپ ھېسسىياتلىنىپ، ناخشىنى
نېخىمۇ كۈچلۈك ياكى مۇڭلۇق ئېيتىۋاتقان بولسا، رول
ئالغۇچىنىڭ كەيپىياتىنى بۇزماستىن ئۈچۈن مۇزىكا ناخ-
شىچىغا ئەگەشمۇ بولىدۇ» دەپ خۇلاسەلىگەنىدى.

شۇنداقلا يەنە ھەر بىر يېڭى يېزىلغان ئەسەر سەھنىگە
قويۇلۇش جەريانىدا ئۈزلۈكسىز تەسلاھ قىلىنىپ، رېژىسور
ۋە ئارتىسلار تەرىپىدىن ئىجادىي ھالدا يېڭى ھەرىكەتلەر قو-
شۇلۇپ مۇكەممەللىشىپ بارااتتى. «غۇنچەم» دراممىدا
غۇنچەم نۇرۇمنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرىدىغان بىر كۆرۈ-
نۈش بار ئىدى. جازۇللايۇپ بىر قېتىم بۇ ئويۇندا نۇرۇم
رولىنى ئوينىۋېتىپ، سۇ قۇيۇپ بېرىۋاتقان غۇنچەمنىڭ يۈ-
زىگە ئوچۇمىدىكى سۇدىن ئازراق چېچىۋېتىدۇ. بۇ ھەرى-
كەت ئەسلىدە كىتابتا يوق ئىدى. نۇرۇمنىڭ غۇنچەمگە
بولغان ئامراقلىقىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن قىلغان بۇ
تەبىئىي ھەرىكىتى تاماشىبىنلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىشىغا
ئېرىشىدۇ. شۇ چاغدا كىتابنىڭ ئاپتورى بولغان زۇنۇن قا-
دىر تۆۋەندە كىشىلەر ئارىسىدا ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرۈۋاتات-
تى. ئۇ ھاياجاندىن ئورنىدىن چاچراپ تۇردى - دە، كۈ-
لۈبىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىقىپ، بىر بولاق نەشپۈت سې-
تىۋېلىپ سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ:

— ۋاي، ۋاي... غۇنچەمنى يېزىپ بۈگۈن بىر ھار-
دۇقۇم چىقتى - دە، رەھمەت سائىدا، — دەپ ھېلىقى

نەشپۇتىنى چارۇللايۇپقا سۇنغانىدى،
چارۇللايۇپ قانچە ئويۇنلارغا مۇشۇنداق ئىجادىي ھەرىكەتلەرنى قوشقانلىقىنى ھازىر ئۆزىمۇ ئەسلىيەلمەيدۇ.

يىگىرمەبىنچى باب

سەنئەتكە ئىشتەياق

پىراقتىكىلەرنى قويۇپ تۇرۇپ، مۇشۇ ئالدىنقى بىر ئەۋلاد پېشقەدەملەرنىلا تىلغا ئالساق: زىكرى ئەلپەتتا، ھەمبەرخانىم، ئەمەت ئۆمەر، پائەم قۇربان، يولۋاسخان، پاشا ئىشان، ھۈسەنجان جامى، مۇساچان روزى قاتارلىق بۇ كىشىلەر زادى قايسى سەنئەت داشۆسىدە ئوقۇغان؟ ئۇستازى كىم؟... بۇ سەنئەت ئۇستىلىرىنىڭ ھېچ قايسىسى بەلگىلىك بىر سەنئەت مەكتىپىدە سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھاياتى ھەققىدە تونۇشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنى كۆرۈپ باقسىڭىز، بۇ كىشىلەر ئىلىك ھۈقۇم بىر ئۆگەتكۈچىسىمۇ يوق، ئۇلار سەنئەتكە بولغان تۇغما ئىنتىلىش، ۋۇجۇدىدىكى قايناپ تۇرغان ھەۋەس بىلەن رەڭگارەڭ تۈرمۈش ئىچىدىن سەنئەت شىرلىسىنى سۈمۈرگەن، ئۇلارغا ئۆز ھاياتىدا بىر ئەمەس، ئۈرۈمچى سەنئەتلىرى ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزگەن، ئۇلارنىڭ مەنتەپى — تۈرمۈش، ئۇستازى — خەلق بولغان.

ئابدۇۋەلى چارۇللايۇپنىڭمۇ ئاقاقلىق ناخشىچى بولۇپ پېتىلىشىدە مەشرەپ سورۇنلىرىدىكى نەغمىچىلەر،

موزدۇلار ئارىسىدىكى ناخشىچىلار، ھاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، ھاسىيىن تەمبۇر، ساۋۇتكام بېدىك، ئاق تېمبۇر... تۇرمۇشتىكى مانا شۇنداق يۈزلىگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بار. چارۋىلايۇپتىن «زادى سىزنىڭ ئۇستازىڭىز كىم؟» دەپ سورىسىڭىز، ئۇ ئەنە شۇنداق ئۇرغۇن كىشىلەرنىڭ نامىنى تىلغا ئالىدۇ، بەزىدە ھېچكىمنى كۆرمىستىن بېرەلمەيمۇ خالىدۇ. تالانت ئىگىلىرىگە ھەمىيە ئېمىنى بىرەر كىشىنىڭ بىر - بىرلەپ ئۆگىتىپ قويۇشىنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇلار ئۆگىنىدىغان نەرسىلىرىنى ئۆزى ئىزلەپ تاپالايدۇ. ئاخىرىدا شۇنچىۋالا كۆپ نەرسىلەرنى زادى ئەدىن، كەمەن ئۆگەنگەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالىدۇ...

چارۋىلايۇپ ئۆزىنى «خېلى يېتىلگەن ناخشىچى» دەپ يۈرگەن چاغلىرىدىمۇ ئاددىي ئادەملەر ئۇنىڭ ناخشىسىنىڭ بەزى يەزلىرىگە ئىزاھ بېرىپ قوياتتى. بىر كۈنى ئابدۇۋەلى يېزا يولىدا «شېپىل ناخشىسى» نى تونۇلاپ كېتىپ باراتتى. ئاخشا:

سۇلتان خوجام سورايدۇ،

شېپىل سوققانلار ئەلەك؟

بىز بەگكە ئېچە قىلغان،

بىكار ياتىدۇ شەلىك...

دەپ ئاخىرلاشقاندا، چارۋىلايۇپنىڭ ئارقىسىدىن ناخشىنى ئاڭلاپ كېلىۋاتقان بىر دېھقان: «ياشا ئوغلۇم! ئەجەبمۇ چىرايلىق شېپىلغا. سىز دىن بىرگەپ سۇراي، ھازىر «بىكار ياتىدۇ شەلىك» دەپ

ئېيتتىڭ. ئاشۇ ۋەلىك دېگەنلىرى كىملىرى، بىلەمسەن؟
دەپ مەرىدى.

شەلىك دېگىنى شۇ شەھەردىكى ئىكادەملەردۇر. ئىكادەم دېدى چارۋىلار.

— مانا، مانا! — دېدى دېھقان كۈلۈپ، ئىكادەم ئىش بىز ياخشى ئېيتىدىكەنەن، شۇ ئاغشىلاردا ئاتا — بو — ۋىلىرىمىزنىڭ نېمە دەۋاتقىنىنى ئانچە چۈشەنمەيدىكەنەندە! — ئەمەس، شەلىك دېگەنلىرى كىملىرى؟

— شەلىك دېگىنى شەھەردىكى ئىكادەم، موزدۇز، ئېلىپاتارلار ئەمەس، شەھەرنىڭ ئىكادەم دەۋاتىسى ئىكادەم دوتەي، دارىن، پەگ — خوجا مالارغا دارىمىزنىڭ كەپ، شۇ زامانلاردا ئۇلارنىڭ قىلىنى تىلغا ئالماي «شەلىك» دەپلا قويغان.

دېھقان شۇنداق دەپلا ئۆتۈپ كەتتى، چارۋىلار ئويلىنىپ قالدى، ئۇ سېپىل ئاغشىنى قانچە قېتىم ئېيتقان بولسىمۇ، ئاغشىنىڭ سۆزلىرىدىكى مۇنداق چوڭقۇر مەزمۇنى تېخى ئويلاپ يەتمىگەندى.

ئاغشىلارنىڭ سۆزلىرىنى خاتا ئۆگىنىۋېلىپ، ئۇزاققىچە شۇ بويىچە ئېيتىپ يۈرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ قالاتتى، ھەر قېتىم چارۋىلار ئويلاپ دولانغۇسىدىكى بىر سىررەشكەن.

ئايلاشتىن چىقىپ كەلسەم، ئىكادەم دېگەنلىرىنى ئويلاپ يۈرىدىغان چاغنىڭ ئىكادەم دېگەنلىرىنى ئويلاپ يۈرىدىغان.

دەپ ئاغشا ئېيتىۋىدى، شۇ ۋەلىك ئاقىلا قال غېلىلى، ئىكادەم — ئىكادەم دېگەنلىرى ئەمەس، ئەمەس بۇرۇن

ئايلاشلىق بىر يىگىت بولغانىكەن. ئۇ ئىسلاميۇزدىكى
بەختىغان دېگەن بىر ئايالغا ئاشىقكەن. ئۇ ھەر قېتىم
ئايلاشتىن چىقىپ ئىسلاميۇزدىن ئۆتكەندە بۇ ناخشىنى
ئېيتىدىكەن. — دەپ تۈزەتكەنىدى.
خەلق ئەنە شۇنداق ئاددىي ۋە سەمىي ئۇستاز ئىدى.

قەينى يىللاردىكى سەنئەت ئۆمەكلىرى ئارتىسلارغا
مۇقىم ئىش ھەققى بېرەلمەيتتى. سەنئەت ئۆمەكلىرىگە قات-
تىشمۇ ئاتقانلاردىمۇ «مۇشۇ ئىش بىلەن جېنىمنى باقمىەن»
دېگەن خىيال يوق ئىدى. سەنئەتكە بولغان ئىشتىياق، كۈچ-
لۈك بىر ھەۋەس ئىلگىدە ئۇلار سەنئەت تەشكىلى ئەت-
راپىدا پەرۋانىدەك ئەگىپ يۈرۈشەتتى.

زۇنۇن قادىر ئۆزىنىڭ بىر ئەسلىمىسىدە، سانايىمىنەپ-
سىدە سەھنىدە رول ئېلىشقا قانچىلىك قىزىقىپ كەتكەنلى-
كىنى ئەسلىپ مۇنداق يازىدۇ: «... ئوق تەگكەن ئادەم
نىڭ يېقىلىشىنى ئوخشىتىش ئۈچۈن ئاخشىنى ئۆيۈمدە
ھەر خىل قىياپەتتە يېقىلىپ مەشىق قىلاتتىم. تام ئەپ-
نەككە قاراپ چىرايىمنى تەكشۈرەيتتىم. تۆۋرۈككە ياستۇق
تېگىپ قويۇپ ئۇنىڭغا مۇشت ئاتاتتىم. جېدەل چىقارغانلار-
نى دوراپ ۋادىقرايتتىم ... ئائىلەمدىكىلەر ماڭا، دزۇلۇن
ئاشىق، دەپ لەقەم قويغانىدى ...» جازۇللايۇمۇ سانا-
يىمەپمىكە قاتناشقان چاغلاردا سەھنىگە چىقىشنى دائىم
ئارزۇ قىلاتتى، رولنى ياخشى ئالالىسام دېژىسور ئورنۇم
غا باشقا بىر ئادەمنى ئالماشتۇرۇۋەتسۇن. دەپ يوتقالدا

يېتىپمۇ دولدىكى سۆزلەرنى يادلايتتى. ئۇنىڭ ئانىسى ھەم
لىمىغان قانچە قېتىم «بالام، نېمە بولۇۋاتىسەن؟ خۇدايىم-
غا ئامانەت!» دەپ ئۇنى ئېلىشىپ قالمىغىدى، دېگەن
ئەندىشە بولغانىدى.

ھېچكىم مائاش ئالەمىمىز سانايىنەپىسىگە قاتناشقۇ-
پىلارنىڭ قىزغىنلىقى ئەنە شۇنداق كۈچلۈك ئىدى. ئىنتى-
راممۇ ناھايىتى چىڭ ئىدى. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ھەرقانداق
ئىش.. ئوقىتىنى تاشلاپ ھەممە جەم بولاتتى... سانايىنەپى-
سى يېڭى قۇرۇلغاندا، ماسان تەبىئىياتىڭ تەشەببۇسى
بىلەن شەھەر بازارلىرىنى راۋاب چېلىپ تارلاپ يۈرىپ-
دىغان ھېلىقى شاكىچىكەمۇ ئۆمەككە قوبۇل قىلىنغانىدى ۋە
ئۇ پىرقانچە قېتىم سەھنىگە چىقىپ ئۆز نومۇرلىرى بىلەن
ئالغىشقا ئېرىشكەنىدى. لېكىن ئۇ سانايىنەپىسىنىڭ دۇنداق
قاتتىق ئۈزۈمىگە ئادەتلىنەلمىدى. بىر كۈنى ئۇ رەھبەرلەر-
نىڭ ئالدىغا كىرىپ قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ: «مەن راۋابىم-
نى چېلىپ يۈرتىمۇ يۇرت كېزىپ يۈرۈپ ئۆگىنىپ قايتىم-
كەلمەن. بىر يەردە ئۇزاق تۇرۇپ كەتسەم ئىچىم پۇشۇپ
كېتىدىكەن، مانا رۇخسەت قىلىشىلا» دەپ كېتىپ
قالغانىدى.

سانايىنەپىسى ئارتىسلارنىڭ خىزمىتىنى دائىم باھالاپ
تۇراتتى. رولى ياخشى ئالغانلار تەقدىرلىنەتتى. ياخشى
مەشىق قىلىنغانلار، ئىنتىزامسىزلىق قىلغانلار تەنقىدلىنەتتى.
1938 - يىللىرى بولسا كېرەك، غۇلجىدا قۇربانجان
دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ سوۋېتتە مال ئۆتكۈزىد-
غان سودىگەرلەردىن ئىدى. بىر قېتىم ئۇ سوۋېتتىن يېڭى
سېتىۋالغان شەخسىي پىكاپىدا چارۋىلايىپىنى ئويىنىتىپ

كەلسەككىچى بولۇپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ماشىنا كەڭسەينىڭ ئىچىگە بارغاندا بۇزۇلۇپ قېلىپ گۇلار ۋاقتىدا قايتىپ كەلمىدى. شۇ كۈنى كەچتە چارۋىلار ئاساسىي رول ئالدىغان بىر ئويۇن ئاخىرقى رېپېتىتسىيە قىلىنماقچىدى. چارۋىلار ئويۇن شۇنچە قىپىرىلىغان بولسىمۇ، يولدا چۈشۈۋالدىغان بىرەر ماشىنا ئۇچرىتالمىدى... شۇ كەچتە رېپېتىتسىيە مەيدانىغا رېپېتىتسىيە ئەھۋالىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئارتىپ ساناينىڭ ئىنىسى ئادەتتىكى قاراقچىسىغا چەمبەرلەن يىغىلغانىدى. چارۋىلار ئويۇنى كۈتە - كۈتە، ئاخىر ئويۇن ئويالماي تار-قىلىپ كەتتى. رېۋىسنىڭ جالالىدىن يەھياى ئاچچىقىدا ئارقىسىغا ئەمدى ئابدۇۋەلى كەلسە، ھېچقايسىلار چىراي ئاچقۇچى بولمايلا - دەپ ئۇقتۇردى.

ئەمىسى چارۋىلار رېپېتىتسىيە مەيدانىغا ئەسلا مۇندەك كۆمۈر دەپ كىرىپ كەلگەندە بۇلۇن ئارتىش، چالغۇچىلار دىن بىر مۇڭىنى ئۇنىڭغا باش كۆتۈرۈپ قاراپ قويمىدى. ئۇنىڭسىزمۇ خىجالەت بولۇپ تۇرغان ئابدۇۋەلى ناھايىتى قەھەتتە قالدى. ئارقىسىغا قايتقاندا جالالىدىن يەھياى چارۋىلار ئويۇنى ئېلىپ قېلىپ،

— شەن قارغۇچا ئويۇنغانمۇ؟ — دەپ سۈرىدى.

— ئويۇنغان، — دەپ ئابدۇۋەلى.

— قارغۇچا قايسى ۋاقىتتا ھەبە قۇشلارنى دوراپ

سايىپىلايدىغان بولىدۇ؟ بىلەنمەن؟

ئابدۇۋەلى جاۋاب بېرىلمىدى.

— قارغۇچا ئىككى چاۋغىنىدىكى شەرق تۈكلەر يۈت

كەندە ئاندىن ھەبە قۇشلارنى دورىلايدىغان بولىدۇ.

سەن قۇرغۇچى ئوينىغانمۇ؟ قۇرغۇچىنى ئانچە قىزارت ① بولمايدۇ. ئانچىلا ساقلىنىپ بولىدۇ؟ دەپ سورىدى جالالىدىن يەھىيالى.

ئابدۇۋەلى يەنە جاۋاب بېرىلمىدى.

— قۇرغۇچى، — دېدى جالالىدىن يەھىيالى، — تۆت قارت بولغاندا ئاندىن ئانچى ئالالايدۇ. سەن تېخى ئىككى قارت بولمىدۇڭ. جاۋغىچىڭدىكى سېرىق تۈكلەرمۇ تېخى يېتىلمىدى. بىر تادىدى ھوزدۇز ئىدىڭ، قۇستازلار تەرىپىمىلەپ ئاساسلىق ئارتىس قىلدى، ئەمدىلا تېخى خەلقنىڭ ئاغزىغا چىقىپ ھۋاي ئابدۇۋەلى! بولۇپ قېلىۋىدىڭ، كۆپچىلىكنى كىۋۈكە ئېلىۋاتىدۇ. تەشكىلاتلىق قىلساڭ بولامدۇ؟... نەگەر رەسمىي ئويۇن قويۇۋېتىش كۈن بولۇپ، نەچچە يۈز ئادەمگە بېلەت سېتىۋەتكەن بولساق قانداق بولاتتى؟!...

جالالىدىن يەھىيالىنىڭ شۇ كۈنكى تەنقىدى چارۋىلار يوپ ئۈچۈن ئۆز ئۆمرىدىكى ئۇنتۇلماس بىر تەرىپىيە بولۇپ قالدى. شۇندىن باشلاپ ئۇ رېپېتىسىيە مەيدانىغا دائىم مەلۇملىككەن ۋاقىتتىن ئىلگىرى يېتىپ كېلىدىغان بولغانىدى.

*

*

خەلقنىڭ سەنئەت ئىشىغا بولغان ئىنتىلىش شۇ يىللاردىكى سەنئەتچىلەردە ھەرقانداق توسالغۇلارنى يىمىرىپ تاشلايدىغان بىر پىداكارانە روھنى پەيدا قىلغانىدى. كىشىلىك تۇرمۇش ئاياللار دۇنياسىدىن ئايرىلالايدۇ.

① قارت — قۇرغۇچىنىڭ ئۆمرىدىكى قارا سۈنچە.

كىشىلىك تۇرمۇشىنى ئەكىس ئەتتۈرىدىغان سەھنىدىمۇ
ئاياللار كەم بولسا بولمايدۇ. لېكىن، 30 - يىللاردىكى دىن
ۋە فېئودالزىمنىڭ قارشىلىقى ئىنتايىن ئېغىر بولغان شا-
رائىتتا، ئاياللارنىڭ سەھنىدە رول ئېلىشىغا توسالغۇ بول-
دىغان نۇرغۇن كۈچلەر مەۋجۇت ئىدى. شۇ يىللاردا شە-
ھەردە ئەلاخان دۇتارچى، ئاق بالىخان، پاتەم سەتەڭ
قاتارلىق ئايال نەغمىچىلەر بولسىمۇ، ئۇلار پەقەت خېنىم-
لارنىڭ چايلىرىنىلا ئاۋات قىلاتتى... دەسلەپتە سەھنىدە
ئاياللار رولىنى ئەرلەر ئوينىدى. ئىسكىرىپكىچى سەيدۇل
لام تولاراق مومايلارنىڭ رولىنى ئالاتتى. ئەلاخان دۇتار-
چىنىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىت قىزلارنىڭ رولىغا چىقاتتى.

كېيىن ئىلغار زىيالىيلار ۋە سەنئەتچىلەر ئالدى بىلەن
ئۆز ئاياللىرىنى سەھنىگە چىقىشقا دەۋەت قىلدى. ئارتىسلار-
دىن بىرىنچى بولۇپ «ئەينىدىن ئۆز ئايالى بىلەن رول
ئېلىپ چىقىپ ئۆلگە كۆرسەتتى. بۇ بىر جۇپ ئەر-خوتۇن
ئۆز زامانىسىنىڭ تالانتلىق ئارتىستلىرىدىن ئىدى. قاسىم-
جان قەمبىرىمۇ ئايالى رازىيەخانىم بىلەن سەھنىگە چى-
قىشقا باشلىدى... كېيىن «ئىچكىۈلۈك نەتىجىسى» دېگەن
ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلىنغان درامدا رەخسەجان سابىرى
ئايالى بىلەن رولغا چىقتى»^①. شۇندىن كېيىن قۇران خا-
نىم، گۈلسۈم، پەرۋزە، مەدىنە، پەرىدەم، شاكۇرا، سەلىمە
زەينىاۋۇدۇن، مىنەۋەر، ھەجەر، خەدىجە باگى، ئىنالىتۇنخان،
داناخان، سۇلتانقىز، ئامىنە قادىر ئوخشاش ئارتىسلار
ئارقا ئارقىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ سەھنىلەرنى جانلاندۇ.

① زۇلۇن قادىر «غۇنجا تىياتىرچىلىق مەركىزى توغرىسىدا» قىسقىچە

ۋۇۋەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئالاھىدە تۆھپە يا-
 راتتى. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئابدۇۋەلى جارىۋىلايىپ بى-
 لەن گۈلسەمگە «خىزمەت كۆرسەتكەن ئارتىس» دېگەن شە-
 رەپلىك نام بەردى ... بۇ دادىل ئاياللارغا جەمئىيەتتىكى
 نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھەۋىسى كېلەتتى، يەنە بەزىلەر بۇ
 ئاياللارنىڭ كوچىلاردا ئەرگىن مېڭىپ، سەھنىلەردە ئاشىق-
 مەشۇقلارنىڭ رولىغا چىقىپ يۈرگىنىگە ھەيران بولۇپ «يا-
 ئاللا، جاھان نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ!» دەپ ياقىسىنى تۈ-
 ئاتتى، ئايرىم كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ھەر خىل
 ئىغۋالارنى تېرەتتى، دەسلەپتە رول ئالغان بۇ ئايال ئار-
 تىسلارنىڭ سەھنىدىكى شۆھرىتى ئۆزىنىڭ نام - ئابرويىغا
 قىلىنغان نۇرغۇن تۆھمەتلەر بەدىلىگە كېلەتتى. تۇنجى قە-
 دىمىنى قورقماي باسقان ئاشۇ ئاجايىپ ئارتىسلارنىڭ نا-
 مى سەنئەت تارىخىمىزغا جەزمەن يېزىلىشقا تېگىشلىك.

*

*

سەھنىدىكى مۇھاپىزەت ئەسلىھەلىرىنىڭ مۇكەممەل
 بولماسلىقى، سەھنە يىللىملىرىنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە بەزى
 كۈتۈلمىگەن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئارتىسلار بەزىدە ھاياتى-
 دىن ئايرىلىپ قېلىشقا ئاسلا قالاتتى. 38 - يىللاردا بولسا
 كېرەك، جارىۋىلايىپ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى مەزمۇن-
 دىكى «ئۆز مۇھىت» دېگەن ئەسەردە پارتىزانلار باشلىق-
 ىنىڭ رولىنى ئالغانىدى، ئوپۇندا پارتىزانلار باشلىقى دۈش-
 مەن تۇتۇۋېلىپ قىناپ سوراۋ قىلىدىغان بىر كۆرۈنۈش
 بار ئىدى. يېرىم يالىڭاچ قىلىنغان پارتىزانلار باشلىقى

ھوشىدىن كەتكەندە، دۈشمەن ئۇنىڭ ئىشتىكىگە بىر چېلەك
سوغۇق سۈنى چاچاتتى. بىر قېتىم، كۈلۈپنىڭ ئىچىدىكى
تەبىئىي ئاتۇرا ناھايىتى تۆۋەن بولغانلىقتىن، چارۋىلارنىڭ
ئۆپكىسىگە سوغۇق تېگىپ، جىددىي داۋالاشتىن كېيىن ئاران
ئۆرە بولالغانىدى.

بىر يىلى يازدا سەنئەتچىلەر كۆلدە ئۆيۈ دېگەن ياي
لاققا چىقىپ ئويۇن قويدى. يايلاقتىكىلەرنىڭ تەبىئىي بول-
مىچە يەنە «غېرىپ - سەنئەت» دىن بىر پەردە ئوينالماقچى
بولدى. سەنئەتچىلەر تەبىئىي بىر غار بار، يەرنى تاللاپ
سەنئەت قىلىپ، غېرىپنىڭ قاراقچىلارغا ئۇچراپ قالدىغان
كۆرۈنىشىنى ئوينىيدۇ. قاراقچىلار غېرىپنى باغلاپ ئاتىنىڭ
ئالدىدا ئالغاندا، يايلاقتىنلا تۈلۈپ مىنگەن ھېلىقى ئات
ئۆركۈپ كېتىپ، غېرىپ بىلەن قاراقچىنى ئېگىزلىككە قاراپ
ئېلىپ قاچىدۇ. ئويۇن كۆرۈۋاتقانلار ئۆپۈر - ئۆپۈر بولۇ-
شۇپ ئورمىدىن تۈرۈشۈپ كېتىدۇ. شۇ چاغدا ئابدۇۋەلى
چارۋىلارنىڭ بېشىغا يۆگەنگەن سەللە چۈۋۈلۈپ چۈشۈپ،
ئاتنىڭ پۇتىغا يۆگەشىپ، ئات ئادەم بىلەن بىللە موللاق
تېتىپ ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەنىدى ...

«قانلىق داغ» دا ئەيسانى دارغا ئېسىپ قويىدىغان
بىر كۆرۈنۈش بار ئىدى. ئەيسا رولىنى ئالىدىغان ئارتىس
ئادەتتە كىيىمنىڭ ئىچىدىن بېلىگە سىم باغلىۋالاتتى. دار-
غا ئاسقاندا گەۋدىسىنىڭ ئېغىرلىقى ھېلىقى سىمغا چۈشۈپ
بوغۇلۇپ، قالمىقتى. بىر قېتىم، چارۋىلارنىڭ سەيسا رولىدا
ئوينىۋاتقاندا ئۇنى دارغا ئاسىدۇ. روھىنىڭ دادىسى كې-
لىپ تېپىغا ئېسىلىپ يىغلايدۇ. قاتتىق سىلىكىنىپ كەتكەن
لىكىن چارۋىلارنىڭ بېلىگە باغلانغان سىم بوشاپ كېتىپ

تۇ بوغۇلۇپ قالىدۇ. ھۇشيار رېژىسسور جالالىدىن يەھيا-
 دى بۇنى سېزىپ قېلىپ، دەرھال پەردىنى ياپقۇزۇپ، جا-
 رۇللايوپىنى يېشىپ چۈشۈرۈۋالىدۇ. شۇ چاغدا ئەگەر يەنە
 بىر مىنۇتلا كېچىكىش بولغان بولسا، «ئەيسا» راستىنلا ئۇ
 دۇنياغا سەپەر قىلىپ، بۈگۈنكى ئابدۇۋەلى جارۇللايوپىنىڭ
 ھاياتى شۇ يەردىلا ئاخىرلاشقان بولاتتى.
 لېكىن، مۇنداق قىيىنچىلىق، مۇنداق خەۋپلەر ئەينى
 يىللاردىكى ئارتىسلارنى سەھنىدىن چېكىندۈرەلمىگەنىدى.

يىگىتمە بىر تەبىئىي باب

ئۇنىڭ تۆھپىسى

ئىلىدا قولغا دۇتارنى ئالسا بىرەر پىئەدىگە يامىد-
 مايدىغان، ئۇلىقىنى تۇتۇپ بىرەر ناخشا توۋلىمايدىغان
 ئادەم كەم تېپىلىدۇ. جارۇللايوپىنىڭ ئاۋازى شۇنچە ياخشى
 بولسىمۇ، ئەگەر ئۇنىڭ ھاياتى سەھنىە بىلەن بىرلەشمىگەن
 بولسا، ئىلىدىكى يۈزلىگەن خەلق ناخشىچىلىرى قاتارىدا
 بۇ ئادەمنى كۆزگە ئانچە تاشلانماي تۇتۇپ كەتكەن بولات-
 تى. سەھنىە ئۈلگىسى ئۆز قابىلىيىتىنى جارى قىلىشقا، ئا-
 ۋازىدىن تولۇق پايدىلىنىپ شۇەرىتىنى يېيىشقا زېمىن ھا-
 زىرلاپ بەردى، 1936 - يىلىدىن 1962 - يىلغىچە ئىلى ئى-
 ياتىر سامەسىدە ئوينالغان قىزىق - ئەللىكتىن ئوشۇق
 دراما، كومېدىيە، ناخشا - ئۇسسۇللۇق ئوپېرالارنىڭ كۆپىن-
 چىسىدە ئۇ روللارغا چىقتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «باي ۋە ما-

لاي»دا غويۇر. «ئارشىن - مال ئالان»دا ئىسقەر. «غېر
 رىب - سەنەم»دە غېرىب، «پەرھاد - شېرىن»دا پەرھاد،
 «لەيلى - مەجنۇن»دا مەجنۇن، «نوزۇگۇم»دا باقمە،
 «غۇنچەم»دە نۇرۇم بولۇپ ئوينىغان روللىرى شۇ يىللار-
 دىكى تاماشىبىنلاردا ئۇنتۇلسا تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى.
 جازۇللايىنىڭ تىياتىر ئارتىسلىقى ئۈستىدە گەپ ئاچ-
 قاندا، ئۇنىڭ چوڭ تىياتىر ئاخشى - ئۇسسۇللۇق ئوپېرا
 «غېرىب - سەنەم»دە رول ئېلىش ئىشۋالىنى ئالاھىدە
 كۆرسىتىشكە تېگىشلىك. 30 - يىللاردا بۇ ئوپېرا توققۇز
 پەردە ئون كۆرۈنۈشلۈك بولۇپ، ئەسەر ۋەقەسى غېرىب -
 سەنەمنىڭ بالىلىق ھاياتىدىن باشلىنىپ ئىككى كېچە ئوپ-
 ىلاتتى. داڭلىق سەنئەتچى ھاسان تەمبۇر ناخشىنى قانداق
 باشلاش، ناخشىنى سازغا چۈشۈرۈش، ناخشا ئېيتىۋاتقان
 چاغدىكى كەيپىياتىنى سەنئەت ۋەقەلىكىنىڭ راۋاجىغا قانداق
 ماسلاشتۇرۇش قاتارلىق مۇھىم تەرەپلەردە جازۇللايىنىڭ كۆپ
 تەلىم بەرگەنىدى. ئۇنىڭغا سەھنىدە رول ئېلىشنى ئۆگەت-
 كۈچى ئاساسلىق ئۇستازلار يەنە قاسىمجان قەمبەرى، جا-
 لالىدىن يەغىيارىلار ئىدى. ئابدۇۋەلى ئاۋازىنى ماھىرلىق
 بىلەن ئىشلىتىپ، ئەسەرنىڭ باشلىنىشىدىكى ناخشىلاردا
 مۇھەببەت زوقىغا چۆمۈپ غەمىسىز ياشاۋاتقان غېرىبىنىڭ شاد-
 لىقىنى، ئويۇنىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ناخشىلاردا ياردىن چۈ-
 دا بولۇپ پالانغان غېرىبىنىڭ قاينۇ - ھەسرەتلىرىنى، ئا-
 خىرقى پەردىلەردىكى ناخشىلاردا بولسا غېرىبىنىڭ ئۆز مە-
 شۇقىغا ئېرىشىش يولىدىكى قەتئىي ئىرادىسىنى ئىسپاتلىق
 بىلەن ئىپادىلەپ، تاماشىبىنلارنى كۈچلۈك تەسىرلەندۈر-
 ىدى. جازۇللايىپ «غېرىب - سەنەم»دە يىگىرمە نەچچە

يىل باشى رول ئالدى. يۇ ئۇزۇن يىللار ئىچىدە سەنەم رولىنى ئوينىدىغان ئارتىسلاردىن رازىيە خانىم، ھەجەر، گۈلسۈم، يەنىمە، ئاۋتەت، خەلىپەم قاتارلىق توققۇز - ئون «سەنەم» ئالماشتى (بۇنىڭ ئىچىدە گۈلسۈم سەنەم رولىدا خېلى ئۇزاق يىل ئوينىغان ۋە بۇ رولدا شۆھرەت قازانغانىدى). قىزىق - ئەللىك سەنەم ئەسلىدە رول ئالماق، بىر رولىنى يىگىرمە يىل مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ چىققاق ۋە شۇ جەرياندا ئۇنىڭغا يېقىن ئايال ئاساسىي قەھرىمانلار بىلەن ئۇچراشماق بىزنىڭ يېقىنقى زامان قىياتىرىغا رىخىمىزدا تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان بولسا كېرەك. چەت ئەللىرىدە كىشىنىڭ تاھاكىنى كۆپ چېكىلەيدىغانلىقى، كىشىنىڭ يۈزىگە ھەسەل ھەرىسىنى كۆپرەك قوندۇرالايدىغانلىقى ئوخشاش ناھايىتى نەزىرىمىز ئىشلارنىڭمۇ دېكورتى ھېسابلىنىپ داۋراڭ سېلىنىدۇ. بىزدە بولسا خېلى چوڭ ئىشلارمۇ خاتىرىگە ئېلىنمايدۇ ... جازۇللايوپنىڭ ئۆز ئۆمرىدە ئوينىغان روللىرى ئۈچۈن يادلىغان سۆزلىرىمۇ قېلىن بىرنەچچە كىتاب بولۇشى مۇمكىن ...

ئۇ چاغدا سەنەمدە تېخى ئاۋاز كۈچەيتىدىغان ئەس-ۋاب، مىكروفون دېگەن نەرسىلەر يوق ئىدى. سەنەم كىتابىدىكى سۆز ۋە ناخشىلارنىڭ ھەممىسىنى تاكى ئاخىرقى رەتتە ئولتۇرغان تاماشىبىن ئاڭلىغۇدەك قىلىپ، ئېنىق ۋار-قىراشقا توغرا كېلەتتى. جازۇللايوپنىڭ قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرى «زىيا تاڭكازا» دەپ ۋارقىرىشنى، موزدۇرخانلاردا، قوي-تۆكۈن، مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئېيتقان ناخشىلىرى ئۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئىي ئاۋاز تەرىپىمىلەش جەريانى بولغانىدى ... جازۇللايوپ قاتارلىق يېشىدىكىلەر درامىلاردا رول ئېلىش

قا باشلىغان 30 - يىللاردا تېخى بىزدە دراممچىلىق توغرىسىدا مۇكەممەل بىلىم، تەجرىبىلەر يوق ئىدى. ئۇلار ھەممىنى يېڭىدىن باشلىغان، ھەممىنى ئىجادىي ياراتقان. يول يوق يەردىن يول ئاچماق ھامان مۇشكۈل بولىدۇ، ئەمما، دەسلەپكى يولۇچى بېسىپ ئۆتكەن ئاشۇ ئەگر - توقاي سوقماق يول بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى داغدام يول لارمۇ بولمىغان بولاتتى...

1962 - يىلى ئىلى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى «ئار - شىن - مال ئالان» نى قايتا ئوينىماقچى بولدى. لېكىن، ئاساسىي قەھرىمان ئەسقىرىنىڭ رولىغا مۇۋاپىق ئارتىس بولمىغانلىقتىن ئويۇن ۋاقتىدا سەھنىگە چىقالىمىدى. بۇ چاغدا جارۇللايوپ ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ رەھبەر - لىرىك بىرى ئىدى. يولداشلار ئۇنى ئەسقىر رولىغا چىقىپ بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىشكە ئەكلىپ قىلغاندا كۆز «پېشىم ئەللىكتىن ئېشىپ كەتتى» ئەمدى بۇ رولنى ياشلار ئوينىسۇن» دەپ ئۆتىمىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئوبلاست باشلىقى جاڭ شىگۇڭ جارۇللايوپنى چاقىرتىپ: — سىز بىلەمسىز، بىزنىڭ مىلەنغاڭ دېگەن بىر ئار - تەسىمىز بار؟ — دېدى.

— بىلىمەن.

— ھازىر ئۇنىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ، ياشىنىپ قالدى، شۇنداق بولسىمۇ ھازىرغىچە رولغا چىقىپ، چەت ئەللەردە ئويۇن قويۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا قارىغاندا سىز تېخى ياش - يەنە بىرنەچچە مەيدان ئويناپ بېرىڭ. ياشلارغا ئۈلگە بولۇپ قالسۇن.

جارۇللايوپ ئۆز ئۆمرىدە ئەسقىر رولىنى قالاي

قىتىم ئوينىغانىدى. قەھرىماننىڭ ھەربىر خۇزى، ھەرىكەتتىكى ھازىرمۇ ئۇنىڭغا ياد ئىدى. ئۇ رېپېتىتسىيە زالىغا كېلىپ ئەسكەر رولىنى رېپېتىتسىيە قىلىپ باققاندا ئەتراپتىكى ياش ئارتىسلارنىڭ ھەممىسى ئىختىيارسىز چاۋاك چېلىشىپ كەتتى. ئەسكەر رولىغا تەربىيىلەنىۋاتقان يىگىت:

— يائىلا! مۇنداق ھەقىقىي ئەسكەر تۇرغان يەردە مەن سەھنىگە چىقىۋالسام قانداق قىلىشىدۇ؟ دەپ بۇ رولىنى ئېلىشتىن بىراقلا پاش تارتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رولغا چارۋىلايىپ ئۆزى چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ قېتىمقى «ئارشىن - مال ئالان» 1962 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە يىگىرمە ئەچچە مەيدان ئوينالدى. ئەپتىمال شۇ قېتىم بۇ ئويۇننى كۆرگەن كەن ئادەم قالمايدى. بۇ چارۋىلايىپنىڭ ئەللىك ئەچچە ياشقا كىرگەن ۋاقتى ئىدى... 1962 - يىلى 27 - ماي كۈنى — چارۋىلايىپنىڭ سەھنە كىتابلىرىدا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم رول ئالغان كېچىلىكى بولۇپ قالدى. شۇندىن كېيىنكى يىگىرمە يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتىمۇ تەكشىسىز يىللار بولدى...

ئادەمنىڭ ئۆمرى ئېقىن سۇغا ئوخشىشىدۇ. بەزىدە ئۇ كەڭ تۈزلەڭدە يېيىلىپ چىچىت ئاقىدۇ. بەزىدە تار قىستانلاردىن ئۆتكۈچە تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ دەھشىسىز دولقۇنلار ئارىسىدا قالىدۇ... «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردا چارۋىلايىپ نۇرغۇن قېتىم «ئۆگىنىش كۇرسى»غا قاتنىشىپ ئۆزىنى تەكشۈردى. چەت ئەلگە چىقىپ ئويۇن قويغانلىقى ئۈچۈن «شىۋىجىگۈيىچى»، «ئىككى يۈرەك»، «چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر» ئاتالدى. ئۈچ ۋىلايەت

ئىنقىلابى مەزگىلىدە ساقچىدا ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن «ئىشپىر
يۈن» دېگەن گۇمان ئاستىدا قالدى. «سېرىق ناخشىچىلار»
نىڭ پىرى» دەپ سوراققا تارتىلدى ۋە ئۇرۇلدى. «ئىدىپ
يە ئۆزگەرتىش» ئۈچۈن ھەرخىل جىسمانىي ئەمگەكلەرگە
قاتناشتى. ئۇ ساقلىغان نۇرغۇن قىممەتلىك رەسىملەر،
تىياتىرنىڭ ئارخىپ ماتېرىياللىرى مۇشۇ يىللاردا يىتتى.
ئىجاد قىلغۇچىلار، سەنئەتچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا
ياشلىق ۋە ئوتتۇرا ياشلىق دەۋر تولىمۇ قىممەتلىك. بىر
ئادەمنىڭ ھاياتىدا ئاشۇنداق يىگىرمە يىلدىن زادى قان
چىسى بولىدۇ؟!... ئارتىمنىڭ ھاياتتىن تاپىدىغان خۇشال
لىقى، شۆھرىتى سەھنىگە باغلىق. ئارتىس ياش قۇرامىنىڭ
ئېشىپ كېتىشى، ئاۋازىنىڭ بۇزۇلۇشى ياكى سالامەتلىكىنىڭ
يار بەرمىسىلىكى قاتارلىق تەبىئىي سەۋەبلەر، ياكى بول
مىسا مەلۇم بىر ئىجتىمائىي سەۋەب تۈپەيلىدىن سەھنىدىن
چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. تەبىئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن
سەھنىدىن ئايرىلغاندا ئارتىس قانداقلا بولمىسۇن تەقدىر-
گە تەن بېرىدۇ؛ ئەمما، سەھنىگە چىقىش قۇدرىتى تۇرۇپ
مۇ، مەلۇم ئىجتىمائىي توسالغۇلار سەۋەبىدىن سەھنىدىن
چۈشۈپ قېلىش ئارتىسقا ناھايىتى قاتتىق روھىي ئازاب
ئېلىپ كېلىدۇ. جازۇللايۇپ جاڭ شۇجى مىسالغا ئالغان
ھېلىقى مەشھۇر ئارتىس مىلەنفاڭدەك يەنە قانچە يىللار-
غىچە سەھنىدە ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن ئىدى
لېكىن ئۇ ئۇچۇش ئىقتىدارى تۇرۇپمۇ ئۇچالمىغان، قانات-
قۇيرۇقى باغلاقلق قۇشقا ئوخشىپ قالدى. بۇ ئېگىز -
پەس يىللار تولىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ئاخىر ئۆتۈپ كەت-
كەندە، جازۇللايۇپ سەھنىگە چىقىش ياش - قۇرامىدىن
ئاللىبۇرۇن ھالقىپ كەتكەنىدى...

ئابدۇۋەلى جارۇللايىپ پىشقان دراما ئارتىسى، ئا-
تاقلىق خەلق ناخشىچىسى. بۇ ئىككى ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ
پۈتۈن ئۆمۈر تارىخىدا كۆزگە روشەن تاشلىنىپ تۇرىدۇ...
جارۇللايىپ تىياتىر ساھاسىدە ئۆتكەن يېرىم ئەسىردىن
ئوشۇق ھاياتىدا سەھنىلەردە خەلق ناخشىلىرىنى ئىجرا
قىلدى، كىتابلاردا رول ئالدى. ئۆمەكنىڭ ھەرخىل رەھبەر-
لىك خىزمەتلىرىدە بولدى. رېژىسسورلۇق قىلدى؛ ھەتتا 1959 -
يىلى ئىشلىگەن، جۇڭگو - سوۋېت ئىككى مەملىكەت خەلق
لىرىنىڭ دوستلۇقىنى مەدھىيىلەيدىغان «مەڭگۈ دوستلۇق» كىنو
فىلىمىدا رول ئالدى ۋە يەنە مۇشۇ دەۋردە بىزنىڭ سەن-
ئەتچىلىرىمىزنىڭ بېشىغا چۈشىدىغان بارلىق ئىسىم -
سوغۇق، شادلىق ۋە ئەلەملەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى...
تالاي يىللار ئىلگىرىلا جارۇللايىپنىڭ ناخشىلىرىغا
داخلىق ئۇستاز ھاسان تەمبۇر: «ئابدۇۋەلىنىڭ ناخشىلىرى
دىن جىللىۋىزى، تۇرپانلىقلاردىن ھارۋا ھەيدەپ كىرىد-
غان دېھقانلار ناخشىسىنىڭ پۇرىقى كېلىدۇ» دەپ باھا
بەرگەنىدى. جارۇللايىپ ئېيتقان ناخشىلاردا ھەقىقەتەنمۇ
دېھقانلارنىڭ، تېرە زاۋۇتى ئىش ئىكۋاتقان موزدۇزلارنىڭ،
مويىدا يۇڭ چايقاۋاتقان ھېلىقى ئىشلەمچىلەرنىڭ، رامزان
ئېيتىپ ماڭغان پانۇسچىلارنىڭ، ئالتۇنلۇق تەرەپتىن كېلىد-
غان ھېلىقى ئۈچ قەلەندىرىنىڭ، يامۇل ئارقىسىدىكى نودىن
سۇ تارتىۋاتقان ئىسراپلىنىڭ... تۇرمۇشتىكى شۇنداق تالاي -
تالاي ئادەملەر ناخشىسىنىڭ پۇرىقى بار.

سەھنە كىتابىدىكى پېرسۇناژلار، ئۇ تېخى ئۆلۈك نەرسە، ئارتىس ئۇنىڭغا ئۆز ھېسسىياتىنى، پۈرەك قېنىنى بەرگەندىلا ئاندىن ئۇ تىرىلىپ، تاماشىبىنلارنى تەسۋىرلەندۈرۈپلەيدۇ. چارۋىلايۇپ ئۆز قۇرمۇشىدا ھۆكۈمچىگەن كاسىپلارنى، كوچىلاردىكى قەلەندەرلەر، مەدداھلار، بازارلاردا ئىرىكچىلىك كويىدا تەمتىرەپ يۈرگەن خىلمۇ خىل ئادەملەرنى كۆرسىتىپ بولسا ئۇنىڭدا ھاياتقا بولغان قايىناق ھېسسىياتمۇ بولمىغان بولاتتى. سەھنىدىكى ئوبرازلارنىمۇ جايىدا يارىم تالمىغان بولاتتى.

بىز سەنئەتچىنىڭ ئارىمىنى نېمە؟ ھەنسىلەيمۇ، بايلىقمۇ، شۆھرەتمۇ؟... مىڭلىغان تاماشىبىنلار كۆز تىگىپ تۇرغان كەڭ مەيدان، ئۈزۈلمەي ياغراۋاتقان گۈلدۈراس ئالقىشلار... ھەرقانداق ئارتىس ئەنە شۇنداق ھالەتنىڭ مەڭگۈ داۋاملىشىشىنى خالايدۇ. لېكىن، تەقدىر ناھايىتى رەھىمسىز. ھەرقانداق ئادەم قېرىيدۇ، ھۇنەرمۇ قېرىيدۇ. بىزدە تەقدىرنىڭ ئۇيۇقسىز كەلگەن دولقۇنى ئۆمۈر ئېقىنىنى شۇ كىشى ئۆزى خالىمىغان تەرەپكە بۇراپمۇۋېتىدۇ... ئابدۇۋەلى چارۋىلايۇپتىن مەن:

— ھاياتقا نېمە ئارىشىڭىز بار؟ — دەپ سورىدى خىمىدا، ئۇ:

— شۇنچە كۆپ ناخشىلارنى ئېيتىپتۇق، شۇنچە كۆپ دوللارغا چىقىپتۇق، لېكىن بىزنىڭ ۋاقتىمىزدا يا ئۇشالغۇمۇ

يا سىئالىغۇ دېگەن بېسىلە يوق ئىدى. ئېيتقۇللىرىمىز، ئويلىغانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ئاسمانغا ئۇچۇپ كەتتى. ھېچبىر ئىزناسى قالمايدى. بىزگە قارىغاندا بۈگۈنكى ياشلار ئامەتلىك كىملىدى. — دېدى.

ياشاغان كىشىلەر ئاغزىدىن بىز دائىم تېخى يېقىنقى زامانلاردىلا ئىلىدا ئۆتكەن كارۋىشاڭ ئاخۇدۇم، غازى كور، ھا-سان تەمبۇر، باۋات تەمبۇر، ھۈسەيىن تەمبۇر، جامى ئاكا، روزى تەمبۇر، دۇشمىدىن ئاكا، ساۋۇتكام بىدىك، ئاق تېمىپھاجى، جامى يولۇشۇپ ۋە يەنە شۇنداق داڭلىق چالغۇچى، ئاخشىچىلار ھەققىدە ئاڭلايمىز. لېكىن، زادى ئۇلار قانداق چالغان، ئاخشىلارنى ئېيتىش، ئاخشا سۆزلىرىنى ئېلىش ئۇسلۇبى قانداق ئىدى؟ ئۇلارنىڭ تۇتقان تەمبۇرلىرى، ئاخشا سۆزلىرىنى خاتىرىلىگەن دەپتەرلىرى بارمىدى؟ بار بولسا قەيەردە؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزگە قاراڭغۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا كارۋىشاڭ ئاخۇدۇم تۇتقان ساتار كېيىنكى يىللاردا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ھېكمىيەگى خوجانىڭ ئوردىسىدا ساقلانغانىكەن. كارۋىشاڭ ئاخۇنۇم ۋاپات بولۇش ئالدىدا ھۇشا بېرىپ، ئۆزىنىڭ مۇقام سۆزلىرى خاتىرىلىگەن دەپتىرىنى ھاسان تەمبۇرگە قالدۇرغانىكەن. بۇ نەرسىلەرنىڭ بار — يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈپ، يىغىپ تەتقىق قىلىدىغان تەتقىقاتچىلار تېخى ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا چىقمىدى. پەن نەچچە يۈز يىل، نەچچە مىڭ يىللارنىڭ ئالدىدا بوشلۇققا ئۇچۇپ كەتكەن ئاۋازلارنى يىغىۋالالايدىغان بىر ئەسۋاب ياساشنى ئىزدەنمۇ ئېتىۋەدەك. راستىنلا مۇشۇنداق بىر ئەسۋاب قىجاد بولسا كارامەت ئىش بولغان بولاتتى. ئۇ چاغدا بىز ئاممى بىزگە مەلۇم بولغان ياكى بولمىغان نۇرغۇن تالانىت ئىكەن

لىرىنىڭ ئاۋازىنى قايتا ئاڭلاپ، ھەقىقىي باھا بېرىش بەخ-
تىگە مۇيەسسەر بولغان بولاتتۇق.

يېشىمىدەملەرنىڭ بۈگۈنكى كۈندە لېنتىغا ئېلىنغان ناخ-
شىلىرى ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ شۆھرەت قازانغان چاغلىرىدىكى
ھەقىقىي ئالانتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ؛ ئۇ ئۇلار-
نىڭ تولغان، تازا ۋايىغا يەتكەن ۋاقىتلىرىنىڭ خاتىرىسى
ئەمەس، بەلكى چېكىنگەن، ئاجىزلىغان ۋاقىتلىرىنىڭ گۇۋاھ-
چىسى. بۇنداق لېنتىلار بەزىدە ئاڭلىغۇچىدا «تايىنلىقكەن
خۇ؟!» دېگەن ئەكس چۈشەنچىنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ...

مەشھۇر مۇقام ئۈستىسى تۇداخۇن ئاكامۇ مۇشۇنداق
تەقدىرگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى لېنتىغا ئېلىش
خىزمىتى ئويۇشتۇرۇلغاندا ياش قۇرامى ئاللىبۇرۇن بىر
يەرگە بېرىپ قالغانىدى. بۇ ئۇلۇغ ساز ئۈستىسىنىڭ شۇ
يېشىدا ئېيتقان ناخشىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تازا قۇ-
رامىغا يەتكەن چاغلىرىدىكى مۇزىكا قۇدرىتىنىڭ تەڭداشسىز
ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. ئاتاقلىق چالغۇچىمىز مۇسا-
جان روزىنىڭ قولىدا مەن ئۇنىڭ مۇقاملارنى تۇداخۇن
ئاكا ئېيتقان تەرتىپ بويىچە جەدۋەللەشتۈرگەن بىر گىرا-
پىنى كۆرگەنىدىم (بۇ جەدۋەل خىمىيە ئالىمى مېنىدې-
مېنىڭ ئاتوم دەۋر جەدۋىلىگە ئوخشىشىپ كېتىدىكەن). بۇ
ماتېرىيالدىن تۇداخۇن ئاكاڭنىڭ بەزى مۇقاملارنى بىرقەدەر
تولۇق ئېيتقانلىقىنى، بەزى مۇقاملارنىڭ بەزى تارماقلىرى-
نىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئە-
گەر بۇ لېنتىغا ئېلىش يىگىرمە يىل ياكى ھېچ بولمىغاندا
ئون يىل ئالدىدىراق ئىشلەنگەن بولسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى
چوقۇم يەنە باشقىچىرەك بولاتتى.

جارۇللايىپنىڭ ئەسلىشىچە: ئون ئىككى مۇقام لېنتىغا ئېلىنىۋاتقان چاغدا، بەزى دەم ئېلىش ئارىلىقلىرىدا تۇداخۇن ئاكا بىلەن روزى تەمبۇر شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئارىسىدىكى قارىياغاچلىقتا ئاستا مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇزۇن دىن - ئۇزۇن مۇڭدىشاقتىكەن. ئەپسۇسكى، بۇ ئىككى سار ئۈستىسىنىڭ شۇ چاغدىكى سۆھبەت تېمىسى نېمە بولغان؟ ئۇلار نېمىلەر ئۈستىدە شۇنچە قىزىق پاراڭلاشقان؟ بۇ ئىشقىمۇ ھېچكىم دىققەت قىلمىغان، ھېچكىممۇ خاتىرە ئال دۈرمىغان.

شۇنچە ئۇزۇن يىللار ئۆتتى. سېپىلنى ياقىلاپ لەڭ لەڭ ئۈچۈرۈپ بارلىق دەۋرلەر، موزدۇز ئارىسىدا ئۆتكەن تۇرمۇش بىر ئويلىسا تېخى تۇتۇڭلۇق ئىشلاردەك، بىر ئويلىسا ناھايىتى يىراقتىكى چۈشتەك بىلىنىدۇ. ئۇ چاغدىكى تۇرمۇش تېغىرىمدى، يېنىكىمدى؟ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس؛ جارۇللايىپ ئۇ چاغلاردا ياش ئىدى، ياشلىق بولسا ئۈمىد بىلەن تولغان دەۋر، كەلگۈسىدە ئۆزىنى نېمىلەرنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىغا قىزىقىپ ياشايدىغان دەۋر، مۇنداق چاغدا يەنىدە تۇرمۇشنىڭ تېغىرچىلىقىمۇ بىلىنىمەي قالىدۇ... قىزىق غىن سەھىدە ھاياتىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ دەۋردە ئېيتقان ئوتلۇق ناخشىلار، سەھىدە سۆزلەنگەن يالقۇنلۇق سۆزلەر - نىڭ ھەممىسى ئاسمانغا ئۇچۇپ، ھېچنىمىدىن ئىزىنا قالمايدى... لېكىن، ئابدۇۋەلى جارۇللايىپ بىزگە يەنە كەلگەن نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ كەلدى.

ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى ئوتتا بىلەن چېرىنىپ قالىدۇرۇشنى
ئەينى ئادەت قىلىدىغان بىر مىللەت بۇ سەنئەت پەلەپلەقلەرنى
كېيىنكىلەرگە قانداق يەتكۈزىدۇ؟ شەھەرمۇ شەھەرمۇ ئېقىپ
يۈرگەن مۇساپىر - خېرىيلار، چۆل - دەشتلەرنى كېزىپ،
ھۆكەم ئوقۇپ يۈرگەن ئاشىقلار، ئوما ئورۇۋاتقان دېھقان،
دوپپا تېكىۋاتقان ئاياللار... بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ناخشا
سىدا ئۆتمەستىكى خاتىرىسى بار. ئۇنە شۇ ئاددىي خەلق
سەنئەتىنىڭ ئۆتمەستىكى كەلگۈسىگە ئۇلىشىدۇ... ھەقىقىي
خەلق سەنئەتچىسى - يەنە بىر مەنىدىن ئېلىپ ئېيتىدۇ
قاندا - شۇ مىللەتنىڭ سەنئەت ئەنئەنىلىرىنى كېيىنكىلەرگە
يەتكۈزگۈچى. چارۋىلايىپ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق سەنئەت
تارىخىدا نۇرغۇن ئاھاڭ ۋە ناخشا بېيىتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ
ۋاپ بىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلدى.

1959 - يىلى مەركەزدىن شىنجاڭغا كەلگەن مۇزىكا ئەت
قىتاتچىسى جىيەن چىنخۇا جەنۇبىي شىنجاڭدىن خەلق ئاھاڭلىرى
رىنى توپلاپ ئايلىنىپ خۇلجىغا كەلگەندە ئابدۇۋەلى جىيەن
ۋۇلايىپقا دېققەت قىلغانىدى. جىيەن چىنخۇا شۇ قېتىمدا
چارۋىلايىپنىڭ يۈزدىن ئوشۇ ناخشىسىنى لېنتىغا ئالغان.
بۇ قېتىمقى ئاۋازغا ئېلىش ئاددىي بىر ئېغىزلىق ئۆيىدە،
كېچىك بىر ئۆلچالغۇ ئارقىلىق ئىشلەنگەن، ئۇ چاغدا
بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئەمەس، ماتېرىيال قىلىپ
ساقلاش ئۈچۈن لېنتىغا ئېلىنغانلىقتىن چارۋىلايىپ كۆپىنچە
ناخشىلارنى بىرقەت بىر كۆپلىتىشلا بېيىت قىلىپ ئېيتىپ
ئۆتۈپ كەتكەن. ناخشا ئەمەتخان بارات، زورمۇن نۇسە
رەت، ئابلاخان، ھۈسەنجان ھەسەنلەر ماز چېلىپ بەرگەن.
مانا ھازىر بۇ ھۈرمەتلىك سازەندىلەرنىڭ ئالدىنقى ئەككىسى

ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتتى. جىيەن چىخۇا چارۋىلايىپ
 ئېيتقان ناخشىلارنىڭ لېنىنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»
 نىڭ بوزان - چاپقۇندىن سالاھىت ئۆتكۈزۈپ، كېيىن بۇ
 ناخشىلارنىڭ بىر قىسمىنى ئايرىم كىتابچە قىلىپ ئېلان
 قىلدى. ئارقىدىنلا بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى
 «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» تەرىپىدىن بېسىپ ئارقىلىق
 چارۋىلايىپنىڭ ناخشىلىرىدا قەدىمكى ئانا - بوۋىلىرى
 مىزنىڭ، پېزا دېھقانلىرىنىڭ ناخشىسىنىڭ پۇرۇقى ساقلىنىپ
 قالماقچە، مۇناسىۋەتلىك يولداشلار: چارۋىلايىپنىڭ ئاۋازى،
 ناخشا تېپىشنى تۇغۇلۇپ تەتقىقات قىلىشنىڭ ئىككى -
 دەپ قارايدىكەن، 1976 - يىلى ۋە 1981 - يىللىرى «شىنجاڭ
 خەلق رادىئو ئىستانسىسى» دىن ئايلار شاگىرە تۇرپان شاۋ-
 جۈن، يۈسۈپجان قاتارلىق يولداشلار كېلىپ چارۋىلايىپنىڭ
 ناخشىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك لېنىغا ئالدى.
 1981 - يىلى 2 - سان «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىدا
 چارۋىلايىپ «ئىلى ئۇيغۇر قىيانىرىنىڭ تارىخىي ھەققىدە
 قىسقىچە سۆز» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئىلى ئۆي
 قىيانىرىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولغىنى ئەسلىپ ئۆتۈلگەن
 ۋە بۇ ماقالە بىلەن بىللە يەنە چەچە پارچە مۇھىم ئازى-
 خنى رەھبەرلەرنى بىلەردى - «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى
 1982 - يىلى 4 - ساندا چارۋىلايىپنىڭ يەنە ئىلىدا ئۆتكەن
 يېشىدەم سازچىلارنى ئەسلىگەن «ئۇستازلارنى ئەسلەيدەن»
 دېگەن ماقالىسىنى باشتى. بۇ ژۇرنالنىڭ 1983 - يىلى 3 -
 4 - سانلىرىدا چارۋىلايىپ يولداش ئاجالدىن ئاخىرەدىن
 بىلەن بىرلەشمە رەھبەرلەرنى «ئىلى خەلق ئىشلىرى»
 ئېلان قىلىندى. چارۋىلايىپنىڭ 1986 - يىلى «شىنجاڭ تەبىئىي»

ژۇرنىلىدا مۇزىكانت زىكرى ئەلپەتتاننىڭ ۋاپاتىغا بىر
قىتىپ يازغان ئەسلىمىسى بىر سەنئەتكارنىڭ ئۆز سەپىد
تىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان چوڭقۇر ئېچىنىشى، ئۇنىڭ ھايا-
تىغا بولغان ھالال باھاسى، سەمىمىي سۆزلىرى بىلەن تول
غانىدى.

ئابدۇۋەلى جارىللايېۋ بۈگۈنگە كەلگەندە ئاتاقلىق
جامائەت ئەربابلرىمىزدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ ھازىر
ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئە-
زاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئە-
زاسى. جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق
مۇزىكانتلار جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزاسى. «شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى» يېقىندا ئۇنىڭ ئايلىكىم ئابدۇللا تۇرغان شاۋ-
دۇن قاتارلىق يولداشلار بىلەن بىرلىشىپ ئىشلىگەن
«ئىلى خەلق ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلىپ
تارقاتتى.

جارىللايېۋنىڭ ياش - قۇرامى سەكسەنگە يېقىنلىشىپ
قالدى. ئۇ ھازىرمۇ ناخشا ئېيتىشتىن توختاپ قالغىنى يوق.
بۇلتۇر (1986 - يىلى) خۇددى يارىۇزىدە بولغان چوڭ مەشرەپ
تېخى ھەمىنىڭ ئېسىدە تۇرۇپتۇ. بۇ مەشرەپكە ئاپتونوم
رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئىلىدا ئېچىلغان «ئى-
جادىيەت سۆھبەت يىغىنى» غا چاقىرىلغان شائىر - يازغۇ-
چىلار، ناھىيە، شەھەر، ۋىلايەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەر-
لىرى ۋە شۇ ئەتراپتىكى يېزىلارنىڭ دېھقانلىرىدىن بولۇپ
بەش مىڭغا يېقىن ئادەم توپلانغانىدى. مەشرەپ ئەھلىنىڭ
تەلىپىگە ئاساسەن جارىللايېۋ مىكرافون ئالدىغا كېلىپ
ناخشا ئېيتقاندا، توپنىڭ ئىچىدە ئولتۇرغان پېشقەدەم دېھ-

قانلار ئىختىيارسىز كۆزىگە ياش ئالدى... خىلمۇ خىل ناخشا ئېيتىش پوسۇنلىرى بازار تېپىۋاتقان ھازىرقى زاماندا ياشلارغا بەلكىم چارۋىلاپچىلىق ناخشىسىنىڭ ھېچقانچە قىزىقى يوقتۇر، ئەمما، كۆزىگە ياش ئالغان ھېلىقى دېھقانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئابدۇۋەلى چارۋىلاپچىلىق ئاۋازى تولىمۇ تولۇق، تولىمۇ يېقىملىق؛ بۇ ناخشا ئۇلارنى تەسلىرىدەۋەلدەيدۇ، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ياشلىقىنى، ئۆتمۈشىنى ئەسلىتىدۇ...

1986 - يىلى 11 - ئاي — 1987 - يىلى 6 - ئاي

غۇلجا.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخەت ھاشىم
مەسئۇل كۆرۈڭچىسى: ئىلىياس رەھىمى
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

يىللار شۇنداق ئۆتكەن
ئاپتورى: نەتسىمىن ھوشۇر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54-ئۆي)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3-باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
قورماتى: 1092×727 مىللىمېتىر 1/32
باسما تۈزۈمى: 8 قىستۇرما ۋارىقى، 8
1988 يىلى 7 - ئاي 1 نەشرى
1989 يىلى 7 - ئاي 1 بېسىلمىش
تىراژى: 1,000 — 1

ISBN 7 - 224 - 00641 - 0 / I·213

باماسى: 3.6۰ يۈەن